

Historická  
demografie

# Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.  
PRAHA 2002

26

demografie

**Řídí redakční kolektiv:**

**RNDr. Ludmila Fialová, CSc., PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí redaktorka),  
PhDr. Hana Mášová, univ. prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.**

**ISBN 80-7330-019-2**

**ISSN 0323-0937**

**© Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 2002**

Historická demografie 26

Sociologický ústav AV ČR  
Praha 2002

## Úvodem

26. svazek zpráv *Komise pro historickou a sociální demografii* je věnován významnému životnímu jubileu PhDr. Pavly Horské, CSc., spoluzakladatelce Komise a dlouholeté editorky sborníku *Historická demografie*. Byl sestaven z prací jejích dlouholetých kolegů, případně žáků, a z výsledků výzkumné činnosti na univerzitách v Ostravě a v Českých Budějovicích, kde se dlouhodobě věnuje pozornost jak výzkumu sociálních a hospodářských dějin, tak i historicko-demografické problematice, doméně výzkumné orientace jubilantky.

Sborník zachovává tradiční členění. Do oddílu *Studie* bylo zařazeno sedm prací založených na analýze původního archivního nebo statistickému materiálu, jejichž různorodost odráží i široké spektrum soudobé české historické demografie. Úvodní příspěvek Eduarda Maura a Václava Štorcka naznačuje nejen možnosti využití genealogického materiálu, ale je i výmluvným svědectvím o možném charakteru reprodukce ve šlechtickém prostředí raně novověkých Čech. Drobný příspěvek Elišky Čáňové o úmrtnosti šestinedělek dokládá často uváděnou, ale málo daty podloženou úroveň mateřské úmrtnosti v 17. století v městském prostředí. Demografické a sociální skladbě obyvatelstva vybraných oblastí jsou věnovány dva příspěvky. Zatímco stať Michaely Holubové o Dobrovicku (dnes okres Mladá Boleslav) rozmnožuje studie založené na Soupisu podle víry z roku 1651, Marie Tošnerová si pro analýzu demografických poměrů města Berouna zvolila málo využívané podklady pro konskripce z konce 18. století zachované v městském archivu. K problematice sezónnosti sňatečnosti se vrátil Václav Hofman, detailně mapující její průběh v Čechách v 17. a 18. století. Andrea Pokludová obrátí naši pozornost k možnostem výzkumu sociální mobility obyvatelstva na příkladu Opavy na přelomu 19. a 20. století, Ludmila Fialová k výzkumu domácího služebnictva v českých zemích v téže době. Přehledovou statí o poválečném výzkumu na poli historické demografie v mezinárodním měřítku přispěl do sborníku Josef Grulich.

Předkládaný svazek obsahuje přehled o dochovaných materiálech vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu od roku 1857, který ve spolupráci s pracovníky státních archivů sestavila Sabina Dušková. Přehled má stejně jako v předchozích dvou ročnících publikované soupisy dochovaných nejstarších matrik usnadnit orientaci badatelů ve fondech našich státních archivů.

Do oddílu *Kronika* jsme zařadili výběrovou bibliografii prací Pavly Horské za léta 1987-2002, Zprávy a recenze obsahují informace o novější produkci z oboru a blízkých disciplín.

## Introduction

The 26<sup>th</sup> volume of The Committee for the Historical and Social Demography Bulletin is devoted to the jubilee of PhDr. Pavla Horská, CSc. Pavla Horská is co-founder of the Committee and a long-time editor of the Historical Demography volume. The volume compiles the works of her long-term colleagues and students and research conducted at the Ostrava and České Budějovice University. These two universities investigate both social and economic history and historical demography, which is the main sphere of interest in the jubilant's research. The volume has maintained its traditional structure. The Study section includes 7 papers based on the analyses of original archival and statistic material, the variety of which also reflects the wide spectrum of current research in the field of historical demography. Eduard Maur's and Václav Štork's introductory contribution indicates not only the possibilities offered by genealogical materials, but is also a good illustration of the possible characteristics of reproduction in aristocratic circles in the Czech Lands in the early modern age. Eliška Čánová's shorter text describes a topic that is often discussed but less often based on real data - maternal mortality in the 17<sup>th</sup> century in urban areas. There are two texts devoted to the demographic and social structure of selected areas. While Michaela Holubová's text on Dobruška (today county Mladá Boleslav) is work based on the Religious Census from the year 1651, Marie Toušnerová has chosen to focus on conscription registers from the town of Beroun. These materials from the 18<sup>th</sup> century have rarely been used and are now stored in the town archive. Václav Hofman returns to the question of the seasonal distribution of nuptiality and describes in detail its development in Bohemia in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries. Andrea Pokludová draws our attention to Opava at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century and illustrates how social mobility could be investigated. Ludmila Fialová writes about research on domestic servants in the Czech Lands in one household. Josef Grulich provides an overview of international historical demographic research after World War II.

The volume also includes a list of the materials that were created in connection with the population census since 1857 and which have been preserved. The list was compiled by Sabina Dušková in cooperation with employees of the state archives. This compilation and the directories published in the previous two volumes should help to provide researchers with an orientation in the collection of the state archives.

Pavla Horská's selected bibliography from the years 1987-2002 is published in the Chronicles section. The Information and Reviews sections include information on new work and publications in the field of historical demography and related disciplines.

## **K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)<sup>1</sup>**

**Eduard Maur – Václav Štorek**

### **Úvodní poznámka**

S výjimkou několika cenných dílčích studií genealogů<sup>2</sup> je historická demografie české šlechty dosud téměř nezpracovaným tématem.<sup>3</sup> Příčiny jsou prosté. Historická demografie se zabývá studiem pokud možno velkých souborů obyvatel, ve kterých se mohou dostatečně projevit statistické zákonitosti, a zároveň jí jde o to, aby hromadná evidence demografických jevů, ze které vychází a na jejímž základě konstruuje svá čísla, byla co možno

---

<sup>1</sup> Studie vznikla tak, že Václav Štorek zpracoval na základě své diplomové práce *Významné osobnosti v rodu Krabiců z Weitmile v pozdním středověku a raném novověku*, obhájené na FF UK v Praze r. 2002, životopis a charakteristiku Hynka Krabice z Weitmile a připravil edici jeho textu. Rozbor demografických údajů obsažených v tomto textu provedl a úvodní poznámku o studiu demografie šlechty napsal Eduard Maur.

<sup>2</sup> Jaroslav Honc, Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502-1794. *Historická demografie* 3, 1969, s. 20-51. Jaroslava Honcová, Vývod kardinála Galena a průměrný věk šlechtických žen 1495-1920. *Listy GHSP*, ř. 3, 1975-76, seš. 12, s. 17-22.

<sup>3</sup> Velmi dobré shrnutí dosavadních znalostí o rodinném a sexuálním životě šlechty a o otázkách smrti ve šlechtickém prostředí přinesla před nedávnem Marie Koldinská, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha-Litomyšl 2001, kap. III, VII, X. Demograf tu ovšem postrádá statistický materiál.

nejúplnější, bez náhodných, systematických nebo výběrových vynechávání. Za nejvhodnější pramen pro studium otázek plodnosti v předstatistickém, respektive protostatistickém období jsou proto považovány církevní matriky z vesnických farností, kde obyvatelé tvořili relativně uzavřenou a současně pokud možno sociálně homogenní populaci. Právě na základě rekonstrukce rodin z takovýchto lokalit je možno studovat otázky plodnosti dokonce dokonaleji než na základě moderní statistiky. Proto je také vesnickým farnostem věnována největší část historicko-demografických monografií a především o ně se opírají i zobecňující soudy syntéz demografické historie jednotlivých zemí i kontinentů. Podobně jako vesnické farnosti nabízejí relativně výhodné podmínky ke studiu demografických jevů i menší města, zejména pokud tvořila jeden farní obvod a matriky pro město byly i před josefínskými reformami matriční evidence vedeny odděleně od matrik okolních vsí, jak je tomu například u matrik plzeňských nebo píseckých. Obtížnější již je studium takových farních obvodů tvořených městem a okolními vesnicemi – a těchto obvodů je většina -, kde jsou zápisy z měst i venkova obvykle zanášeny průběžně do téže matriky. Takovéto matriky nejsou vhodné zejména pro agregativní zpracování, neboť v nich je zachycen sociálně heterogenní soubor obyvatelstva s různou úrovní natality i mortality v městském i vesnickém prostředí, v podstatě dvě populace, které je třeba od sebe při anonymní excerpci matriky pracně separovat. Při rekonstrukci rodin tento problém odpadá, ovšem v každém případě je studium rekonstrukce rodin v městských populacích ohrožováno důsledky větší geografické mobility městského obyvatelstva. Téměř nemožné pak je studium demografie městského obyvatelstva ve velkých městech s několika farními obvody, jejichž hranice nebyly při křtech, pohřbech a sňatcích vždy respektovány, pokud se neodhodláme zpracovat všechny farní obvody daného města. Další samozřejmou podmínkou pak je, aby se pro všechny tyto obvody dochovaly spolehlivé matriky. Je tedy jistým paradoxem, že studium sociálně níže postavených vrstev obyvatelstva je v historické demografii snazší než studium vyšších vrstev, pro něž jinak bývá dochováno daleko více pramenů.

Nejsložitějším úkolem je nepochybně studium demografie šlechty.<sup>4</sup> Odpadá při něm možnost soustředit se na základě jednoho pramene na vybranou lokalitu s relativně homogenním obyvatelstvem, protože šlechtici žili z velké části rozptýleni v nejrůznějších farnostech po celé zemi. Byly samozřejmě i osady nebo čtvrti s vysokou koncentrací urozeného obyvatelstva, například

---

<sup>4</sup> Vzorovou monografií je v tomto směru práce C. Lévy – Louis Henry, *Ducs et pairs sous l'Ancien Régime, caractéristiques démographiques d'une caste, Population 1960*, s. 874-924.

některá italská města nebo u nás pražská Malá Strana, ale i v těchto lokalitách žila šlechta promíšena s měšťanstvem, se služebnictvem i s dalšími sociálními skupinami, takže ani populace těchto míst nebyla sociálně jednotná. Navíc byla šlechta ve srovnání se svými poddanými živlem značně pohyblivým, přesouvala se neustále mezi svými jednotlivými sídly, mezi vesnickými panstvími a velkými městy, mezi venkovskými zámky a paláci ve městech se sídly dvora nebo centrálních úřadů, část z ní odcházela do vojenské služby nebo do diplomacie, takže postihnout narození skutečně všech šlechtických dětí je i v době, kdy jsou již vedeny spolehlivé matriky, obtížné.

Pro naše účely se zdánlivě nabízí jako velmi vhodný pramen šlechtická genealogie. Početný soubor genealogií příslušníků určité vrstvy, žijících na určitém území, totiž může pro potřeby historické demografie nahradit populaci určité lokality zachycenou v matrice, přičemž výsledky kvantitativního zpracování takového velkého souboru je možno považovat za statisticky průkazné. Problémem ovšem zůstává úplnost šlechtických genealogií, zejména takových, které nejsou zpracovány na základě průběžně vedených genealogických záznamů, ale vznikly s větším nebo menším časovým odstupem zpětně na základě matrik i dalších pramenů. V tomto případě nelze vyloučit, zvláště ve starší době, přehlédnutí nebo záměrné vypuštění mrtvě narozených dětí, případně i dětí časně zemřelých a v důsledku toho nekřtěných. Šlechtické genealogie však zatěžuje ještě jeden problém, totiž fakt, že v důsledku obliby těch či oněch křestních jmen v některých rodech nelze vždy s jistotou přiřadit to či ono dítě uvedené v matrice určitému manželskému páru. Kvůli silné geografické mobilitě šlechty i z jiných důvodů existuje ve šlechtických genealogiích také poměrně mnoho dětí, jejichž existenci dokládají matriční zápisy o jejich úmrtí nebo sňatku, i nejrůznější záznamy civilněprávní, zejména majetkoprávní (například testamenty), avšak u kterých marně hledáme záznam o narození. To vše jsou důvody, pro něž je zájem o šlechtickou demografii podstatně menší než o demografii jiných vrstev obyvatelstva, zejména o demografii obyvatel vsí nebo malých měst. Je proto třeba přivítat každý pramen, který nám o tomto problému může něco prozradit, byť i šlo o svědectví zcela dílčí a náhodně dochované. Takové svědectví jistě nemůže sloužit jako základ zobecňujících soudů, ale může alespoň naše studium populační historie doplnit o cenné detaily.

Jedním z takových pramenů jsou *Knížky památné* českého renesančního šlechtice Hynka Krabice z Weitmile, jejichž autor si mimo jiné pečlivě zaznamenával narození všech svých dětí včetně dětí mrtvě narozených a potratů. Byl přitom pětkrát ženat, takže počet jeho dětí (včetně potratů) dosáhl úctyhodného počtu 37, resp. 38. Není to samozřejmě tolik, abychom na jeho záznamech mohli budovat nějakou statistiku, ale některé charakteristické



rysy demografického chování české šlechty snad jeho záznamy přece jen poodhalují, zejména při srovnání s daty získanými jinde. Proto jsme se rozhodli zpřístupnit je zájemcům o historickou demografii moderní edicí a zároveň stručně upozornit na některé demografické skutečnosti, které nám text pana Krabice z Weitmile umožňuje poznat.

### **Hynek Krabice z Weitmile (kolem 1500 - před 1578)**

Hynek Krabice z Weitmile patří bezesporu k zajímavým postavám české renesance. Pocházel ze starobylého rodu Krabiců z Weitmile, který je písemně doložen již ve 14. století. Protože se v průběhu staletí rod rozrostl do několika větví, nalezneme stopy po působení jeho příslušníků nejen v Čechách, ale i na Moravě a ve Slezsku. Hynkovými vzdálenými příbuznými byli například kronikář doby Karla IV. a ředitel stavby katedrály sv. Víta Beneš Krabice z Weitmile (+ 1375), diplomat a nejvyšší mincmistr poděbradské a jagellonské doby Beneš z Weitmile (+ 1496) a dále pak věrný stoupenec politiky Ferdinanda I. Habsburského Šebestián z Weitmile (+ 1549).

Hynek Krabice se narodil kolem roku 1500. Byl synem nepříliš zámožného středočeského rytíře Štěpána Krabice z Weitmile (+ před 1535) a Alžběty z Újezda, která tragicky zemřela při požáru Malé Strany roku 1541. O Hynkově mládí se nám žádné bližší informace nedochovaly. Po životní epizodě ve Slezsku, kde se dvakrát oženil, se pan Hynek ve 30. letech 16. století přestěhoval přímo do centra Království českého a začal zde budovat svou úřednickou kariéru. Roku 1538 byl uveden do úřadu místopísaře Království českého. Jeho povinností bylo vést při zemském soudu zemské desky větší i menší. Jeho nadřízeným byl nejvyšší písař, který řídil agendu desk zemských na nejvyšší úrovni. Hynek zastával úřad místopísaře i osudného 2. června 1541, kdy při velkém požáru Hradčan a Malé Strany zemské desky vyhořely. On tedy nesl zodpovědnost za rychlé obnovení zápisů. Úřadu byl Hynek zbaven kvůli jakýmsi nepoctivostem v roce 1545.

V době 1. českého stavovského protihabsburského odboje se Hynek, na rozdíl od svých příbuzných, postavil na protikrálovskou stranu. Nejen jeho ambice, ale i jistá obratnost a dobrá znalost dvora mu dopomohly k tomu, že se stal jednou z klíčových postav odboje. Byl zvolen do skupiny „osob od stavů zřízených“, které vedly stavovské záležitosti mezi sněmy, a zúčastnil se poselství stavů ke králi do tábora u saského Wittenbergu na jaře roku 1547. V důsledku jeho značné angažovanosti následovaly v létě výsledky, mučení a rozsudek trestu smrti. Nakonec ale mezi čtyřmi popravenými na Hradčanském náměstí v Praze 22. srpna 1547 nebyl, neboť mu byla v poslední chvíli udělena milost. Holý život si zachránil, ale s úřednickou kariérou se mohl rozloučit, stejně jako s životem v hlavním městě království,

kde jeho pobyt dokládají v námi vydaném textu v letech 1537-1545 pohřby jeho dětí v kostele sv. Mikuláše na Malé Straně. V letech 1545 -1547 žil na své tvrzi v Roztokách u Prahy, poté téměř do konce života pobýval v tehdejší Kouřimském kraji. Jeho měnící se místa pobytu dobře dokumentují *Knihy památné* údaje o místu úmrtí a místu pohřbu jeho dětí a manželek. Byly to postupně vedle Prahy a Roztok, resp. Levého Hradce, Kouřim, Horní Kruty, Rataje nad Sázavou s kostelem v blízkých Úžicích a Kozojedy, vše v oblasti mezi Kolínem, Českým Brodem a Sázavou, jedno dítě bylo pochováno též v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře. Pohřeb jeho čtvrtého dítěte z posledního manželství, zemřelého v roce 1569 a uloženého k věčnému odpočinku v kostele sv. Jindřicha na Novém Městě pražském, i účast významných šlechticů na křtu jeho dalšího dítěte v roce 1570 pak opět jako by naznačovaly návrat pana Hynka do Prahy.

Hynek Krabice z Weitmile zemřel někdy před rokem 1578.

### **Knížky památné**

Dílo Hynka Krabice z Weitmile se nachází v Knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově v Praze pod signaturou D A IV 29. Autor tohoto rukopisu je nazval *Knížky památné Hynka Krabice z Weitmile*, což nalezneme uvedeno na foliu 1r. Josef Jungmann je uvádí pod názvem *O rodu pánů z Weitmile a Krabic*.<sup>5</sup>

Na vazbě rukopisu nalezneme letopočet 1541, který však neprozrazuje vznik rukopisu, neboť Hynek zmiňuje ve své práci události až do roku 1572. Je pravděpodobné, že spis vznikl postupně v několika etapách.

Rukopis se skládá z 26 folií, psací látkou je pergamen. Text je psaný úhledným písmem, českou novogotickou kurzívou 16. století. Použit byl hnědý inkoust. Domníváme se, že spis je psán jednou rukou, patrně jde o Hynkův autograf.

Rukopis je pro tuto edici přepsán podle pravidel uvedených v Kašparově *Úvodu do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*. Bylo přihlédnuto i k *Výběrové edici rodinné korespondence posledních pánů z Hradce*, kde se čtenář může seznámit i s dalšími zdroji transkripčních pravidel.<sup>6</sup>

---

<sup>5</sup> Josef Jungmann, *Historie literatury české*, Praha 1849, IV. odd., č. 491, s. 154.

<sup>6</sup> Jaroslav Kašpar, *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*, Praha 1987 (skripta), s. 157-161; Václav Bůžek – Josef Hrdlička, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, in: *Opera historica 6 – Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998, s. 167-168.

Tematicky můžeme spis rozdělit na několik částí. Nejprve jsou to výpisy z desk zemských týkající se staršího období, následuje weitmilská legenda objasňující jméno rodu z pera Václava Hájka z Libočan, dále pak listiny a jiné písemnosti týkající se povýšení rodu do panského stavu a nakonec záznamy o vlastní rodině a majetku. Nejzajímavější částí spisu, alespoň pro historického demografa, jsou záznamy líčící osudy rodinných příslušníků. Autor zde uvádí data všech svých pěti sňatků, jména manželek, data jejich úmrtí, data narození a křestní jména všech dětí a u těch, které zemřely krátce po porodu, i datum úmrtí, místo pohřbu, případně úmrtí, u některých dětí i to, za koho se provdaly. V několika případech také podává charakteristiku jednotlivých dětí, spíše zápornou než kladnou. Cenné je, že s přesností na den uvádí nejen porody živě narozených dětí, ale i potraty. Proto je tato část jeho spisu neocenitelným pramenem pro historického demografa, o to cennějším, že pochází z doby, kdy pro naprostou většinu našich farních obvodů dosud chybějí matriky, a že v případě Hynka z Weitmile nejde o předního aristokrata, u nichž bylo vedení takových záznamů obvyklejší, ale o příslušníka méně zámožné vrstvy šlechty, hledající zdroj svého ekonomického zajištění v úřednické kariéře. Zmíněnou část *Památných knih* uvádíme jako edici na konci této studie.

### **Demografické chování renesančního šlechtice**

Datum narození pana Hynka přesně neznáme, pravděpodobně však přišel na svět roku 1500, protože při svém pátém sňatku, který uzavřel 29. září 1562, uvádí, že mu tehdy bylo 62 let. Své genealogické zápisy dovedl k roku 1572, kdy se mu narodil 5. září syn Beneš. Protože u předcházejících manželek autor uvádí datum jejich úmrtí, zatímco u páté manželky Elišky Protivínské z Pohnání nikoliv, zdá se, že ho poslední manželka přežila a že zemřel krátce po tomto datu. Vzhledem k velkému věkovému rozdílu mezi manželi by to bylo logické; bezpečně byl pan Hynek mrtev roku 1578. Je ovšem také možné, že po roce 1572 prostě sexuální aktivita obou manželů – pětadvacetileté Elišky a dvaasedmdesátiletého manžela – ustala, případně že manželka v tom roce ztratila schopnost plodit děti, případně že už ve vedení genealogických záznamů Hynek Krabice nepokračoval.

Na jeho *Památných knihách* nás na prvním místě zajímá jejich spolehlivost. Jak se zdá, pan Hynek při jejich psaní vycházel z nějakých starších záznamů, alespoň se na jednom místě odvolává na jakési „*knížky žluté*“, které měly obsahovat o popisovaných skutečnostech další podrobnosti. To by mluvílo pro úplnost a věrohodnost uváděných dat. Na druhé straně se na některých místech evidentně mýlí. V závěru pasáže o své rodině říká s netajenou hrdostí, že měl celkem 39 dětí, sečteme-li však uvedené děti (včetně potratů),

je jich jen 37, a i když započteme plod v těle zesnulé těhotné první Hynkovy ženy, stále zůstává jen 38. Buď tedy některé dítě při přepisu knihy vynechal, nebo, což je pravděpodobnější, děti špatně sečetl. S jinou chybou se setkáme tam, kde autor uvádí u svého desátého a jedenáctého dítěte data narození 28. 11. 1540 a 6. 1. 1541. Jedenácté dítě, které se mělo narodit dva měsíce po desátém, přitom bylo pokřtěno a po porodu nějaký čas žilo. Šlo tedy o plně vyvinutý plod, nikoliv potrat, takže se nemohlo narodit pět týdnů po předchozím porodu. Jediným vysvětlením je, že přišlo na svět o rok později, než autor uvádí. Tím bychom také objasnili, proč se v tomto roce objevují v rukopisu nejasnosti co do dnů v týdnu, připadajících na určité svátky. Skutečně také další dítě, dvanácté, se narodilo až 13. 12. 1543, ačkoliv se jinak děti z tohoto manželství pravidelně rodily v ročních intervalech. (Pro potřeby další analýzy proto opravuji datum zrození jedenáctého dítěte na 6. 1. 1542.). Stejnou situaci najdeme i v případě třináctého dítěte. (I v tomto případě opravuji rok porodu z 1544 na 1543.) Jinak ovšem žádné další nelogičnosti v Hynkově seznamu nenajdeme, což rovněž svědčí pro relativní spolehlivost jeho záznamů, které po našem soudu můžeme vzít bez obav za základ naší analýzy.

Ve svém životě byl pan Hynek pětkrát ženat. První sňatek uzavřel v mladém věku, bylo mu 27 let, další sňatky následovaly krátce poté, když dosáhl 28 a 34 let, neboť prvé jeho dvě ženy záhy zemřely. Obě – Otýlie Tešínská či Těšínská a Hedvika z Endersdorfu - pocházely ze středního Slezska, kde Krabice v mládí po určitý čas působil; podle místa, kde byly pohřbeny, se tehdy zdržoval v Nise a v Reichenbachu (Dzierżonów) nebo v jejich blízkém okolí. Další tři životní družky si vyhledal po návratu do Čech v kruzích domácí drobné šlechty. S první Češkou, Annou ze Strážkova, prožil v manželství 15 let, takže když roku 1549 ovdověl, bylo mu čtyřicet devět let. Tento vysoký věk ho však neodradil od dalších sňatků; ještě téhož roku se ženil počtvrté a v 62 letech popáté.

V případě prvních tří sňatků lze předpokládat, že manželky byly k panu Hynkovi věkově přiměřené. Všechny tři – ostatně stejně jako obě zbývající - totiž byly v době sňatku svobodné a je pravděpodobné, že si mladý ženich nebral za manželku dívky o mnoho starší, než byl sám, spíše mladší. Třetí manželka ani nemohla být starší než on, neboť rodila ještě v okamžiku, kdy jejímu muži bylo 49 let. Pan Hynek rozhodně nepatřil k těm šlechticům, kteří by za cenu nerovného sňatku se starší vdovou získávali majetek, tak jak to máme doloženo u některých jiných jedinců jeho doby a jak to také s oblibou kritizovali tehdejší mravokárci. Před majetkem zjevně dával přednost tělesné

přitažlivosti, což se ostatně dobovým mravokárcům rovněž nelíbilo.<sup>7</sup> Zmíněné kritérium se projevilo i při výběru posledních dvou nevěst, a to jejich nízkým věkem. Roku 1549 si bral devětačtyřicetiletý Hynek osmnáctiletou Elišku z Doupova a o 9 let později, když dosáhl dvaasedesáti let, dokonce patnáctiletou Elišku Protivínskou z Pohnání, jíž by mohl být nejen otcem, ale ještě spíše dědečkem. Sám si asi tuto nerovnost uvědomoval, neboť právě u obou posledních manželek uvedl jejich stáří a v posledním případě i svoje, zatímco v mladším věku tyto údaje neuváděl. Zda na nerovnost věku upozorňoval z pýchy nad svou sexuální zdatností, nebo zda si sám spíše uvědomoval povážlivost takového věkového rozdílu, nevíme, možné je i to, že se mu uvedený rozdíl věku pouze zdál být zajímavý. Podobná věková nerovnost nebyla v soudobé šlechtické společnosti čímsi výjimečným. Nejznámějším případem je snad mladá Polyxena z Pernštejna, který si jako dvacetiletá brala pana Viléma z Rožmberka, který byl přítelem jejího otce a kterému bylo v době sňatku 52 let. V tomto případě ovšem asi hlavní motivací sňatku byly důvody majetkové a prestižní.<sup>8</sup>

Nízký věk obou posledních nevěst vcelku odpovídá právnímu názoru tehdejší společnosti na zletilost. Například na Moravě koncem 15. století byl pán plnoletý v 16 letech, rytíř v 17 a poddaný v 18, ženy téhož stavu vždy o dva roky dříve, zatímco v Čechách byla v té době dlouho dávána přednost určení dospělosti podle vyvinutých druhotných pohlavních znaků, přičemž ale byl tento zvyk opouštěn a z morálních důvodů nahrazován kvantitativní distinkcí. V průběhu 16. a první poloviny 17. století došlo k určité nivelizaci věkové hranice zletilosti u šlechty, takže podle Obnoveného zřízení zemského byla například plnoletost u šlechtické dívky stanovena jednotně na 15 let, u muže na 20 let.<sup>9</sup> S tímto pohledem plně koresponduje i věk Hynkových nevěst, včetně faktu, že byl zřetelně o několik let nižší než průměrný sňatkový věk tehdejších selských dcer.<sup>10</sup> Stejně tak tomu ovšem bylo i v jiných zemích, například ve Francii činil průměrný věk při prvním sňatku na venkově v okolí Paříže v 18. století 26,6 let pro muže a 24,5 let pro ženy, zatím-

---

<sup>7</sup> Srovnej Beatrix Bastl, Mezi mocí a bezmocí, Úvahy o každodenním životě šlechticů v raném novověku, *Dějiny a současnost* 1994, č. 3, s. 24-26.

<sup>8</sup> Tamtéž, s. 24. Jiný příklad uvádí M. Koldinská, Každodennost, s. 36.

<sup>9</sup> Blíže viz Eduard Maur, Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského, *Studia comeniana et historica* 62, *Museum Comenii Hunno Brodense* 29, 1999, 113-125. kde odkazují na starší literaturu.

<sup>10</sup> Lumír Dokoupil a kol.: *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1999, s. 77.

co u šlechtických snoubenců to bylo v případě mužů 25,3 ve druhé polovině 17. století a 23,6 v první polovině následujícího století, u žen 20 a 19,4.<sup>11</sup>

Při pohledu na Hynkovy pečlivě vedené *Knihy památné* nás zaujme ještě jedna skutečnost, a to relativně krátká doba vdovství mezi jednotlivými sňatky. Jen v jednom případě pan Hynek dodržel obvyklý čas smutku 1 rok. Po úmrtí své druhé ženy „vdovil“, abychom užili jeho výrazu, dokonce 2 roky, 6 týdnů a 2 dni. Asi to souviselo se skutečností, že v té době měnil své působiště a přestěhoval se ze Slezska do Prahy, kde teprve musel hledat hmotné zajištění a navazovat potřebné společenské kontakty. Jinak býval čas jeho vdovství velmi krátký. Po úmrtí první ženy truchlil jen 4 a půl měsíce, po úmrtí třetí necelých 7 měsíců a po úmrtí čtvrté dokonce spěchal s uzavřením nového sňatku s patnáctiletou Eliškou tak, že od pohřbu jeho předešlé ženy uplynuly jen čtyři měsíce a pět dní. Nebylo to však nic neobvyklého, i z prostředí našich měst i venkova máme u nás v raném novověku takovouto praxi, zejména u mužů a zvláště v době po velkých demografických krizích, doloženou běžně.<sup>12</sup> Ze šlechtického prostředí v našich zemích prozatím větší soubor srovnatelných statistických údajů nemáme k dispozici, avšak praxe jednotlivých sociálních vrstev se v tomto ohledu zřejmě příliš nelišila. U pana Hynka se ovšem asi neuplatnil při uzavírání nového sňatku jeden z hlavních důvodů spěchu, patrný zejména v prostředí venkovského lidu a drobného měšťanstva, totiž zajistit urychleně pro děti z předešlého manželství matku, která by současně zastala všechny úkoly, příslušející podle dobových názorů na dělbu práce mezi pohlavími manželce. V prostředí šlechty bylo jistě možno tyto práce dočasně nebo i trvale svěřit hospodyně či chůvě, takže zmíněný důvod více méně odpadal. Zbývá tedy jako motiv asi hlavně strach z osamělosti a také frustrace ze sexuální abstinence, kterou u pana Hynka - vzhledem k počtu jeho dětí i věku manželky jistě sexuálně velmi aktivního - musíme předpokládat, případně motivovala pana Hynka i příležitost uzavřít majetkově a společensky výhodný sňatek.

Data o rození jednotlivých dětí nám poskytují nepříliš radostný pohled na život ženy v tradiční společnosti, tj. společnosti před započítím demografické revoluce, za níž se prosadila obecná prevence počtů. Zaujme nás nejen vysoká plodnost, ale také vysoká potratovost i častý výskyt úmrtí souvisejících s těhotenstvím. V tomto směru se trpký ženský osud nevyhýbal ani šlechtickým manželkám, spíše mohl být ještě nelítostnější vzhledem k inten-

---

<sup>11</sup> Jean-Pierre Bardet – Jacques Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe*, I, Paris 1997 s. 455.

<sup>12</sup> Lucie Steinbachová, Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771-1772, *Historická demografie* 25, 2001, s. 122.

zívní touze jednotlivých šlechticů zajistit si mužské potomstvo. Vždyť první manželka pana Hynka Otýlie zemřela po třech měsících od svatby těhotná, druhá manželka Hedvika zemřela po 4 letech manželství při porodu čtvrtého dítěte. Teprve ve třetí ženě, Anně ze Střížkova, našel pan Hynek zdravou mladou ženu, která mu během 14 let a několika týdnů manželství dala 13 dětí, z nichž ovšem většina zemřela hned po porodu. Při narození poslední dcery ostatně zemřela i ona. Přes svou vysokou plodnost ale i paní Anna dlouho ohrožovala pokračování Hynkova rodu, neboť většinu Anniných dětí tvořily dívky, první syn se jí narodil teprve jako šestý v pořadí (desátý v pořadí všech Hynkových dětí) a ze synů, které porodila, se asi žádný nebo snad jeden dožil dospělého věku.

Čtvrté manželství bylo svým způsobem tragické, protože paní Eliška z Doupova sice za necelých třináct let manželství rovněž třináctkrát otěhotněla, ale protože to byla žena slabé konstituce, jak poznamenal i její muž, z 13 těhotenství 7 skončilo potratem.<sup>13</sup> Eliška poprvé potratila roku 1555, když se dozvěděla, že její otec byl raněn mrtvicí, a kdy čekala páté dítě, a pak už s výjimkou jednoho porodu syna, zemřelého do jednoho roku po narození, skončila všechna její další těhotenství potratem, případně narozením mrtvého dítěte. Dnešnímu čtenáři se ani nechce věřit svým očím, když zjistí, že zemřela po 6 porodech živých dětí a po 7 potratech roku 1562 ve věku pouhých 31 let, jen několik měsíců po posledním potratu. Přes její fyzickou labilitu právě ji označuje pan Hynek za svou nejmilejší manželku, a také dceru Kateřinu, která se mu s ní narodila 27. září 1550 a skonala ve věku čtyř let, za své nejmilejší dítě. Bylo tedy zřejmě manželství stárnoucího pana Hynka s churavou, ale mladou paní Eliškou současně tragické i šťastné. Neznáme ovšem její povahové rysy, avšak je tu jeden fakt, který mohl náklonnost pana Hynka k paní Elišce prohlubovat. Ač tělesně slabá, vynikala tím, že rodila převážně chlapce (5 : 1), zatímco s druhou ženou měl pan Hynek jen dcery a také u dětí narozených ze třetího manželství převyšovalo počtem ženské pohlaví (8 : 5), přičemž z chlapců se, jak se zdá, ani jeden – snad s výjimkou Václava, o kterém otec pouze poznamenal, že zemřel na Moravě, a možná ještě spíše Šťastného, který se podle otcovy poznámky „zdařil“ - nedožil dospělého věku a nezaložil rodinu. Je až neuvěřitelné, že z prvních dvanácti dětí, které se panu Hynkovi narodily, byly jen dvě děti mužského pohlaví, přičemž oba chlapci navíc zemřeli nedlouho po svém narození. Naproti tomu to byla právě neduživá Eliška z Doupova, kdo bezpečně zajistil pokračování Hynkova rodu, neboť ze šesti živě narozených dětí, které svému

---

<sup>13</sup> „Však větším dílem nebohá pro velikou nestatečnost potracovala,“ napsal o ní její manžel. Viz přílohu.

manželovi dala, bylo pět chlapců a z nich tři se dožili dospělého věku a oženili se. Snad právě proto byla mladičká Eliška stárnoucímu Hynkovi tak milá a snad právě v naději na mužské potomstvo si tak mladou nevěstu bral. Je ovšem zarážející, že přes zřejmou nedostatečnou tělesnou konstituci paní Elišky manželé nikdy nepřerušili sexuální život, ačkoliv každý potrat nepochybně zvyšoval fyzické i psychické utrpení nešťastné matky, která, jak už jsme uvedli, zemřela necelých pět měsíců po posledním, sedmém potratu, ve věku pouhých 31 let. Postoj pana Hynka k Eliščině povinnosti plnit manželský dluh však zřejmě nebyl ničím výjimečným, podobných případů opakovaných potratů i v těch nejurozenějších rodinách známe z té doby více. Teoreticky sice existovala i možnost kontracepce, jejíž nejjednodušší metody byly v té době dobře známy (jak o něco později dokládá mimo jiné tragický příběh nešťastné Elišky Kateřiny Smiřické),<sup>14</sup> zábrana početí ovšem zřejmě v manželském životě z nábožensko-morálních důvodů praktikována nebyla a sloužila jen k zamezení porodů ilegálních dětí. Ostatně i tam, kde byla manželská plodnost šlechty studována podrobněji, například ve Francii, lze mluvit o vlivu kontracepce na pokles plodnosti ve šlechtickém prostředí až od 18. století.<sup>15</sup>

Poslední manželství s Eliškou Protivínskou bylo již poznamenáno manželovým vysokým věkem. Mladičká nevěsta, při sňatku patnáctiletá, rodila svému stárnoucímu muži v pravidelných intervalech jedno dítě za druhým, avšak stačila jich do chvíle, kdy pan Hynek dokončil své zápisky a snad i zemřel, povít - nepočítáme-li jeden potrat - „jen“ šest. Z nich pouze prvorozený Jan dospěl a oženil se, kdežto ostatní děti mladičké matky buď umíraly ve velmi nízkém věku, nebo jejich věk při úmrtí neznáme, stejně jako není uveden ani u paní Elišky.

Při studiu Hynkových zápisků na první pohled překvapí vysoký počet potratů a časných úmrtí. Byl dán především fyzickou nedostatečností paní Elišky Doupovcové, avšak jeden potrat a několikrát časná úmrtí najdeme i v ostatních manželstvích. Potraty, narození mrtvých dětí a úmrtí, k nimž došlo bezprostředně po porodu, ovšem lze na základě Krabicových záznamů jen velmi obtížně rozlišit, protože formulace pana Hynka ani nejsou v tomto směru zcela přesné, respektive jeho chápání potratu nemusí odpovídat dnešní lékařské definici. Pod pojmem potrat možná autor *Knih památných* někdy myslí i narození plně vyvinutého mrtvého dítěte, případně i úmrtí bezprostředně po porodu. Například o paní Elišce z Doupova poznamenává její

---

<sup>14</sup> Jindřich Francek, Eliška Kateřina Smiřická a příběh její lásky, *Východočeský sborník historický* 3, 1993, s. 273.-298. Viz i M. Koldinská, *Každodennost*, s. 131-132.

<sup>15</sup> J.-P. Bardet – J. Dupâquier, *Histoire* I, s. 462.



manžel roku 1549, že potratila, „však děťátko se pokřtilo a leží též v Kouřimi“ v kostele. V tomto případě šlo spíše o mrtvorozené dítě, u něhož rodiče předstírali, že projevilo známky života, aby se mu mohlo dostat křtu, a tím i křesťanského pohřbu, možná i o časnou úmrtí, protože nedonošený plod asi sotva bylo možno pokřtít. S vědomím těchto nepřesností pak musíme přistupovat i k následující „statistice“.

Pan Hynek Krabice ve svých *Památných knihách* eviduje celkem 37 živě i mrtvě narozených dětí včetně nedonošených plodů a dále jedno úmrtí těhotné matky. Ze zmíněných 37 „porodů“ plných 8, tedy téměř jedna čtvrtina připadalo na potraty (z toho v 7 případech potratila Eliška z Doupova). Z 29 živě narozených dětí čtyři novorozeňata (13,8 %) zemřela do 3 dnů, zpravidla ještě v den porodu. Jinak z 29 živě narozených dětí do jednoho roku zemřelo 12 dětí (tj. 41,4 %), do 5 let to bylo 16 (55,2 %) a do 15 let 17 (58,6), v dospělosti zemřelo šest a u dalších šesti úmrtní věk neznáme. Ve srovnání s kvocientem kojenecké úmrtnosti vypočítaným z větších souborů je tato hodnota téměř dvojnásobná, přičemž nelze vyloučit, že jsme ještě několik kojenců nezapočetli, jednak z kategorie potratů, jednak z kategorie neurčených. Bilance pěti manželství pana Hynka je tedy děsivá: Z jeho pěti manželek jedna zemřela v těhotenství krátce po svatbě, tři nedlouho nebo přímo bezprostředně po porodu nebo potratu, jen poslední snad manžela přežila. Z živě narozených dětí 41,4 % zemřelo do 1 roku a více než polovina do pěti let. Pouze o čtyřech synech a o čtyřech dcerách bezpečně víme, že se dožili dospělosti a uzavřeli sami sňatek, přičemž první ze skupiny zmíněných tří ženatých synů byl teprve 20. dítětem v pořadí podle data narození. Způsob, jakým se dosahovalo reprodukce šlechtické rodiny a zachování šlechtického rodu, tedy byl opravdu značně extenzivní a současně i značně krutý vůči ženě. Na vysokou kojeneckou a dětskou úmrtnost byli všichni zvyklí a považovali ji za samozřejmost, dokonce některé vedla i k jisté dávce cynismu. Stačí si pro ilustraci uvést slova, jimiž paní Zuzana z Černína komentovala nešťastnou příhodu, při níž přišel o život syn Rudolfa Malovce z Malovic: „Pan Rudolf měl znamenitou žalost pro něho, však má dost jiných a paní jako jelen.“<sup>16</sup>

Je pravda, že úmrtností poměry v rodině pana Hynka zřejmě byly spíše extrémní vzhledem k chatrnému zdravotnímu stavu jeho čtvrté manželky. Vysoká dětská úmrtnost ve šlechtických rodinách však na druhé straně nebyla ničím výjimečným. B. Bastlová například uvádí manželství Hartmanna z Liechtensteina a Alžběty ze Salm-Reifferscheidtu, které trvalo 46 let a za

---

<sup>16</sup> Zdeněk Kalista (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941, s. 134.

něhož Alžběta porodila 24 dětí. Mezi těmito dětmi byl jeden mrtvě narozený a šest bezprostředně po narození zemřelých chlapců, do pátého roku života zemřelo dalších sedm dětí, takže dospělosti se dožila necelá polovina potomků. Stejně tak byla poměrně častá i úmrtí šlechtických žen při porodu. Řadu případů uvádí opět Beatrix Bastlová. V její stati najdeme mimo jiné i příběh manželky Hanse Ludvíka sv. p. z Kuefsteinu Marie, která za 15 let manželství porodila 15 dětí, jež všechny okamžitě zemřely, přičemž matka přežila porod posledního jen o 14 dní. Jak ovšem Bastlová sama správně říká, není možno tyto případy brát jako *pars pro toto* a je nutno čekat na větší statistické soubory. V každém případě byly šlechtické ženy v nevýhodě proti svým neurozeným současnicím tím, že vstupovaly do manželství dříve, poměrně často ještě téměř v dětském věku, fyzicky nedostatečně vyvinuté, přičemž se od nich očekávalo, že svou plodností zajistí rodu svého manžela bezpečné pokračování. Jejich organismus to nemusel vždy snést.

Vysoký počet dětí, které se ve šlechtických rodinách rodily, byl dán relativně krátkými intervaly mezi jednotlivými porody ve srovnání s poměry známými z jiného sociálního prostředí, zejména z prostředí rolnictva nebo drobného měšťanstva. Byl již zde uveden příklad paní Marie, manželky sv. p. z Kuefsteina, která za 15 let porodila 15 dětí, podobně výše zmíněná Alžběta, manželka Hartmana z Liechtensteina, darovala život 24 dětem, které se rodily v intervalu 8 měsíců (předčasný porod) až dva roky.<sup>17</sup> Stejně tomu bylo i v rodině pana Hynka. Pokud jde o meziporodní intervaly obecně, statistické údaje získané studiem větších souborů obyvatelstva v raně novověké Evropě se shodují většinou na průměru dva až tři roky, spíše blíže k druhému číslu, přičemž s přibývajícím pořadím porodu se délka meziporodních intervalů postupně prodlužuje. Stejnou tendenci lze sledovat i v prostředí českého a moravského venkova a měst.<sup>18</sup> Ženy pana Hynka z Weitmile rodily v intervalech podstatně kratších. První zemřela bezdětná, takže v tomto případě jakékoliv poměrování odpadá. U druhé činil průměrný meziporodní interval 2,17 roku, u dalších ale byl podstatně nižší, u Anny to bylo pouhých 1,11 let, u neduživé Elišky z Doupova činil sice 2,40, ale s potraty jen 1,01 a u poslední Hynkovy ženy 1,76 (s jedním potratem 1,46 let). Více než průměrné ukazatele nám ale řekne výčet jednotlivých intervalů. U paní Anny ze Střížkova, která porodila 13 dětí, ale u níž není zaznamenán žádný potrat, se děti rodily v intervalu 8 – 10,8 – 11 – 12 – 12,5 – 12,5 – 13 – 13 – 13,2 – 14 – 14,2 – 14,7 měsíců, prvních pět dětí paní Elišky z Doupova se

---

<sup>17</sup> B. Bastl, *Mezi mocí*, s. 25-26. K potratům šlechtických žen srovnej i M. Koldinská, *Každodennost*, s. 42.

<sup>18</sup> Tamtéž, s. 453. Viz i Dokoupil a další, *Přirozená měna*, s. 44.

rodilo v intervalech 10,2 - 13,4 - 14,3 - 17,3 měsíců, tedy rovněž ve velmi rychlém sledu, zatímco u dalších dvou žen byly meziporodní intervaly delší. U paní Otýlie Těšínské to bylo 14 a 26,2 měsíce, u paní Elišky Protivínské 15,2 – 22 - 22,7 - 26 a 30,6 měsíce (s potratem v posledním intervalu). Právě mechanismus zkrácených meziporodních intervalů, patrný zejména u druhé a třetí manželky, spolu se sňatky stárnoucího pana Hynka s mladými ženami umožnil autoru našich Památných knih zplodit za svůj život nejméně 29 manželských dětí (další možná byly skryty pod „potraty“), což ani v tehdejší šlechtické společnosti zřejmě nebyl běžný průměr.

Dvou až tříletá vzdálenost mezi porody, jaká byla běžná v předindustriální společnosti, bývá zpravidla vysvětlována dlouhou laktací. Není přitom jednoty v názoru, zda k početí nedocházelo v době kojení proto, že laktace sama o sobě způsobovala sterilitu, nebo proto, že v době laktace se manželé vyhýbali sexuálním stykům, které podle dobového názoru zhoršovaly kvalitu mateřského mléka. Druhý názor zastává například B. Bastlová a v návaznosti na ni i Marie Koldinská.<sup>19</sup> Proti jejich výkladu lze však vznést jednu závažnou námitku. Pokud byl rytmus porodů určován dobou těhotenství a kojení a pokud se manželé v laktačním období skutečně nestýkali, pak by jim ovšem pro sexuální styk zbývala jen doba, kdy byla manželka těhotná. Že by se s takovou praxí spokojili, je ovšem dost málo pravděpodobné. Jinak je souvislost mezi laktací a rytmem meziporodních intervalů nesporná, jak ji v dostatečně početných souborech studovaných na základě rekonstrukce rodin dokládá zejména shoda délky průměrného meziporodního intervalu, zkráceného o dobu těhotenství, s dříve obvyklou dvouletou dobou kojení, ale také fakt, že po potratech nebo časných úmrtích se délka intervalu zkracovala. Podobně jsou krátké intervaly mezi porody doloženy i tam, kde se novorozeňata svěřovala do péče kojných, ať už proto, že se matkám nedostávalo mateřského mléka, nebo proto, že kojení nebylo považováno za vhodné vzhledem k jejich sociálnímu statusu.

Dávat děti kojným bývalo v českém renesančním šlechtickém prostředí běžné, nikoliv však samozřejmé. Například Františka Slavatová označuje v 17. století tento zvyk za všeobecnou praxi šlechtických matek, současně však zdůrazňuje, že ona své děti kojí sama. Jan z Pernštejna dokonce nazval svou dceru Marii, provdanou za těšínského vévodu, poněkud neurvale „jalovou krávou“, protože nemohla kojit své dítě a musela se o pomoc obrátit ke své sestře, a Karel Eusebius z Liechtensteina v 17. století vydal skutečné instrukce pro kojení.<sup>20</sup> Stejně tak zvyk dávat děti kojné odsuzoval i Jan Amos

---

<sup>19</sup> Bastl, Mezi mocí, s. 25. M. Koldinská, *Každodennost*, s. 45.

<sup>20</sup> B. Bastl, Mezi mocí, s. 25.

Komenský.<sup>21</sup> Je tedy zřejmé, že najímání kojných bylo ve šlechtických kruzích běžným postupem, ale že také proti němu existoval odpor. Je-li ovšem bezpečně možno mluvit v této souvislosti o tom, že i v aristokratickém prostředí se „začínal prosazovat překvapivě moderní názor, že pro další zdárný život dítěte je navýsost žádoucí, aby dostávalo mléko od své vlastní matky“, jak píše M. Koldinská,<sup>22</sup> si nejsme zcela jisti, nebo zda šlo skutečně o novinku, prostě nevíme.

V rodině Hynka Krabice z Weitmile laktace zřejmě na délku meziprodních intervalů nijak výrazně nepůsobila. Ani v případech, kdy máme bezpečně doloženo, že děti se dožily dvou let, nebyly intervaly následující mezi jejich narozením a následujícím porodem živého dítěte příliš dlouhé, většinou se v podstatě kryly s obdobím těhotenství a šestinedělí s několika týdny navíc, v několika případech pak byly sice dvojnásobné, ale to mohl být také důsledek nezaznamenaného potratu. Tak u paní Anny ze Střížkova uplynulo od narození těchto dětí k porodu dalšího dítěte (nepočítaje potraty) 8 - 10, 8 - 12 - 13, 2 - 12,5 - 14 - 14, 7 měsíců, u paní Elišky z Doupova 14,3 a 17,3 měsíce, kdežto u paní Elišky Protivínské 26 měsíců a u paní Hedviky to bylo 26,2 měsíce. Pro srovnání si uveďme případy intervalů mezi potratem nebo porodem dítěte, které umřelo bezprostředně po narození (a tudíž nebylo kojeno) a porodem dalšího zdravého dítěte. Ty by v případě, že matka sama kojila, měly být nižší. Ve skutečnosti rozdíl není téměř žádný: 9,2 - 10,2 - 12,5 - 14,2 - 22 - 22,5 měsíce. Zdá se tedy, že zejména paní Anna a paní Eliška z Doupova svěřovaly téměř zcela jistě své děti kojným. Pokud pak jde o potraty, je až neuvěřitelné, v jak krátkých intervalech za sebou následovaly u nešťastné Elišky z Doupova. Mezi 23. únorem 1555, kdy rozrušení z nemoci či smrti jejího otce způsobilo čtyřiařicetileté Elišce první potrat, a mezi 4. lednem 1562, kdy potratila naposledy a za několik měsíců poté ve věku 31 let zemřela, tedy v průběhu necelých 7 let, u ní došlo k šesti potratům a dvěma porodům zdravých dětí. Skutečně nezáviděníhodný osud, který si dnešní emancipovaná žena ani nedovede představit.

Opětované sňatky a nerovnost sňatkového věku, jakou jsme viděli v případě pana Hynka, měly mimo jiné i závažné důsledky pro utváření života uvnitř šlechtické rodiny. Především tu vznikal problém soužití dětí z několika manželství s novými matkami. Navíc pokud se šlechtic stával otcem ještě ve vysokém věku, znamenalo to, že se značně rozevíraly věkové nůžky mezi ním a jeho mladšími dětmi, což mezi nimi mohlo vytvářet určitou psychologickou bariéru a ztěžovat komunikaci. Tím více naopak rostla ve vý-

---

<sup>21</sup> Eduard Maur, J. A. Komenský o populačních problémech, *Demografie* 13, 1971, s. 9.

<sup>22</sup> Koldinská, Každodennost, s. 45.

chově dětí role matky, nejen proto, že byla dětem věkově bližší, ale i proto, že s dětmi byla neustál doma, zatímco muže jeho pracovní i společenské povinnosti domovu spíše vzdalovaly. Na druhé straně ovšem její mládí mohlo působit problémy vzhledem k dětem z předchozích manželství, které byly někdy starší než ona. Tak se ostatně vyvíjely i poměry v rodině pana Hynka. Když si bral roku 1549 za čtvrtou manželku osmnáctiletou Elišku z Doupova, bylo jeho dceři Anně ze druhého manželství 19 let a dcery ze třetího manželství Alena, Lidmila a Mandaléna byly jen o málo mladší než jejich macecha. Prvé bylo 14, druhé 11 a třetí 10 let. Jaký byl vztah těchto dívek, vstupujících do puberty, k jejich nové, mladičké maceše, kterou si otec vzal za manželku jen půl roku po smrti jejich matky a kterou sám označil ve svých zápiscích jako svou nejmilejší manželku, nevíme, ale můžeme si představit, že nebyl nejlepší. K tomu připočteme fakt, že krátce předtím, roku 1547, musely tyto dívky spolu s celou otcovou rodinou opustit hlavní město a jeho bezprostřední okolí a uchýlit se na zapadlou vesnickou tvrz v Posázaví. Ani to jistě nemohlo přispět ke zlepšení vzájemných vztahů v rodině. Něco o nich ostatně napovídá fakt, že o Aleně si poznamenal pan Hynek, že to „neposlušná dcera byla“, o Lidmile, že „mnohé neposlušnosti ukazovala“ a o Mandaléně, že ho „mnoho zarmucovala“. Naproti tomu nejmladší syn paní Anny, který se narodil rok před matčinou smrtí a novým sňatkem otce, se asi do nové rodiny dobře integroval a v paní Elišce našel novou matku, neboť pan Hynek ho charakterizoval slovy „ten se zdařil“. Jestliže již sňatek 49letého pana Hynka s 18letou Eliškou z Doupova asi vyvolal v rodině určité pnutí, mohlo tomu tak být ještě ve větší míře při jeho dalším, posledním sňatku s patnáctiletou Eliškou Protivínskou (nejstarší žijící Hynkově dceři bylo v té době již 32 let), i když žádné další náznaky pro to nemáme.

Rodopisné záznamy pana Hynka Krabice z Weitmile jsou cenným pramenem pro poznání demografie české šlechty v 16. století a v raném novověku vůbec. Pět domácností pana Hynka, které jsou v nich zaznamenány, ovšem nelze rozhodně brát jako reprezentativní vzorek pro celou šlechtickou vrstvu, nejen pro malý rozsah tohoto vzorku, ale také proto, že šlo zřejmě přece jen o extrémní případ. K poznání demografie šlechty jako celku by bylo třeba zpracovat početnější soubory šlechtických genealogií, u nichž navíc máme jistotu o jejich úplnosti a spolehlivosti. Spíše než pro dobu předbělohorskou to bude možné pro 18. století, snad i pro druhou polovinu předcházejícího věku. Do té doby, než pokus o globálnější zpracování problému bude podniknut, musíme se spokojit i s takovými dílčími svědectvími, která jsme zde předložili, nebo jež publikovali jiní autoři, například několikrát zmíněná B. Bastlová. I ta nám mohou leccos napovědět, byť ne zcela spolehlivým způsobem.

## Přílohy

### A. Rodinný list pana Hynka Krabice z Weitmile (asi 1500-před 1578)

**I. Otýlie Tešínská** sňatek 22.10.1527, + 02.02.1528 (těhotná)

Děti: 0

**II. Hedvika z Endersdorfu** sňatek 18.06.1528, + 25.07.1532

Děti:

- |    |            |                 |   |                  |
|----|------------|-----------------|---|------------------|
| 1. | 19.03.1529 | <b>Eva</b>      | F | + „v plným roce“ |
| 2. | 17.05.1530 | <b>Eva</b>      | F | + „v tým dni“    |
| 3. | 17.05.1530 | <b>Anna</b>     | F | vdala se         |
| 4. | 25.07.1532 | <b>Kateřina</b> | F | + „v tým dnu“    |

**III. Anna ze Střížkova** sňatek 19.09.1534, + 24.01.1549

Děti:

- |     |              |                  |   |  |
|-----|--------------|------------------|---|--|
| 1.  | 30.08.1535   | <b>Alena</b>     | F | vdala se                                   |
| 2.  | 30.07.1536   | <b>Kateřina</b>  | F | + 02.02.1537                               |
| 3.  | 30.08.1537   | <b>Lidmila</b>   | F | + před Smrtnou nedělí<br>[před 05.04.1538] |
| 4.  | 29.09.1538   | <b>Lidmila</b>   | F | [vdala se]                                 |
| 5.  | 30.09.1539   | <b>Mandaléna</b> | F | vdala se                                   |
| 6.  | 28.11.1540   | <b>Jan</b>       | M | + 1555                                     |
| 7.  | 05.01.154[2] | <b>Kateřina</b>  | F | + 06.01.1545                               |
| 8.  | 18.01.1543   | <b>Dobrohost</b> | M | +28.08.1545                                |
| 9.  | 13.12.154[3] | <b>Dorota</b>    | F | + „hned po křtu“                           |
| 10. | 20.02.1545   | <b>Beneš</b>     | M | + „v týmž dni“                             |
| 11. | 03.03.1547   | <b>Václav</b>    | M | „zahynul v Moravě“                         |
| 12. | 21.05.1548   | <b>Šťastný</b>   | M | „ten se zdařil“                            |
| 13. | 21.01.1549   | <b>Anežka</b>    | F | „narodila se nečasně“                      |

**IV. Eliška z Doupova** \* asi 1531, sňatek 21.07.1549, + 25.05.1562

Děti:

- |    |            |                  |   |              |
|----|------------|------------------|---|--------------|
| 1. | 22.11.1549 | <i>potrat</i>    | ? | „pokřtěno“   |
| 2. | 27.09.1550 | <b>Kateřina</b>  | F | + 30.11.1554 |
| 3. | 06.12.1551 | <b>Mikuláš</b>   | M | [oženil se]  |
| 4. | 16.05.1553 | <b>Dobrohost</b> | M | + 23.04.1554 |
| 5. | 04.07.1554 | <b>Lacek</b>     | M | [oženil se]  |
| 6. | 23.02.1555 | <i>potrat</i>    | ? |              |
| 7. | 11.08.1555 | <i>potrat</i>    | ? |              |

8.	29.05.1556	<b>Jan</b>	M	+ 26.05.1557
9.	16.05.1558	<i>potrat</i>	?	
10.	31.03.1560	<b>Karel</b>	M	[oženil se]
11.	25.11.1560	<i>potrat</i>	?	
12.	17.05.1561	<i>potrat</i>	?	
13.	04.01.1562	<i>potrat</i>	?	

**V. Eliška Protivínská** \* asi 1547, sňatek 29.09.1562

děti:

1.	25.01.1563	<b>Jan</b>	M	[oženil se]
2.	21.03.1565	<b>Beneš</b>	M	+ „v šestnácti nedělích“
3.	19.01.1567	<b>Alžbětka</b>	F	?
4.	10.12.1568	<b>Žofie</b>	F	+ 15.06.1569
5.	18.03.1570	<b>Jaroslav</b>	M	?
6.	24.08.1571	<i>potrat</i>	?	v pěti měsících
7.	05.09.1572	<b>Beneš</b>	M	+ „po pěti nedělích“

**Poznámka:**

V rodinném listu jsou postupně uváděna pořadí porodu v jednotlivých manželstvích, datum narození, jméno dítěte, pohlaví a případná poznámka o jeho dalších osudech, nejčastěji o jeho úmrtí. Informace čerpané z jiného než vydávaného pramene jsou uvedeny v hranatých závorkách, stejně tak jako opravená data narození.

**B Úmrtnost dětí Hynka Krabice z Weitmile**

Manželka	Živě narozených celkem	Zemřelí						Potraty
		0-2 dni	do 1 roku	do 5 let	do 15 let	v dospělosti	neuvedeno	
Otýlie	-	-	-	-	-	-	-	-
Hedvika	4	2	3	3	3	-	1	-
Anna	13	2	4	6	7	3	3	-
Eliška	6	-	3	4	4	2	-	7
Eliška	6	-	2	3	3	1	2	1
<b>Celkem</b>	29	4	12	16	17	6	6	8
<b>%</b>	100,0	13,8	41,4	55,2	58,6	20,7	20,7	.

## C. Edice

### **Knihy Památné Hynka Krabice z Weitmile**, genealogická část

Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově v Praze,

rkp. sign. D A IV 29, *fol. 19r - 21v; 25r - 25v*.

(Popis pramene viz výše).

Tuto pořád stojí psáno, kolik sem já Hynek Krabice manželek měl a co s nimi dětí:

Léta boží[h]o M<sup>O</sup> V<sup>C</sup> XXVII<sup>O</sup> [1527] v outerý po s[vaté]m Havle [22.10.] pojal sem pannu Otýlii, dceru pana France Tešinského v Slezště, ta umřela hned potom o Hrom[n]icích [2.2.1528] a leží v Nise.<sup>23</sup> Vdovil sem XX [20] nedělí a byla již těhotná.

Léta XXVIII<sup>O</sup> [1528] v ochtáb Božího těla [18.6.] pojal sem druhou manželku též v Slezště, pannu Hedviku z rodu Grosův z Endersdorfu u Svídnice<sup>24</sup> blízko. S tou sem měl tyto děti: Léta XXIX [1529] v pátek před Květnou nedělí [19.3.] narodila se Eva. Ta umřela v plným roce [1530] a leží v Rajchenbachu.<sup>25</sup> Léta [etc.] XXX [1530] v outerý po neděli Cantate [17.5.] narodily se spolu Eva a Anna. Eva umřela v tým dni a také tu leží a Anna v Čechách v Oužicích<sup>26</sup> na panství Ratajským.<sup>27</sup> Vdal sem ji byl za pana Jetřicha Doupovce. Léta XXXII<sup>O</sup> [1532] na s[vatéh]o Jakuba [25.7.] narodila se Kateřina. Ta umřela v tým dni a mateř též po ní v tým dni a tu také leží. A tak po její smrti obrátil sem se do Čech a vdovil sem II [2] léta.

Léta [etc.] XXXIII<sup>O</sup> [1534] ve čtvrtek den s[vatéh]o Františka [17.9.] pojal sem třetí manželku pannu Annu z Střížkova, dceru pana Bohuslava Žleba.<sup>28</sup> S tou sem měl tyto děti: Léta [etc.] XXXV [1535] v outerý před s[vatý]m Bartolomějem [<sup>29</sup>] narodila se Alena. Tu sem vdal za France Pergara, Němce, sekretáře královského. Neposlušná dcera byla. Léta XXXVI<sup>O</sup> [1536] v neděli den s[vat]é Marty [30.7.] narodila se Kateřina. Umřela potom o Hrom[n]icích [2.2.1537] leží u s[vatéh]o Mikuláše na Malé Straně v Praze. Léta XXXVII<sup>O</sup> [1537] ve čtvrtek den s[vatéh]o Šťastného

<sup>23</sup> Nisa (pol. Nysa), město v Horním Slezsku na řece Kladské Nise.

<sup>24</sup> Svídnice (Świdnica), město ve Slezsku, jz. od Vratislavi.

<sup>25</sup> Reichenbach (pol. Dzierżonów), město ve Slezsku, jz. od Vratislavi.

<sup>26</sup> Úžice, ves s kostelem na okrese Kutná Hora, patřila k panství Rataje.

<sup>27</sup> Rataje nad Sázavou, obec se zámekem v okr. Kutná Hora, kdysi centrum stejnojmenného panství.

<sup>28</sup> Bohuslav Žleb ze Střížkova, kolem r. 1500 vlastnil Brozany na Litoměřicku.

<sup>29</sup> Sv. Bartoloměje bylo úterý – 30.8.



[30.8.] narodila se Lidmila. Umřela v sobotu před Smrtnou nedělí a leží též u s[vatéh]o Mikuláše. Léta XXXVIII<sup>O</sup> [1538] na den s[vatéh]o Václava [28.9.] narodila se druhá Lidmila. Ta mi také mnohé neposlušnosti ukazovala.<sup>30</sup> Léta XXXIX [1539] den s[vatéh]o Jeronýma [30.9.] narodila se Mandaléna. Ta tolikéž mě mnoho zarmucovala, vdal sem ji poto[m] za pana Jiříka Nemošického z Kunětic u Pardubic, nevěrného a falešného bídníka.<sup>31</sup> Léta XL<sup>O</sup> [1540] v neděli po s[vat]é Kateřině [28.11.] narodil se Jan. Umřel v Rakovnici léta LV<sup>O</sup> [1555] a tam leží.

Léta XLI<sup>O</sup> [1541] ve čtvrtek před Třemi králi [<sup>32</sup>] narodila se Kateřina. Umřela v polouletí. Leží u s[vatéh]o Mikuláše na Malé Straně. Léta XLIII<sup>O</sup> [1543] ve čtvrtek den s[vat]é Příšky [18.1.] narodil se Dobrohost. Umřel v pátek po s[vatém] Bartoloměji [28.8.] léta XLV [1545] a též leží u s[vatéh]o Mikuláše. Léta XLIII [1544] ve čtvrtek den s[vat]é Lucie [<sup>33</sup>] narodila se Dorota. Ta hned po křtu umřela a též leží u s[vatéh]o Mikuláše. Léta XLV [1545] v pátek před Stolováním s[vatéh]o Petra [20.2.] narodil se Beneš na Roztokách.<sup>34</sup> Umřel v tým dni a leží na Hradci<sup>35</sup> u Roztok. Léta XLVII [1547] ve čtvrtek před Přenesením s[vatéh]o Václava [3.3.] narodil se Václav na znamení lvu, planeta jeho Slunce. Zahynul v Moravě. Léta XLVIII<sup>O</sup> [1548] v pondělí S[vat]odušní [21.5.] narodil se Šťastný na znamení střelci, planeta jeho Jupiter. Ten se zdařil. Léta XLIX [1549] v pondělí den s[vat]é Anežky [21.1.] narodila se Anežka, ale nečasně a matka hned v pátek [24.1.1549] po ní umřela a leží v Kouřimi v kostele za křtitedlnicí tu, kdež sem i archu pozlacenou na oltář dal. A vdovil sem po ní XXIII<sup>a</sup> [24] nedělí.

Léta [etc.] XLIX [1549] v neděli po Rozeslání apoštoluov božích [21.7.] pojal sem čtvrtou manželku pannu Elišku, dceru pana Václava z Doupova byla v XVIII ti [osmnácti] letech a měl sem s ní tyto dívky. Však na větším díle nebohá pro velikou nestatečnost potracovala. Téhož léta [1549] v pátek den s[vat]é Cecílie [22.11] potratila. Však děťátko se pokřtilo a leží též v Kouřimi.<sup>36</sup> Léta L<sup>O</sup> [1550] v sobotu před s[vatým] Václavem [27.9.] narodila se Kateřina. Umřela léta LIII [1554] v pátek den s[vatéh]o Ondřeje

---

<sup>30</sup> Vdala se za Jana Košáteckého z Košátek.

<sup>31</sup> Po jeho smrti se provdala za Matyáše Levhartického z Levhartic a jejím třetím manželem byl Jindřich Krčín z Jelčan.

<sup>32</sup> Sv. Tří králů bylo r. 1541 ve čtvrtek – 6.1. Roku 1542 čtvrtek před Třemi králi připadal na 5. 1.

<sup>33</sup> Sv. Lucie byla v sobotu – 13.12; na čtvrtek připadal tento svátek r. 1543.

<sup>34</sup> Roztoky, ves s tvrzí sev. od Prahy, okr. Praha-západ.

<sup>35</sup> Levý Hradec, část obce Roztoky.

<sup>36</sup> Kouřim, býv. král. město v okr. Kolín.

[30.11.] a leží v Krutech<sup>37</sup> v kostele, mé ze všech najmilejší dítě. Léta LI [1551] v neděli den s[vatéh]o Mikuláše [6.12.] narodil se Mikuláš na prvním stupni znamení skopce, planeta jeho Mars.<sup>38</sup> Léta LIII<sup>O</sup> [1553] v pátek po s[vatém] Duše, to j[es]t XVI<sup>O</sup> [šestnáctého] dne měsíce máje narodil se Dobrohost. Umřel na den s[vatéh]o Jiří [23.4.] léta LIII<sup>O</sup> [1554]. Leží též v Krutech podle Kateřiny. Léta LIII<sup>O</sup> [1554] v středu den s[vatéh]o Prokopa [4.7.] narodil se Lacek na znamení panně.<sup>39</sup> Když Slunce běh mělo na raku. Léta LV<sup>O</sup> [1555] v sobotu před s[vatým] Matějem [23.2.] potratila z leknutí, že jí otce šlak porazil.

Téhož léta [1555] v neděli po s[vatém] Vavřinci [11.8.] opět potratila pacholátko, leží též v Krutech, všech tří pod jedním kamenem. Léta LVI<sup>O</sup> [1556] XXIX [29.] dne měsíce máje narodil se Jan, umřel v roce [1557] XXVI<sup>O</sup> [26.] dne téhož měsíce, leží u Hory<sup>40</sup> u s[vat]é Barbory v Mincířský kaple. Léta LVIII [1558] XVI [16.] dne měsíce máje opět potratila na Ratajích. Léta LX<sup>O</sup> [1560] poslední den měsíce března [31.3.], když Slunce běh mělo na skopci, narodil se Karel, planeta jeho Mars.<sup>41</sup> Téhož léta [1560] v pondělí den s[vat]é Kateřiny [25.11.] opět potratila v Kozojedech.<sup>42</sup> Léta LXI<sup>O</sup> [1561] v sobotu po Božím vstoupení [17.5.] opět potratila v Kozojedech. Léta LXII<sup>O</sup> [1562] v neděli po Novým létě [4.1.] opět potratila v Kozojedech, a to již sedmý. Suma všech dítek dochodilých XXII [22] a nedochodilých VIII [9]. A tak všech suma XXXII [32], všem šíře se najde v knížkách žlutých.

Potom pak téhož léta [1562] v pondělí po s[vat]é Trojici, to j[es]t na den s[vatéh]o Urbana [25.5.], umřela j[es]t mi má najmilejší manželka a leží v Ratajích nad Sázavou podle otce svého pana Doupovce v kostele.

Léta [etc..] LXII [1562] v outerý den s[vatéh]o Michala, to j[es]t XXIX [29.] dne měsíce září pojal sem pátou manželku, pannu Elišku Protivínskou z Pohnání,<sup>43</sup> z kraje Prácheňského v letech XVti [patnácti] a já již v letech LXII [62]. Léta [etc..] LXIII [1563] v pátek po s[vat]é Kateřině [<sup>44</sup>], to j[es]t XXV [25.] dne měsíce listopadu ve XXIII [23] hodin, když Slunce běh

---

<sup>37</sup> Horní Kruty, ves v Posázaví na okr. Kolín.

<sup>38</sup> Oženil se dvakrát: s Dorotou z Říčan a následně s Annou Třídvorskou z Vosína.

<sup>39</sup> Jinak Ladislav, oženil se s Ludmilou Služskou z Chlumu.

<sup>40</sup> Kutná Hora, někdejší král. město v Čechách.

<sup>41</sup> Oženil se dvakrát: s Eliškou Měděncovou z Říčan a následně s Annou Budovcovou z Budova.

<sup>42</sup> Kozojedy, ves s kostelem na okr. Kolín, poblíž Kostelce nad černými lesy.

<sup>43</sup> Protivínští z Pohnání, vladycká rodina původem z Táborska.

<sup>44</sup> Sv. Kateřina odpovídá 26.11.

mělo na střelci, narodil se Jan z nadepsané Elišky Protivínský.<sup>45</sup> Léta [etc..] LXV [1565] XXI [21.] dne měsíce března narodil se Beneš, umřel v XVI<sup>ti</sup> [šestnácti] v nedělích a leží v Kouřimi v kostele podle hrobu třetí manželky mé v nohách. Léta [etc..] LXVII [1567] XIX<sup>tý</sup> [devatenáctý] den měsíce ledna podle kalendáře narodila se Alžbětka, když Slunce bylo na vodnáři měsíce února. Léta [etc..] LXVIII [1568] desátého dne měsíce prasince, když Slunce bylo na posledním stupni střelce a bylo j[es]t v pátek na sobotu v VI [16.] týdni na noc narodila se Žofie, to j[es]t XXXVII [37.] dítě, umřela XV<sup>X</sup> [patnáctého] dne měsíce června [1569], leží u s[vatéh]o Jindřicha v Praze. Převrz tři listy.<sup>46</sup>

Léta [etc..] LXX [1570] v sobotu osmnáctého dne měsíce března ve XXII [22] hodin, když Slunce bylo na skopci narodil se Jaroslav, planeta jeho Mars, kmotr byl kníže polský Ostrovský,<sup>47</sup> pan Lorenc Šlik,<sup>48</sup> pan Jan z Donína,<sup>49</sup> p[an] Chodaur,<sup>50</sup> p[an] Kryštof Hýzrle,<sup>51</sup> p[an] Abdon z Kolovrat,<sup>52</sup> p[an] Zrncký [etc..],<sup>53</sup> paní Hrůzová, paní Purmanka.

Léta LXXI [1571] na den s[vatéh]o Bartoloměje [24.8.] potratila pacholátko již v pěti měsících. Léta LXXII [1572] pátého dne měsíce září narodil se Beneš, umřel po pěti nedělích. Suma všech dětí XXXIX [39].

---

<sup>45</sup> Oženil se dvakrát: s Barborou Mollovou z Modřic a následně s Magdalenou Pirnusovou z Pirna.

<sup>46</sup> Text pokračuje na foliích 25r a 25v.

<sup>47</sup> Kníže Konstantin z Ostrogu (kol 1525-1608), dvořan Maxmiliána II., majitel Roudnice nad Labem nebo jeho syn Januš (1554-1620)

<sup>48</sup> Lorenc Šlik z Holejče (+1585), hejtman Starého Města pražského, císař. rada.

<sup>49</sup> Jan z Donína (+1590), majitel Žehušic.

<sup>50</sup> Asi Jakub Chodaur z Lokte a na Chodově, též na Šibřině.

<sup>51</sup> Ryt. Kryštof Hýzrle z Chodů, sídlil na Hodkově v Posázaví (1550-1595).

<sup>52</sup> Zdislav Abdon Bezdrůžický z Kolovrat a na Libochovanech.

<sup>53</sup> Jiří Zrinský ze Serynu, habsburský dvořan.

## Summary

### **Demography of Czech Aristocracy in the 16<sup>th</sup> Century (Hynek Krabice of Wietmile and His five Wives)**

This study uses the Memorable Books of Gentry-man Hynek Krabic of Weitmile and contributes to the research on the demographic structure of Czech aristocrats in the 16<sup>th</sup> century. Until 1572 Hynek Krabic kept detailed records of the births and mostly also of deaths of his children, including miscarriages. He entered marriage five times and his wives delivered 29 living children in total. He also recorded 8 miscarriages; his fourth wife Eliška of Doupov had all of them with the exception of one. Analyses of his records show large age differences between spouses in the last two marriages (49+18, 64+15 years), very short inter-birth intervals (indicating that the wives of Mr. Hynek did not breastfeed their children), and high infant mortality rates, higher than infant mortality found in the lower social classes. Mr. Hynek's family is compared with other Czech and Moravian aristocratic families from the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> centuries as they are presented in literature. The comparison shows that the case of Mr. Hynek was for his period rather exceptional, but not completely unique. However, only research on larger data sets can bring more plausible statistical results. At the end of the edition, the genealogical part of Mr. Hynek's work is published.

## **Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632-1700**

**Eliška Čáňová**

Je v obecném povědomí, že úmrtnost žen v souvislosti s narozením dítěte v době před rozšířením moderní lékařské péče a dnes běžných hygienických zvyklostí spolu s dalšími jevy, jako je špatná úroveň bydlení a nízká životní úroveň značné části obyvatelstva vůbec, byla vysoká. Máme již řadu sond z různých oblastí Čech a Moravy, jejichž základem je číselné vyjádření přirozené měny obyvatel, a to i v předstatistickém období; ty dovolují i studium úmrtnosti, porodnosti a sňatečnosti, zejména tam, kde v matričních zápisech přibývají v průběhu 18. Století údaje o věku zemřelých, někde i soudobá pojmenování příčin úmrtí.<sup>1</sup> Ani to však nestačí k hlubšímu rozboru nejrůznějších jevů, které lze studovat až při stanovení vzájemných souvislostí a závislostí různých dat. To umožňuje až rekonstrukce rodin, pracovní metoda, jež dává nahlédnout do nejrůznějších vzájemných vztahů zapsaných osob.

---

<sup>1</sup> Výsledná čísla o přirozené měně obyvatelstva v předstatistickém období 15 českých i moravských regionů viz sborník *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR*. Acta demographica IV., Praha 1981, vyd. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací a Československá demografická společnost při ČSAV. Monografické a mladší práce je třeba hledat v bibliografii, kterou otiskuje časopis *Historická demografie*.

Ke zpracování této sondy byla použita data, jež poskytla rekonstrukce rodin farnosti Broumov v údobí 1632-1700.<sup>2</sup> Jde o rodiny, které uzavřely sňatek ve farním kostele sv. Petra a Pavla v Broumově, žily v této farnosti a do jejich manželství se rodily děti. Ne všechny rodiny tam však ukončily svou existenci: tam, kde v matrikách nenacházíme záznam o úmrtí otce nebo matky, znamená to, že rodina odešla jinam, nebo – v případě, že sňatek uzavřeli v letech blížící se k naší horní časové hranici – rodina ukončila svou funkci po roce 1700. Ostatní rodiny setrvaly ve farnosti až do úmrtí jednoho z rodičů a pak zbylý rodič, pokud nesetřval ve vdovském stavu, uzavřel další sňatek nebo z farnosti odešel. Rodin, které v této farnosti byly oddány, měly tam děti a některé i ukončily své trvání, bylo v daném období celkem 1423.<sup>3</sup> V těchto rodinách zemřely v letech 1632-1700 celkem 393 ženy. Z nich u 28 je zařazení jejich data úmrtí do určité rodiny pouze možné. Matričním zápisům o úmrtích bylo totiž věnováno nejméně pozornosti ze všech, proto obsahují i nejméně údajů. Stejná příjmení se vyskytovala velmi často, frekvence křestních jmen byla také velká, proto identifikace osob je v některých případech nemožná, někde je jen pravděpodobná.

Z celkového čísla zemřelých žen bylo napočítáno 57 těch, které zemřely do šesti týdnů po porodu (42 dní). K tomuto počtu lze volně přiřadit další tři až čtyři ženy, jejichž život skončil velmi brzy po oněch daných 42 dnech, tj. jedna z nich po 45 dnech, další dvě po 48 dnech; i jejich úmrtí mohlo, ale nemuselo být ukončeno nedávným porodem. Další ženu bychom mohli přičíst s otazníkem: datum jejího úmrtí nelze s plnou jistotou zařadit do rodiny, kde se narodilo dítě před méně než šesti týdny – jde o rodinu s jedním s nejčastějším příjmením – Hoffman. Je třeba ovšem mít neustále na paměti, že nejde o všechny ženy zemřelé ve farnosti v době šestinedělí, ale pouze o ženy ze sledovaných rodin.

Abychom vytěžili bližší a podrobnější informace o těchto ženách, potřebuje využití právě obrazu rekonstruovaných rodin: jak početná byla rodina, z níž odešla matka? Jakého věku dosáhla? Jaký osud mělo nově narozené dítě?

---

<sup>2</sup> Pro přiblížení představ o velikosti této farnosti lze uvést čísla, jež jsou součástí edice Tereziánský katastr český, sv. 3, vyd. Archivní správa ministerstva vnitra ČST, Praha 1970, s. 168. Údaje pocházejí z duchovenských fassí z roku 1713, nejsou tedy příliš časově vzdálené našemu časovému rozpětí. Pramen zaznamenal počet „duší“: v Broumově 2058, ve Velké Vsi 314, v Křinicích 654, v Hejtmánkovicích 413 a v Rožmitále 331, celkem 3770 duší.

<sup>3</sup> Byly použity tyto matriky: SOA Zámorsk, Sběrka matrik: farní úřad Broumov, matrika oddaných 1632-1759, sign. 13/30; matrika pokřtěných 1632-1684, sign. 13/1, matrika pokřtěných 1685-1729, sign. 13/2; matrika zemřelých 1632-1745, sign. 13/42.

Seřadíme-li počet úmrtí žen ve vztahu k pořadí narozeného dítěte, získáme tento obraz:

Pořadí narozeného dítěte	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Počet matek zemřelých při porodu	16	12	6	2	8	3	8	1	-	-	1

Když připočteme další možné tři až čtyři ženy s blízkým datem úmrtí, mohli bychom zvýšit počet u šestého dítěte o jednu ženu, u sedmého o dvě ženy; u jmenovaného sporného případu šlo o první dítě. Těchto 57 žen porodilo celkem 195 dětí. Počítáme-li s dalšími možnými čtyřmi případy, pak by 61 žen porodilo celkem 216 dětí.

Zaujme nás absolutně nejvyšší číslo u prvorodiček a následující údaj u druhého dítěte. U žádné z žen nemůžeme znát ovšem bližší údaje o všech příčinách smrti, lze jen uvažovat o tom, že porod byl zcela jistě nárazem pro mladý organismus, který mnohdy nedokázal odolat. Při narození dalších dětí jako by tyto nárazy nebyly již tak razantní; organismus žen, které s úspěchem přivedly na svět své první dvě děti, patřil zřejmě k těm odolnějším. Vyšší čísla u porodu pátého a sedmého dítěte umožňují úvahy o únavě a vyčerpání matky, což snižuje odolnost. Další absence vyšších čísel u osmého až jedenáctého dítěte souvisí patrně se snižujícím se počtem rodin s osmi a více dětmi od jedné matky. Získaná čísla jsou poměrně nízká, ale vzhledem k tomu, že jde o velmi úzce vymezenou speciální skupinu, nemohou být vysoká – je tedy třeba pracovat s nimi.

Srovnáme-li vztah úmrtí žen v šestinedělí ve farnosti Broumov k pořadí narozeného dítěte s čísly, jež jsou k dispozici odjinud, shledáme, že v Ústí nad Labem v období 1700-1799 zjistil L. Dušek 36 zemřelých žen v šestinedělí. Absolutně nejvyšší počet zemřelých rodiček se vyskytl u prvního a druhého dítěte (po sedmi případech), dále následujíc čtvrté a páté dítě (3,5 a 4,5, kde jsou započítána do čtvrtého a pátého porodu dvojčata jako čtvrté a páté dítě). Ostatní pořadí mají po třech (3. a 7. pořadí), zbylé (6., 8., 9., 10., 11., 12. pořadí) čítají 1-2 úmrtí.<sup>4</sup> Autor sleduje problematiku úmrtí šestinedělek v období 1700-1799. Zná jejich počet vzhledem k celkovému počtu žen a počítá pak s tímto údajem v dalších výpočtech. Rozpočítání úmrtí na pořadí porodů je srovnatelné s poměry ve farnosti Broumov. Absolutně nejvyšší počet zemřelých žen po prvním a druhém dítěti je shodný s počtem těchto vztahů v naší farnosti, i když jde o jiné časové období. Počty úmrtí ve vyšších pořadích dětí naznačují obdobný trend jako na Broumovsku

<sup>4</sup> L. Dušek, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století*, vyd. OA Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1974, s. 63.

s tím, že jde o čísla ještě nižší. Při úmrtí po narození nejmladších dětí jde buď o jednotlivé případy, nebo se nevyskytují vůbec.

Pokud jde o věk, z 57 zemřelých žen ho známe pouze u 18. Ostatní se narodily buď dříve, než bylo zapisováno do nejstarší matriky, nebo se nenarodily nefarnosti Broumov. Z nich bylo 6 ve věku 30-34 let, 4 ve věku 20-24 let a stejný počet ve věku 25-29 let. Ve skupinách věku 35-39 a 40-44 letých bylo po 2 ženách, starší nebyl žádný. Převaha ukazuje na věkové kategorie v rozmezí 20-34 let, což by zhruba odpovídalo i číslům, k nimž došel L. Dušek pro Ústí nad Labem. Zde se z 36 případů vztahuje nejvíce úmrtí ke skupině 30-37 letých (7), 6 patří k 25-29 letům, 5 do skupiny 40-44 let, k ostatním patří 1-3 ženy. U 13 žen není věk žen znám.<sup>5</sup>

S osudem matky byl úzce svázán další život narozeného dítěte. Z 57 porodů se narodilo 59 dětí (dvakrát dvojčata), z toho do 1 roku zemřelo 35 dětí. Když rozdělíme tento počet do obvyklých kategorií, zjišťujeme, že do dvou dnů po narození zemřelo 1 dítě, v období 3-6 dnů 2 děti, ve skupině 7-27 dnů 10 dětí. Další skupinu tvoří děti zemřelé od 28 dnů do 1 roku – celkem 19 dětí. U čtyř nejsou známa data.<sup>6</sup> U žádného dítěte neznáme přesnější příčiny jeho úmrtí. Obecně víme, že po smrti matky záleželo vlastně na nalezení kojné. Přežilo-li dítě více než 1 měsíc po ztrátě matky, mělo už patrně šanci na další život. O příčině jeho úmrtí v dalších měsících lze jen spekulovat. Není také nic známo i těch dětech, které mohly být převezeny do jiných farností, a tak zmizely z dalších zápisů v matrikách.

Dále je třeba věnovat pozornost mortalitním krizím a hledat odpověď na otázku, zda se jejich průběh mohl odrazit ve zvýšených úmrtích šestinedělek. První a nejrozsáhlejší byl mor v letech 1633-1634, který se rychlostí postupu a množstvím obětí dotkl i farní správy natolik, že nestačila zapsat všechny zemřelé. O tom nám podává zprávu úvodní zápis v matrice zemřelých.<sup>7</sup> Podle něj ve farnosti zemřelo mnohem více lidí, než mohlo být a bylo zapsáno proto, že jednak postup epidemie byl tak rychlý, dále proto, že zbídačelé obyvatelstvo nemohlo zaplatit obvyklé poplatky. Důsledkem bylo, že všechny pohřby nemohly být provedeny obvyklým způsobem, tj. zemřelí

---

<sup>5</sup> Tamtéž.

<sup>6</sup> Jde o zápisy úmrtí matky se slovním označením příčiny, což se děje jen u velmi malé části z nich, tj. „Sechswechnerin“ nebo „in Kindesnöchten“. Zápis dítěte a jeho úmrtí, příp. narození v matrice není; s největší pravděpodobností šlo o mrtvě narozené děti nebo o nouzově pokřtěné, jejichž úmrtí nebylo zapsáno.

<sup>7</sup> SOA Zámorsk, Sběrka matrik, farní úřad Broumov, matrika zemřelých 1632-1745, sign. 13/42.



byli pohřbíváni bez obřadů na nejrůznějších pozemcích. Počet obětí byl zjišťován ještě i dodatečně po skončení moru.<sup>8</sup>

Ve 30. a 40. letech 17. století matrika zemřelých nezaznamenala žádné úmrtí šestinedělky a nelze je odvodit ani z daného údobí 42 dnů mezi narozením dítěte a úmrtím matky. Příčinou byl jistě jednak zmíněný mor, dále bouřlivé události válečné, kdy Broumovskem často procházela vojska a obyvatelstvo na delší či kratší dobu odcházelo do míst, která ležela spíše stranou hlavních cest,

V roce 1639 se vyskytla ve farnosti epidemie neštovic.<sup>9</sup> Pravidelnější životní rytmus mohl nastat až po skončení dlouhé války. Z matričních záznamů lze sestavit tento časový přehled úmrtí šestinedělek:

Období	50. léta	60. léta	70. léta	80. léta	90. léta
Počet úmrtí šestinedělek	7	18	5	13	14

Vyplývá z něj, že teprve v 50. letech se situace obyvatelstva přiblížila normálnímu stavu. Absolutně nejvíc šestinedělek zemřelo v 60. letech. V roce 1664 se v regionu rozmohla epidemie nazvaná „vředovitá nemoc dětí“, v níž umíraly hlavně ženy a děti. Tentýž rok řádila ještě na Broumovsku „uherská nemoc“ zavlečená vojáky z Uher.<sup>10</sup> V období 1667-1668 se vyskytla ve farnosti opět zvýšená úmrtnost – vlastní příčinu neznáme. Počet 18 zemřelých šestinedělek může být dále rozložen do jednotlivých let: nejvíce, a to 5 úmrtí, bylo zaznamenáno v roce 1668, 4 v roce 1661, 3 v roce 1664, v roce 16632 to byla 2 úmrtí, v letech 1660, 1665 a 1666 po jednom, v letech 1662 a 1667 se nevyskytlo žádné. Je možné provést ještě podrobnější rozbor číselných údajů: z 5 zemřelých v roce 1668 zjistíme, že v únoru červnu bylo zaznamenáno po 2 úmrtích, v dubnu jedno. Zhruba lze tato čísla shrnout do první poloviny roku. V měsíčních počtech zemřelých žen a dětí v tomto roce se nejvyšší čísla také soustřeďují do prvního pololetí: v lednu zemřelo 6 žen a 7 dětí, v únoru 3 ženy a 3 děti, v březnu 2 ženy a 6 dětí, v dubnu 5 žen a 8 dětí, v květnu 1 žena a 9 dětí, v červnu 2 ženy a 2 děti, dále jsou čísla výrazně nižší.

<sup>8</sup> Viz též E. Čáňová, *Morová epidemie na Broumovsku 1633-1634*. Demografie 39, 1997, s. 21-25.

<sup>9</sup> Události ve farnosti Broumov a okolí v časovém rozsahu 1607-1671 zaznamenal soudobý kronikář D. Ae. Bittner; vydal W. W. TOMEK, *Davidis Aemiliani Bittner Chronicon Braunense*, Praha 1875, s. 5.

<sup>10</sup> Viz citovaná edice D. Ae. Bitnera, s. 30-31.

Čísla uváděná pro jednotlivé roky 60. let by mohla poskytovat možnost k hledání spojitosti s výskytem epidemií; pro nedostatek dalších informací však zůstává jen při této možnosti. Závěry z měsíčních čísel zemřelých žen a dětí umožňují však pouze spekulace.

Je všeobecně známo, že v Čechách proběhla v roce 1680 největší epidemie moru. Broumovsko situované v příhraniční oblasti, na samém okraji severovýchodních Čech, zaznamenalo jiný časový pohyb křivky zemřelých. Jejich výrazně zvýšený počet je zapsán v matrice až ve dvouletí 1684-1685. Epidemie začala v prosinci 1684 s pokračovala v následujícím roce. nejvíce mužů zemřelo v lednu a v únoru, nejvíce žen v lednu, únoru a březnu. U dětí se zvýšené počty úmrtí v první polovině roku neprojevíly, nevýrazné zvýšení v červenci a srpnu mohla být už pouze sezónní záležitost. Roční údaje pro úmrtí šestinedělek v 80. letech neudávají pro rok 1684 žádný případ, v roce 1685 byla zapsána 1 žena. Souvislost s výskytem moru je tedy v matrikách zemřelých neprokazatelná. nevíme ovšem, zda některá ze zemřelých žen (v lednu až březnu zemřelo celkem 41 žen) nečekala v dalších měsících dítě.

V 90. letech 17. století bylo registrováno 14 zemřelých šestinedělek. V průběhu tohoto období nedošlo k žádnému výraznějšímu vzestupu počtu zemřelých. Vyšší a od 70. let stoupající počet může nabízet vysvětlení, že z vyššího počtu porodů se vyskytlo i více úmrtí šestinedělek. o tom však může spolehlivěji vypovídat až studium problematiky následujících desetiletí.

Čísla v této studii, omezené časově a místně, jsou zákonitě nízká. Jde o velmi úzkou speciální skupinu. Pro předstatistické období nelze však postupovat jinou metodou. I tato malá čísla lze srovnávat s malými čísly jiného místního okruhu a z jiného časového rozmezí, zde z města Ústí nad Labem: autor studie došel k podobným výsledkům při počtu úmrtí vztažených k pořadí narozených dětí; zhruba podobné závěry lze učinit při sledování věku zemřelých žen.

## Summary

### **Puerperas' Mortality in Broumov Parish between 1632 and 1700**

Before medical care was generally available and today's hygienic standards were introduced female mortality connected with childbearing was high, especially in unfavourable living conditions. The "family reconstruction" method was used for the Broumov parish between 1632 and 1700, which allows us to specify level of the puerperas' mortality: 4.3 per cent of married women from the reconstructed families died in connection with childbearing; one-quarter died while delivering the first baby, and most were aged between 25 and 34 years. 22 per cent of babies who lost their mother during delivery died within a month after their birth, and 59 per cent died within a year.

## **Obyvatelstvo dobrovické farnosti v Soupisu poddaných podle víry z roku 1651**

**Michaela Holubová**

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 je pro historickou demografii pramenem mimořádného významu, i když za jeho vznikem stály jiné důvody. Pro svou hodnotu je zvláště v posledních letech často využíván badateli ke studiu.

Soupis poddaných podle víry vznikl po odchodu švédských vojsk, tedy v situaci, kdy již nic nebránilo plnému provádění rekatolizace a rekatolizační činnost mohla nabýt na intenzitě. Pro lepší evidenci nekatolického obyvatelstva byl českými místodržícími vydán 4. února 1651 patent, kterým se nařizovalo provedení soupisu všeho obyvatelstva podle víry na základě jednotného formuláře. Mělo být zapisováno jméno obyvatel, jejich věk, stav, zaměstnání, rodinný stav a náboženství, u nekatolíků potom s poznámkou, zda je či není naděje na obrácení. Na závěr každého seznamu byl připojen popis kostelů a zádušního majetku. Soupis vyhotovovaly jednotlivé vrchnostenské kanceláře, kterým dané informace poskytovali patrně rychtáři.<sup>1</sup>

Přestože nejde o zcela vyčerpávající seznam, především evidenci nepodléhali duchovní, nebylo sepisováno vojsko a unikaly mobilní složky obyvatelstva, šlechta a její služebnictvo, kteří ovšem mohli být zapsáni na více místech zároveň, a žebráci a tuláci, většina autorů se shoduje na tom, že je soupis poddaných spolehlivým pramenem pro usedlé obyvatelstvo Čech po třicetileté válce.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Eduard Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. ČsČH XIX, 1971, s. 840.

<sup>2</sup> Tamtéž, s. 843.

Se způsobem vzniku pramene a s jeho prvotní funkcí souvisí i hodnoty zaznamenaného věku obyvatel, který byl v praxi velice často zaokrouhlován. Z povahy pramene vyplývá, že věk nebyl nejdůležitější sepisovanou hodnotou, navíc si tyto údaje vrchnostenské kanceláře nezjišťovaly přímo u každého jednotlivého poddaného, ale prostřednictvím třetí osoby. Nejčastěji se zaokrouhlovalo k hodnotám končícím 0 či 5, někteří autoři zjistili i zaokrouhlování k 6.<sup>3</sup>

Pro panství Dobrovice vypracoval soupis rytíř Bohuslav Benjamín Slánský, lesmistr Maxmiliána z Valdštejna pro panství Dobrovice a Loučeň. Slánský vyhotovil jeden soupis pro obě sousední panství dohromady.<sup>4</sup> Soupis sepsal česky, postupoval tak, že nejprve vypsál osoby, které mu přímo podléhaly, to znamená osazenstvo „při zámku“, potom evidoval obyvatele „při pivovaru“, „při mlejnicích“ a v jednotlivých vrchnostenských dvorech, dále obyvatele městečka Dobrovice a na závěr jednotlivé vsi panství Dobrovice, následovalo panství Loučeň.

Obyvatelstvo evidoval podle jednotlivých domácností, hospodáře jmenoval celým jménem a zvýraznil předsazením, tuto formu zachovala i edice. Po hospodáři následovala jeho manželka, potom děti hospodáře od nejstaršího syna po nejmladší dceru, u nich bylo uváděno již pouze křestní jméno, následovala případně čeled' a podruzi, kteří byli, na rozdíl od čeledi, označováni i příjmením. Při popisu jednotlivých obcí nezachovával tamější hierarchii obyvatelstva, začínal sice rychtářem, ale následující obyvatelstvo již neseписoval podle velikosti jimi držené půdy. Velkou nevýhodou dobrovického soupisu je, že v něm nejsou evidovány děti předzповědního věku, nejmladšími evidovanými byly osmileté děti, ale ty tvořily spíše výjimku, protože všechny tyto uvedené děti byly již ve službě. Zdá se, že evidence dětí zde začínala od jejich dvanácti let.

Jedinou vsí, která v době vzniku soupisu ještě nepatřila celá k dobrovickému panství, i když její obyvatelé byli zdejšími farníky, byla Nepřevázka, jejíž větší díl náležel k sousednímu panství Stránov. Celou ves získali Valdštejnové koupí až roku 1698. Chalupy stojící na dobrovickém dílu však během války zcela zpustly, Nepřevázka je tak evidována ve stránovském soupisu. Stránovský soupis byl veden shodným způsobem jako dobrovický, byl však sepsán německy, ačkoli evidoval obyvatelstvo české, německou podobu mají i křestní jména a poněmčena jsou i příjmení.

---

<sup>3</sup> Tamtéž.

<sup>4</sup> A. Pazderová (ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Boleslavsko 1-2*. Praha 1994.

Do dobrovické farnosti tedy v roce 1651 náležely z dobrovického panství městečko Dobrovice a vsi Bojetice, Ctiměřice, Dolánky, Holé Vrchy, Charvátce, Chudíř, Chloumek, Jabkenice, Kobylnice, Kosořice, Ledce, Libichov, Němčice, Pěčice, Rejšice, Semčice, Smilovice, Sýčina, Týnec, Úherce, Vinařice a městečko Žerčice. Z panství Loučeň to byly vsi Bratronice a Velký Újezd a nakonec Nepřevázka ze stránovského panství.

### **Situace po třicetileté válce na Dobrovicku a počet obyvatelstva**

Za třicetileté války doznaly zdejší vsi značné zkázy. Císařští vojáci se v Dobrovici objevili již roku 1620, roku 1621 byly vypáleny Bratronice. Když roku 1631 vtrhli do Čech Sasové a v bitvě u Nymburka porazili část císařské armády, dostali se i do Dobrovice, kde obyvatelům způsobili značné škody na majetku, navíc se jim podařilo uloupit i obecní truhlici. Opět se zde ukázali roku 1635. Největší zkáza však nastala zjara roku 1639, když se Švédům podařilo obsadit celé Pojizeří a pokoušeli se dobýt Prahu. V zimě roku 1640 provedli císařští ofenzívu, tok Jizery se stal pro Švédy hlavní obranou linií, po určitou dobu měl dokonce vrchní velitel švédské armády generál Banér hlavní stan v blízkých Kosmonosích, Švédům se opět podařilo na čas obsadit Pojizeří na podzim roku 1642 a znovu na jaře roku 1643, tehdy byla Dobrovice vyplundrována.<sup>5</sup>

Zcela pusté a bez obyvatel byly po válce vesnice Dolánky, Holé Vrchy a Sýčina, kde zůstal stát pouze kostel. Žerčice, které získaly před válkou status městečka, své postavení brzy po válce ztratily a v dalších letech se o nich mluví pouze jako o vsi,<sup>6</sup> dalších 85 gruntů bylo podle berní ruly pustých.<sup>7</sup> Podle A. Sládečka byla po válce řada pustých selských gruntů obnovena již jen jako chalupy.<sup>8</sup>

Soupis evidoval v celé tehdejší dobrovické farnosti v 269 domácnostech a v 9 vrchnostenských dvorech 835 obyvatel, z toho 274 obyvatele městečka Dobrovice. Do součtu obyvatel jsou vedle dobrovických sousedů zahrnuti také zaměstnanci ze zámku, z pivovaru a poplužního dvora. K ostatním venkovským obcím jsou počítány ještě příslušné vrchnostenské dvory, kterých bylo 10 (v Charvátcích, Nepřevázce, Pěčicích, Semčicích, Smilovicích, Týnci, Vinařicích a v Žerčicích) a 1 vrchnostenský mlýn v Pěčicích.

---

<sup>5</sup> L. Beneš a kol. *Mladoboleslavsko v proměnách času*. Praha 1997, s. 88-92.

<sup>6</sup> I když soupis sám uvádí Žerčice ještě jako městečko s konšely, v této studii jsou Žerčice počítány jako vesnice.

<sup>7</sup> A. Chalupa-J. Čechura-M. Ryantová (ed.), *Berní rula 8-9, Boleslavský kraj*, Praha 2001.

<sup>8</sup> A. Sládeček, *Paměti města Dobrovice a jeho okolí*. Praha 1900.

Spolehlivost údajů soupisu je možné ověřit porovnáním s dalším pramenem evidující osedlé obyvatelstvo z této doby – s berní rulou z roku 1654. Na základě takového srovnání se podařilo identifikovat 70 % hospodářů, které eviduje soupis a kteří se vyskytují i v berní rule. Tento závěr je v podstatě totožný s výsledky studia M. Bělohávkova pro Rokycansko<sup>9</sup>, na druhou stranu J. Horskému a M. Sládkovi se pro panství Třeboň podařilo identifikovat plných 80 % usedlostí.<sup>10</sup>

Početně důležitou složku obyvatelstva tvořily děti, které ale dobrovický soupis neevidoval. E. Maur doporučuje odhad podílu dětské složky obyvatelstva na základě výpočtu R. Schreiberova, který výzkumem soupisů z loketského kraje dospěl k průměru 30,8 %.<sup>11</sup> Při aplikaci tohoto průměru jsem dospěla k počtu 371 dětí pro celou farnost, odhad celkového počtu obyvatel farnosti tedy činí kolem 1200 osob.

### **Náboženské vyznání obyvatelstva**

Pramen, z jehož rozboru tato studie vychází, vznikl především pro účely připravované rekatolizace. Většina zdejšího obyvatelstva se hlásila k luteránství, které tady mělo již téměř stoletou tradici. Mezi obyvatele se rozšířilo díky valdštejnské vrchnosti, Jindřich z Valdštejna získal dobrovické panství v 70. letech 16. století. Střední část boleslavského kraje byla navíc ovlivňována i jednotou bratrskou, která působila přímo v Mladé Boleslavi.

Poslední luterský farář Pavel Černovický opustil Dobrovici již roku 1623. Před rokem 1630 zůstávala zdejší fara neobsazena, docházel sem boleslavský děkan, ale obyvatelé se rychle vrátili ke své původní víře. V rekatolizaci se pokračovalo po pražském míru, kdy sem docházeli minorité z Mladé Boleslavi. Těm se podařilo přesvědčit většinu obyvatelstva k přestupu ke katolictví, a tak mohl dobrovický hejtman Maxmilián Khýn z Khýnu ustanovit k 1. únoru 1636 den všeobecného přestoupení ke katolické víře. A. Sládeček zjistil z gruntovních knih, že Dobrovici opustili kvůli víře 4 její obyvatelé.<sup>12</sup>

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 ovšem uvádí 70 % všeho obyvatelstva dobrovické farnosti stále jako nekatolíky, u všech uvedl lesmistr Slánský, že je naděje na obrácení, pouze stránovský soupis pro ves Nepřevázku uvedl u 8 osob, že naděje na obrácení není. Zbylé obyvatelstvo

---

<sup>9</sup> M. Bělohávek, *Obyvatelstvo Rokycan a přilehlých vesnic po válce třicetileté*. In: *Minulostí západočeského kraje VI*, 1968, s. 202.

<sup>10</sup> J. Horský-M. Sládek, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*. In: *Historická demografie 17*, 1993, s. 77.

<sup>11</sup> E. Maur, *Problémy*, s. 844-845.

<sup>12</sup> A. Sládeček, *Paměti*, s. 142-155.

bylo katolické. Zdá se, že víra obyvatelstva nesouvisela s jejich věkem a sociálním postavením, pouze s výjimkou vrchnostenských úředníků, kteří byli všichni, včetně celých rodin, katolíky. Ve většině manželství byli oba partneři shodné víry – 85 %, zbylých 15 % tvoří manželství lidí různé víry. Z nich mají převahu ty, kdy byl manžel katolíkem a manželka byla nekatolička - 76 % těchto manželství.

### **Struktura obyvatelstva podle věku a podle pohlaví**

Většina autorů zabývajících se studiem populace po třicetileté válce konstatovala slabé zastoupení věkových kategorií 10–14letých a 15–19letých.<sup>13</sup> Tato deformace je patrná i v populaci dobrovické farnosti, v první skupině zde bylo pouze 6,5 % dětí a v druhé potom 11,4 % obyvatel. Příčiny takového úbytku je nejspíše možné spatřovat ve válečné zkáze a v epidemiích moru, které s sebou válka přinesla, jak uvádí E. Maur.<sup>14</sup> Tyto ročníky se totiž narodily právě v letech, kdy bylo Dobrovicko a Pojizeří vůbec těžce zasaženo válkou, v letech 1631, 1635, 1639, 1640 a 1643 saská a švédská vojska přímo operovala ve zdejší oblasti, je tedy možné počítat s nižší natalitou a zároveň vyšší úmrtností v těchto letech, i když ji není možné ověřit studiem matrik, které pro toto období na Dobrovicku neexistují. Z. Háza pro sousední křinecké panství rovněž zjistil menší zastoupení těchto ročníků, vysvětluje je však emigracemi z náboženských důvodů, kdy odcházely celé rodiny včetně malých dětí.<sup>15</sup> Údaje zjištěné na Dobrovicku tento důvod ale nepotvrzují, neboť z Dobrovice odešli podle A. Sládečka pouze 4 obyvatelé.<sup>16</sup> Také M. Šerák neuvádí emigrace obyvatelstva po třicetileté válce v Mladé Boleslavi jako příčiny úbytku obyvatelstva, většina obyvatel podle něj přešla ke katolické víře.<sup>17</sup>

Početně převažovaly v dobrovické populaci ženy, v městečku připadaly na 100 mužů 122 ženy, ve venkovských obcích nebyl tento rozdíl tak výrazný, na 100 mužů zde byly pouze 104 ženy.

Při bližším pohledu na jednotlivé věkové kategorie (tabulka 1) zjistíme, že ženy zřetelně převažovaly ve skupinách do 30 let. V kategorii 10 až 14letých bylo v Dobrovici plných 79,2 % žen, mužů bylo v této věkové kategorii jen 20,8 %. V ostatních obcích je poměr vyrovnanější – 53,3 % žen a 46,7 %

---

<sup>13</sup> Např. Z. Háza, *Počty obyvatel na panství Nový Kunstberg v 17. a 18. století*. Historická demografie 3, 1969, s. 52-72. E. Maur, *Problémy* s 859–860.

<sup>14</sup> E. Maur, *Problémy*, s. 859–860.

<sup>15</sup> Z. Háza, *Počty obyvatelstva*, s. 60.

<sup>16</sup> A. Sládeček, *Paměti*, s. 142.

<sup>17</sup> M. Šerák, *Zalidnění Mladé Boleslavi v 17. století*. In: *Boleslavica '68*, Mladá Boleslav 1969, s.39.



mužů, v celkovém úhrnu tvoří ženy v této skupině většinu s 64,8 %. Ani v dalších věkových skupinách jejich podíl neklesá, nadále se pohybuje kolem 55-60 %. E. Maur za příčinu nižšího zastoupení mužské populace v reprodukčním věku pokládá vedle biologických faktorů také odchod mužů na vojnu, zdůrazňuje, že třetina až čtvrtina žen tak byla vyřazena z reprodukčního procesu. Uvádí, že feminita populace byla v Evropě 17. a 18. století obecným jevem.<sup>18</sup>

**Tabulka 1. Struktura obyvatelstva farností Dobrovice v roce 1651 podle věku (v %)**

Věk	Městečko Dobrovice			Venkovské obce			Farnost celkem		
	Muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
<b>0 - 9</b>	-	0,7	0,4	0,7	0,7	0,7	0,5	0,7	0,6
<b>10 - 14</b>	4,1	12,6	8,8	5,1	5,6	5,4	4,8	8,0	6,5
<b>15 - 19</b>	11,4	10,6	10,9	10,6	12,5	11,7	10,8	11,9	11,4
<b>20 - 24</b>	15,4	16,6	16,1	14,6	19,2	16,9	14,9	18,3	16,5
<b>25 - 29</b>	6,5	9,9	8,4	14,6	20,9	17,8	12,1	17,1	14,7
<b>30 - 34</b>	22,8	16,6	19,2	17,9	17,4	17,6	19,4	17,1	18,2
<b>35 - 39</b>	8,1	4,6	6,2	12,3	6,2	9,3	11,1	5,7	8,3
<b>40 - 44</b>	11,4	13,2	12,4	10,6	10,5	10,5	10,8	11,4	11,2
<b>45 - 49</b>	3,3	2,0	2,6	5,1	1,4	3,2	4,5	1,5	3,0
<b>50 - 54</b>	5,7	6,6	6,2	5,5	4,2	4,8	5,6	5,1	5,3
<b>55 - 59</b>	1,6	3,3	2,6	1,5	-	0,7	1,5	1,1	1,3
<b>60+</b>	9,7	3,3	6,2	1,5	1,4	1,4	4,0	2,1	3,0
<b>nejz.</b>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>celkem</b>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zřetelný pokles ženské složky populace nastává ve skupině 30-34letých. Oproti předcházejícím věkovým kategoriím zde nastal úbytek téměř o 20 % v Dobrovici a o 10 % na vesnicích. Příčinou této situace by mohla být vyšší úmrtnost žen při porodech v minulosti a celkové zatížení ženského organismu namáhavou prací, v Dobrovici mohlo hrát určitou roli ukončení služebního poměru děveček a jejich vstup do manželství, kdy se mohly ty, které pocházely z blízkých vsí, vracet zpět na vesnici. Rozdíl mezi městečkem a vesnicemi vyplývá především z charakteru zaměstnávané čeledi. Zatímco na vesnicích tvoří zaměstnávaná čeleď u sedláků pouze 3,6 % z celkového úhrnu obyvatel, v městečku tvořili čeledíni a děvečky 10,9 % z úhrnu obyvatelstva. Jasnou převahu přitom měly děvečky, které pomáhaly v řemeslnických domácnostech, ženská čeleď tady zaujímala 85 %. Čeleď přitom převažovala ve věku 15-30 let. Z osob ve věku 30-34 let bylo tedy v Dobrovici 52,8 mužů a 47,2 % žen, na venkově byl podíl mužů a žen opět

<sup>18</sup> Tamtéž, s. 847-850.

vyrovnanější, muži tvořily v této skupině 49,5 % a ženy 50,5 %. V následující skupině 35–39letých byla stále většina mužů, v městečku 55,8 %, na vesnicích celých 65,4 %.

**Tabulka 2. Poměr pohlaví v jednotlivých věkových kategoriích ve farnosti Dobrovice v roce 1651 (v %)**

Věk	Městečko		Venkovské obce		Farnost celkem	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
0-9	-	100,0	50,0	50,0	40,0	60,0
10-14	20,8	79,2	46,7	53,3	35,2	64,8
15-19	46,7	53,3	44,6	55,4	45,3	54,7
20 - 24	43,1	56,9	42,1	57,9	42,5	57,5
25 - 29	34,8	65,2	40,0	60,0	39,0	61,0
30 - 34	52,8	47,2	49,5	50,5	50,7	49,3
35 - 39	58,8	41,2	65,4	34,6	63,8	36,2
40 - 44	41,2	58,8	49,2	50,8	46,2	53,8
45 - 49	57,1	42,9	77,7	22,3	72,0	28,0
50 - 54	41,2	58,8	55,5	44,5	50,0	50,0
55 - 59	28,6	71,4	100,0	-	54,5	45,5
60+	70,6	29,4	50,0	50,0	64,0	36,0
celkem	44,9	55,1	48,8	51,2	47,5	52,5

Ve skupině 40–44letých početně opět převažovaly ženy, v městečku jejich podíl činil 58,8 %, v ostatních obcích potom 50,8 %. Ve věku 45-49 let převažovali muži, jejich podíl v městečku byl 57,1% a ve vsích 77,7%.

Zatímco v městečku převažovaly mezi obyvatelstvem ve věku 50-59 let ženy (58,8 % ve věku 50-54 let a 71,4 % ve věku 55-59 let), mezi vesnickým obyvatelstvem převažovali muži, jejichž podíl ve skupině 50-54letých činil 55,5%, v následující kategorii potom plných 100%. Obyvatelstvo starší 60ti let bylo již v městečku především mužské-70,6 %, ve vesnicích bylo shodně mužů i žen.

**Tabulka 3. Průměrný věk a medián věku ve farnosti Dobrovice podle soupisu podle víry v roce 1651**

Ukazatel	Městečko Dobrovice		Venkovské obce		Celkem farnost	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
průměrný věk	34,7	30,8	31,0	28,0	32,2	29,1
medián	30,0	28,0	30,0	26,0	30,0	26,0

Také v dobrovickém soupisu vykazovaly hodnoty uváděného věku na první pohled zaokrouhlování, téměř se zde nevyskytují údaje končící 9 (zejména 29 a 39). Hodnoty do 30 let jsou pestřejší, i když i v této skupině je zřejmé zaokrouhlování k číslům končícím 0 a 5.

I přesto lze hovořit o populaci dobrovické farnosti jako o populaci mladé. Zjištěný průměrný věk obyvatelstva městečka Dobrovice činí u mužů 34,7 a u žen 30,8 let, hodnoty mediánu jsou u mužů 30, u žen 28 let. Venkovské obyvatelstvo bylo mladší, průměrný věk mužů byl 31 rok a žen 28 let, medián u mužů byl potom 30 let a u žen 26 let. Tento rozdíl mezi obyvatelstvem městečka a okolních vsí by bylo možné vyložit v souvislosti s koncentrací vrchnostenských dvorů v těchto obcích, kde byli zaměstnáváni především mladí lidé do 25 let věku, a také s vyšším podílem osob starších 50ti let v populaci městečka.

### **Zaměstnání obyvatelstva, sociální struktura**

Nejzámožnějšími obyvateli dobrovické farnosti byli majitelé dvorů a vrchnostenští úředníci, lesmistr, důchodní, obroční a purkrabí. Tyto dvě skupiny do jisté míry splývají, protože dva z vrchnostenských úředníků drželi vlastní dvůr a naopak jeden z majitelů dvorů byl bývalým hejtmanem dobrovického panství. Tato skupina nebyla samozřejmě početná, na celkovém úhrnu obyvatelstva zaujímal pouze 2,5 % včetně rodinných příslušníků.

Většina obyvatelstva zdejší farnosti se živila zemědělstvím, soupis je označuje jako sedláky, chalupníky a zahradníky. Nejvíce venkovských obyvatel bylo mezi zahradníky – 12,1 % vesnických hospodářů, včetně rodinných příslušníků potom 25,3 %. Sedláci mezi všemi venkovskými hospodáři tvořili 8 % a chalupníci 3,9 %.<sup>19</sup> Zemědělstvím se živilo pravděpodobně také vesničtí rychtáři. Soupis uvádí ve zdejší farnosti 21 (to je 3,7 %) hospodáře pod označením „rychtář“, na základě srovnání s údaji berní ruly se podařilo identifikovat z takto označených hospodářů 15 (z celkového počtu 19), všichni přitom byli uvedeni některým z termínů určených pro zemědělská povolání. Také v městečku Dobrovici jsou uvedeni zahradníci, jejich podíl na dobrovickém obyvatelstvu činí i s rodinnými příslušníky 4,8 %. Pokud bychom tedy sečetli všechny samostatné výrobce živící se převážně zemědělstvím, jejich podíl by na obyvatelstvu celé farnosti činil 19,1 %, navíc včetně rodinných příslušníků, kteří samozřejmě na rodinném hospodářství také pracovali, potom 36,6 %.

---

<sup>19</sup> Berní rula používá poněkud pozměněné termíny, hospodáře označované v soupisu chalupníky a zahradníky nazývá jednotně chalupníky.

Řemeslníky uvádí soupis v městečku Dobrovici, kde tvořily většinou skupinu, z vesnic jsou potom soupisem doloženi v Semčicích a v Žerčicích (kovář, řezník a švec). Na celém panství soupis dokládá pouze běžná řemesla, která nacházela spotřebitele patrně pouze ve zdejších poddaných. V městečku bylo 5 ševců, 4 kováři, 2 tkalci a 2 krejčí, dále kožešník, barvíř, truhlář, bednář, kolář, cihlář, řezáč a ptáčník. Vedle vlastního označení konkrétního řemesla, jmenuje soupis v Dobrovici ještě sousedy, o jejichž přesné profesi soupis neinformuje. Je ale pravděpodobné, že jsou takto označování samostatní výrobci či usedlí obyvatelé městečka, tedy majitelé domu. Do skupiny řemeslníků a obchodníků jsem zařadila ještě poddané, kteří byli soupisem označeni jako krčmáři, podle soupisu byli na Dobrovicku pouze čtyři, v Charvátcích, Pěčicích, Semčicích a v Žerčicích. Je zarážející, že v samotné Dobrovici soupis žádného krčmáře neuvádí, ačkoli zde jsou šenky doloženy. Zdá se ale pravděpodobné, že jsou evidováni mezi početnými sousedy, nebo mohl mít šenkovní dům některý z uvedených konšelů. Tak by bylo možné vysvětlit i to, že soupis v městečku neuvádí ani žádná potravinářská řemesla. Řemesla mohl provozovat také některý neusedlý podruh.

Celkem tedy v Dobrovici zaujímali řemeslníci a sousedé 16,1 %, se svými rodinnými příslušníky 38,4 % z celkového počtu obyvatelstva zpovědního věku. Pokud by bylo možné zařadit do této skupiny i městské úředníky (včetně rodinných příslušníků 5,4 %), pro které nebyla činnost v městské radě zdrojem obživy, pak by řemeslníci se sousedy tvořili v Dobrovici 43,8 % i s celými rodinami, v rámci celé farnosti potom 14,5 %.

Další skupinu obyvatelstva tvořili lidé žijící ve služebním poměru. Sem jsou zahrnuti vedle děveček a čeledínů také řemeslničtí tovaryši a učni. V městečku zaujímali 10,9 % všeho obyvatelstva, v ostatních obcích potom 3,6 %. Existence čelední služby a její charakter je jedním z typických rysů západo-středoevropského modelu rodiny. Na čeled' a tovaryše s učni je možno pohlížet jako na sociální skupinu lidí stojících spíše na okraji společnosti, nebo jako na věkovou kategorii. Důležité je, že čelední služba tvoří jakousi přechodnou etapu v životě mladého člověka. Nejspíše ve 14 letech odcházeli mladí lidé z domova, aby si zajistili prostředky k budoucímu samostatnému životu, aby si osvojili základní pracovní návyky a sociální představy právě prostřednictvím služby, přitom byli plně zapojeni do domácnosti hospodáře stejně jako jeho děti. Pokud pro ně nastaly příznivé ekonomické podmínky, opouštěli službu a zakládali vlastní rodiny.<sup>20</sup>

---

<sup>20</sup> E. Maur, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*. In: Historická demografie 23, 1999, s. 85–88.

V dobrovické farnosti nacházíme učně a tovaryše jen výjimečně, v celé farnosti jsou zapsáni pouze 4 učni a 3 tovaryši, z toho 1 tovaryš v Žerčicích. Učni byli uvedeni u jednoho souseda, u kováře, krejčího a tkalce v městečku, učedníci byli ve věku 13-18 let, šestnáctiletý tovaryš byl ve službě v pivovaru, dvacetiletý provaznický tovaryš žil u vdovy po provaznickém mistrovi, u patnáctiletého tovaryše žijícího u zahradníka v Žerčicích nebylo řemeslo uvedeno. Důvody malého zastoupení tovaryšů a učňů by bylo možné hledat v poválečném úpadku řemesel, ale protože není znám předválečný stav, což by si vyžádalo studium dalších pramenů, je toto zdůvodnění značně hypotetické. Zdá se pravděpodobnější, že pomocné práce v domácnostech řemeslníků zastávaly děvečky. V Dobrovici tvořily ženy v čelední službě 85 % mezi lidmi zaměstnanými ve službě.

V městečku nacházíme mezi čeledí 2 „děvčata“, 15 „dívek“, 2 „děvečky“, 4 „chůvy“ a 2 pacholky. Zdá se, že různost těchto termínů odpovídala pracovnímu zařazení, které bylo podmíněno věkem.<sup>21</sup> Věk „dívek“ se pohybuje od 12-30 let, jejich věkový medián je přitom 20 let. Protože „děvčata“ a „děvečky“ jsou zastoupeny málo, nelze vyvozovat obecnější závěry, jako nejpravděpodobnější se ale zdá, že „děvčata“ byla mladší než „dívky“ a „děvečky“ nejstaršími z ženské čeledi. Zvláštní skupinu mezi ženskou čeledí představují „chůvy“, nejspíše šlo o označení pro nejmladší zaměstnané, byly ve věku 8-13 let. Je nutné ovšem připomenout i regionální rozdíly v pojmenování čeledi v závislosti na jejich věku, např. E. Maur zjistil na základě rozboru žateckého soupisu právě u „chův“ vyšší věk, nejvíce jich uvádí ve skupině 25-29letých, konstatoval tedy, že v Žatci nešlo v případě „chův“ o dočasnou záležitost.<sup>22</sup>

U mužů i u žen bylo nejvíce zaměstnaných v čelední službě, kterou vykonávali zpravidla svobodní, ve věku 10-24 let, naopak ve věku 25-34 let pozorujeme v městečku i na vesnicích nárůst podílu obyvatelstva žijícího v manželství. Je tedy velmi pravděpodobné, že právě v tomto věku nastávaly vhodné podmínky, kdy mohli mladí lidé opouštět službu a vstupovat do manželství. Zaměstnavateli čeledi byli v městečku především sousedé a řemeslníci, u nich nacházíme i podruhy, a také jeden zahradník. Čeled' samozřejmě zaměstnávali i vrchnostenští úředníci, u nichž pracovala čeled' především v zemědělské výrobě, neboť vrchnostenští úředníci byli majitelé vlastních dvorů, proto právě zde nacházíme i 2 pacholky a celkově i větší počet zaměstnaných osob, 4-5.

<sup>21</sup> Tamtéž, s. 104-107. E. Čáňová, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*. In: AČ 42, 1992, s. 32.

<sup>22</sup> E. MAUR, *Čeled' a tovaryši v soupisu*, s. 104.

**Tabulka 4. Struktura obyvatelstva farnosti Dobrovice podle příslušnosti k zaměstnání včetně rodinných příslušníků podle Soutisu v roce 1651 (v %)**

Socioprofesionální skupina	Městečko Dobrovice	Vesnice	Celkem
vrchnostenští úředníci, majitelé dvorů	5,8	0,9	2,5
městští úředníci	5,4	0,7	2,3
obchodníci, řemeslníci, sousedé	38,4	2,8	14,5
vesničtí rychtáři	-	7,5	5,0
sedláci	-	17,8	11,9
chalupníci	-	9,1	7,7
zahradníci	4,8	25,3	17,0
učni, tovaryši, čeled'	10,9	3,6	6,0
zaměstnanci při zámku	6,2	-	1,9
vrchnostenské dvory	10,6	16,2	14,4
podruzi	17,9	13,3	14,8
nezjištěno	-	2,8	1,9
celkem	100,0	100,0	100,0

Na venkově tvořily většinu čeledi také ženy – 84 %. Nejvíce jich pocho-pitelně pracovalo u sedláků, kteří měli nejvíce polností, ale vyskytují se i u chalupníků a zahradníků. Jejich věk je ve srovnání s městečkem vyšší, vyskytují se i ve věku 25-29 let, což by mohlo naznačovat, že výhodnější podmínky se naskývaly ve službě v městečku. Mužskou práci patrně na venkovských hospodářstvích stačil vykonávat sám hospodář se syny, proto tady spatřujeme pouze tři čeledíny, již ženatého pacholka zaměstnaného u vrchnostenského úředníka, zde šlo tedy spíše o trvalý pracovní poměr, dále jednoho pohůnka a jednoho čeledína, oba byli mladší 20ti let.

Dočasnou čelední službu také představovala služba ve vrchnostenských dvorech, mlýnech a pivovaru, tady bylo celkem zaměstnáno 14,4 % obyvatelstva dobrovické farnosti. Vyžadované nároky na práci byly ve vrchnostenských podnicích jiné než u sedláků, proto ve dvorech nacházeli uplatnění především muži, jejichž podíl činí 70 %. Více se zde vyskytují také ženaté či vdané osoby, šlo zejména o šafáře, jeho manželka byla označována jako šafářka, pouze v 1 případě jí byla jiná žena, dále o mlynáře a sládka. Charakter požadované práce patrně také vyžadoval trvalejší charakter zaměstnání. Ženatí rovněž bývali ovčáci a skotáci.

Nejmłodšími zaměstnanci dvorů byli pohůnci, jejichž práce nevyžadovala příliš zkušeností a fyzické síly, bylo jim 12-16 let. Starší bývali pacholci a pluhaři, zdá se, že obě skupiny na Dobrovicku věkově splývaly, bylo jim 18-23 let. Ovčáci byli na Dobrovicku pouze dva, ve věku 24 a 28 let, jejichž

manželky byly starší, (30 a 31 rok). Přímo ve dvoře v Dobrovici uvádí soupis ještě „hříbka“ (19 let), „marštalíře“ (24 let), „nádvořníka“ (32 let), „svináka“ (30 let), byli zde ještě kovář (19 let) a ponocný (28 let) a také tři podruzi.

Z ženské dvorské čeledi soupis jmenuje šest „dívek“ ve věku 16-21 let a tři „děvečky“ ve věku 19-30 let.

Ve pěčickém mlýně byl uveden pouze mlynář s manželkou. „Při pivovaru“ bylo zapsáno šest osob, ovdovělý sládek s dcerou, ženatý bednář, „pivovařič“ a tovaryš.

Zvláštní skupinou nesamostatných vrchnostenských zaměstnanců, jejichž služba byla nejspíše jejich jediným zdrojem obživy, jsou osoby označené jako „při zámku“, které sám autor soupisu oddělil od ostatního dobrovického obyvatelstva. Lesmistr Slánský sem zapsal svou domácnost, dále důchodního, obročního a purkrabího bez rodinných příslušníků, ti jsou uvedeni na jiném místě v soupisu, dále 5 myslivců (2 byli ženatí), 2 vinaře s manželkami, kováře, zahradníka, pekaře, kancelářského pacholka a vrátného s manželkou. Celkem 25 osob. Do výpočtů v textu a v přiložených tabulkách nejsou do této skupiny zahrnuti vrchnostenští úředníci, protože každý z nich měl buď svůj dům v Dobrovici, nebo vlastní dvůr, nebyli tedy na službě vrchnosti plně závislí, sami také zaměstnávali vlastní čeleď.

U osob uvedených „při zámku“ šlo patrně již o trvalé zaměstnání, nasvědčuje tomu to, že 55,6 % mužů bylo ženatých, žádná svobodná žena zde nebyla zaměstnána. Také věk zámeckých zaměstnanců byl vyšší, muži tady byli zaměstnáni až od 20ti let věku, 4 spadali do věkové kategorie 20-24 letých, 2 byli 30–34letí, po jednom jich bylo ve skupinách 25-29, 35-39 a jeden byl starší 50ti let.

Pokud bychom sečetli všechny osoby, u nichž je v soupisu uveden služební poměr, tovaryše, čeleď u řemeslníků a u sedláků, vrchnostenskou čeleď ze dvorů, z mlýnů a z pivovaru i zámecké zaměstnance, pak jejich podíl na celkové populaci dobrovické farnosti činí 22,4 %.

Poslední sociální skupinu či skupinu povolání, které soupis uvádí, tvoří podruzi. V Dobrovici jich bylo včetně rodinných příslušníků 17,9 % obyvatelstva, v ostatních obcích 13,3%, celkem na úhrnu obyvatelstva dobrovické farnosti zaujímali podíl 14,8 %. Mezi podruhy bylo větší množství svobodného obyvatelstva i ve starších věkových kategoriích, svobodných podruhů bylo 32,5 % a svobodných podruhyň 56,3 %; ovdovělých podruhyň bylo 9,9 %. Je však možné, že ovdovělých osob bylo více, protože za ovdovělé byly považovány pouze osoby, které takto přímo označuje pramen. Právě ovdovělé ženy nemusely být v Soupisu uvedeny jako „ovdovělé“.

Podružských poddomácností uvádí soupis 55, tedy u 20,4 % všech domácností jsou uvedeni podruzi. Přitom soupis uvádí i samostatné domácnosti podruhů, těch je pět v Dobrovici a dvacet na venkově. Tam mohli mít podruzi postavený domek na obci, podruhům byly také pronajímány neobydlené fary v Jabkenicích, Rejšicích a Žerčicích.<sup>23</sup> Celkem samostatné domácnosti podruhů tvořily 7,4 % z celkového počtu domácností. V podružském postavení byly uváděny celé rodiny, většinou však osamocené ženy, soupis zaznamenal pouze jednoho svobodného muže, který žil osamoceně v podruží.

Historičtí demografové předpokládají, že podruzi žili především v rodinách, ve kterých byly malé děti, které nemohly zastat potřebnou práci.<sup>24</sup> V Dobrovici byli podruzi uváděni v domácnostech sousedů, řemeslníků i zahradníků. V podruží zde žil jeden muž, patnáct osamocených žen, z nichž dvě měly děti, sedm manželských párů. Z toho bylo pět podružských poddomácností uvedeno i tam, kde zaměstnávali ještě děvečku, a pět podružských poddomácností bylo zapsáno u rodin, ve kterých žily svobodné děti starší 10ti let. Ve venkovských obcích žilo v podruží 19 osamocených žen, 3 z nich měly děti, a 5 podružských rodin. Ve třech případech žily v rodinách, kde byly děti starší 10ti let. Přímou z dobrovického soupisu není možné zjistit, zda v ostatních rodinách s podruhy měli také děti, protože dobrovický soupis neviduje děti předzपovědního věku. Nepřímou by bylo možné na existenci malých dětí usuzovat podle věku hospodářovy manželky. V městečku i na vesnicích se ve většině případů jednalo o mladé ženy fertilního věku, v Dobrovici byl jejich věkový medián 30,5 let, na vsích potom 27 let. V těchto domácnostech by tedy bylo možno předpokládat existenci malých dětí, zároveň ovšem nelze vyloučit ani starší nevidované děti, např. z předchozího hospodářova manželství.

### **Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu**

Bližší pohled na dobrovické farníky nám může poskytnout rozbor struktury obyvatelstva podle rodinného stavu, který tak alespoň rámcově umožní uvažovat o sňatkovém věku, jenž je jedním z důležitých rysů pro určení modelu rodiny.

Zodpovězení této otázky má ale svá úskalí přímo v charakteru použitého pramene. Soupis poddaných podle víry kladl větší důraz na zaměstnání či sociální postavení obyvatelstva než na jeho rodinné postavení. U hospodářů uvádí pouze jejich zaměstnání, u osamocených mužů lze těžko určit, zda se jednalo o vdovce či o svobodného hospodáře. Takových případů bylo

---

<sup>23</sup> A. Sládeček, *Paměti*, s. 446 a 500-525.

<sup>24</sup> E. Čáňová, *Soupis poddaných podle víry a studium*, s. 31.



málo. Složitější je tento problém u žen, zejména u těch, které žily v podruží, neboť u nich je uvedeno pouze označení podruhně. Nelze tedy přesně rozlišit, zda šlo o svobodnou ženu žijící v doživotním celibátu či o vdovu, která již neměla šanci uzavřít nové manželství. Pokud byla žena označena jako vdova, nebylo u ní většinou uvedeno sociální postavení. Lze spíše předpokládat, že tyto ženy patřily do užší hospodářovy rodiny, mohlo jít o ovdovělé sestry nebo švagrové. Mezi ovdovělé osoby byly počítány jedině ty, u kterých tak pramen vysloveně dokládá. Z tohoto důvodu je také možné, že mohlo dojít ke zkreslení v důsledku nepřesné evidence osob ve vdovském stavu.

V městečku i v jednotlivých vsích byla většina mužů ženatých, v Dobrovici 60,2 % a na vsích 70,4 % všech mužů.

Nejmladší ženatí muži se v obou případech vyskytovali již ve skupině 15-19letých, jednalo se ale pouze o 2 muže, což je 4,7 % mužů této věkové kategorie v celé farnosti, jejich podíl na celé mužské populaci dobrovické farnosti tvořil pouze 0,5 %. Všichni tito muži přitom pocházeli ze zemědělského prostředí. Ve skupině 20-24letých se již vyskytli ženatí řemeslníci a sousedé, ale ani tato skupina nebyla příliš početná – 5,8 % mužů celé farnosti, to je však již 39 % v této věkové skupině. Více ženatých mužů je opět na venkově – 50 %, ale v městečku pouze 15,8 % mužů v tomto věku. Mezi 25 a 29 lety bylo na venkově již 87,5% mužů ženatých. Ale v Dobrovici v této věkové skupině ještě převažovali svobodní, ženatých zde tedy bylo pouze 12,5 %, zatímco v následující věkové skupině bylo v Dobrovici již 85,7 % mužů ženatých, tento velký skok je však pravděpodobně způsoben zaokrouhlováním k násobkům 10. Ve vesnicích žilo v manželství již 95,9 % mužů ve věku 30-34 let. I v dalších věkových kategoriích se podíl ženatých mužů pohybuje nadále kolem 90 % a to jak na vesnicích, tak i v městečku. V Dobrovici ve věku 35-39 let a 45-49 let byli ženatí dokonce všichni muži.

Tak, jak přibývalo mužů žijících v manželství, zároveň ubývalo svobodných mužů. Převážná většina svobodných mužů žila přitom v čelední službě nebo u rodičů, samostatní výrobci představovali výjimky. Ve věku 15-19 let bylo svobodných mužů v Dobrovici 92,9 % a na vesnicích 96,6 %. Ve skupině 20-24letých bylo v městečku svobodných 84,2 % mužů z této skupiny, v ostatních obcích jich bylo 50 %, v kategorii 25-29 let bylo v městečku 87,5 % a na vsích již pouze 12,5 % svobodných mužů v tomto věku. Ve věku 30-34 let je v Dobrovici pouze 14,3 % neženatých mužů a v ostatních obcích 4,1 % svobodných mužů. V dalších věkových kategoriích se svobodní muži vyskytují již sporadicky a jednotlivě.

**Tabulka 5. Rodinný stav obyvatelstva farnosti Dobrovice v roce 1651 podle věku a pohlaví v jednotlivých věkových kategoriích (v %)**

Věk	Městečko Dobrovice			Vesnice			Farnost celkem		
	sv.	žen/vd.	ovd.	sv.	žen/vd.	ovd.	sv.	žen/vd.	ovd.
<b>m u ž i</b>									
0 - 9	-	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-
10 - 14	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-
15 - 19	92,9	7,1	-	96,6	3,4	-	95,3	4,7	-
20 - 24	84,2	15,8	-	50,0	50,0	-	61,0	39,0	-
25 - 29	87,5	12,5	-	12,5	87,5	-	25,0	75,0	-
30 - 34	14,3	85,7	-	4,1	95,9	-	7,8	92,2	-
35 - 39		100,0	-	2,9	94,2	2,9	2,3	95,4	2,3
40 - 44	7,1	92,9	-	3,5	96,5	-	4,7	95,3	-
45 - 49		100,0		7,1	92,9	-	5,6	94,4	-
50 +	9,5	85,7	4,8	21,7	73,9	4,4	16,0	79,5	4,5
<b>ž e n y</b>									
0 - 9	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-
10 - 14	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-
15 - 19	81,3	18,7	-	61,1	38,9	-	67,3	32,7	-
20 - 24	64,0	36,0	-	10,9	87,3	1,8	27,5	71,2	1,3
25 - 29	6,7	93,3	-	10,0	86,7	3,3	9,3	88,0	2,7
30 - 34	24,0	72,0	4,0	12,0	80,0	8,0	16,0	77,3	6,7
35 - 39	-	100,0	-	5,6	83,3	11,1	4,0	88,0	8,0
40 - 44	19,0	71,4	9,6	26,7	53,3	20,0	23,5	60,8	15,7
45 - 49	33,3	66,7	-	-	75,0	25,0	14,3	71,4	14,3
50 +	47,4	31,6	21,0	50,0	31,2	18,8	48,6	31,4	20,0

V celé dobrovické farnosti byli uvedeni pouze tři vdovci, jeden ve skupině 30-34letých a jeden starší 50ti let, oba byli činní v zemědělství, ovdověl byl také dobrovický sládek starší 50ti let.

Svobodné ženy se vyskytují v dobrovické farnosti ve všech věkových kategoriích, nejvíce jich je pochopitelně do 24 let věku, jedná se o ženy sloužící jako děvečky i o neprovdané dcery. V dalších věkových kategoriích to jsou zřejmě ženy, které nenašly možnost vstoupit do manželství, a byly tak vyřazeny z reprodukčního cyklu, většina z nich žila v podruží.

Nejmladší vdané ženy nacházíme také ve skupině 15-19letých, a to jak v Dobrovici, tak i na vsích, jak mezi ženami příslušnými k zemědělství, tak mezi dcerami řemeslníků. V Dobrovici takto mladé nevěsty tvoří 2 % a v ostatních vsích 4,9 % všech žen. Nicméně nebyly v této věkové skupině výjimečné, neboť v městečku tvořily 18,7 %, na vesnicích dokonce 38,9 % všech žen z této věkové skupiny.

Nejvíce provdaných žen bylo na vesnicích ve věku 20-24letých – 87,3 %. Také v následujících věkových kategoriích mezi venkovskými žena-



mi již zřetelně převažují vdané ženy. Ve skupině 25-29letých 86,7 %. Ve skupině 30-34letých nastává úbytek podílu provdaných žen - na 80 %. V úhrnu všech venkovských žen i v dalších skupinách již provdaných žen zřetelně ubývá. To je zřejmě důsledek vyšší úmrtnosti žen v tomto věku, který je nejspíše způsoben vyčerpáním organismu častými porody, po 30. roce věku se počet i podíl vdaných žen snižuje v celé farnosti.

Obdobně je tomu i v městečku, i když s jistým věkovým posunem. V kategorii 20-24letých je provdáno pouze 36 % žen z této skupiny. Ve věku 25-29 let již žilo v manželství 93,3 % žen. Opět ve skupině 30-34letými bylo provdaných žen méně – 72 %. Ve skupině 35-39letých byly v Dobrovici všechny ženy zapsány jako provdané, v následující skupině 40-44letých žilo v manželství opět pouze 71,4 % žen. Takto velké rozdíly mezi jednotlivými věkovými kategoriemi jsou způsobeny jednak nepřesnou evidencí věku žen (zaokrouhlování k násobkům 10), jednak celkovým nižším počtem evidovaných osob vůbec.

V následujících věkových kategoriích se vdané ženy v městečku i na vesnicích již vyskytovaly v menším zastoupení. Přibývalo zastoupení svobodných žen, které byly nuceny patrně z ekonomických důvodů žít v celoživotním celibátu, a také přibývalo ovdovělých žen, které již nenašly možnost uzavřít další manželství. Zvláště mezi venkovskými ženami bylo vdov více než v městečku, nejmladší nacházíme již ve věku 20-24 let; nejvíce vdov ve věku 40-44 let. Nacházíme je v řemeslnickém i zemědělském prostředí, nejvíce jich žilo v podruží.

Ve věku 40-44 let bylo v městečku v tomto věku ještě 19 % žen svobodných, naopak ve vesnicích bylo svobodných 26,7 %. Vdaných bylo v tomto věku v městečku 71,4 %, na venkově jen 53,3 % žen. Mezi ženami staršími 50ti let bylo v městečku 47,4 % svobodných, 31,6 % vdaných a 21 % ovdovělých žen, mezi venkovskými ženami bylo 50 % žen svobodných, 31,2 % žen provdaných a 18,8 % ovdovělých žen. Je možné, že některé z podruhyň, u nichž soupis neuváděl rodinný stav, byly vdovami, takže svobodných osob nebyl tak velký podíl, jak z údajů soupisu vychází.

Více vdov bylo evidováno na venkově v zemědělském prostředí než v prostředí řemeslnickém v městečku. Z tohoto rozdílu v zastoupení vdov mezi městečkem a ostatními vesnicemi by bylo možné usuzovat na těžší podmínky ovdovělých venkovských žen na uzavření nového sňatku, než tomu bylo v městečku, je také ovšem možné, že je způsoben špatnou evidencí vdov.

Naopak více svobodných žen bylo zapsáno v městečku. Tento jev by mohl souviset také s nižším sňatkovým věkem u venkovských snoubenců,

kteří tak mohli snadněji nalézt příhodnější podmínky k uzavření sňatku. Vyšší podíl ženatých mužů a provdaných žen v nižších věkových kategoriích na venkově ve srovnání s městečkem by mohl patrně zčásti odrážet zájem nové valdštejnské vrchnosti na osazování pustých gruntů mladými hospodáři. Valdštejnové si svá panství cíleně budovali a scelovali, Albrecht z Valdštejna, který koupil dobrovické panství jako konfiskát, postupně skupoval i ostatní okolní statky, a vytvořil tak dobrovické panství v podobě, v jaké přetrvalo až do roku 1848. Nakonec si je vyměnil s Adamem z Valdštejna, neboť oba si svá dominia postupně scelovali. Adam z Valdštejna i jeho syn Maxmilián v tomto úsilí pokračovali a jistě měli zájem na obnovení hospodářství na svých panstvích.

Tabulka 7. Věkové rozdíly mezi manžely ve farnosti Dobrovice v roce 1651 (v %)

Věkový rozdíl v letech	Městečko Dobrovice			Vesnice			Celkem		
	starší muž	starší žena	celkem	starší muž	starší žena	celkem	starší muž	starší žena	celkem
<b>0</b>	13,2	-	13,2	7,7	-	7,7	9,3	-	9,3
<b>1</b>	3,9	-	3,9	2,1	1,6	3,7	2,9	1,7	4,6
<b>2</b>	13,2	-	13,2	7,7	2,6	10,3	8,9	1,9	10,8
<b>3-4</b>	6,6	3,9	10,5	7,2	2,6	9,8	7,1	2,9	10,0
<b>5-9</b>	13,2	2,6	15,8	26,9	5,2	32,1	22,8	4,5	27,3
<b>10-14</b>	14,4	5,3	19,7	19,2	2,1	21,3	17,9	2,9	20,8
<b>15-19</b>	6,6	-	6,6	8,3	-	8,3	7,5	-	7,5
<b>20-24</b>	6,6	1,3	7,9	4,7	0,5	5,2	5,2	0,7	5,9
<b>25+</b>	7,9	1,3	9,2	1,6	-	1,6	3,4	0,4	3,8
<b>celkem</b>	72,4	14,4	100,0	77,7	14,6	100,0	75,7	15,0	100,0

Nicméně to, že právě mezi podruhnými byla většina žen z celé farnosti, které buď již jako mladé, nebo jako vdovy nenašly příležitost pro vstup do manželství, dokazuje ekonomický aspekt uzavírání sňatků. Tato situace se nijak neliší ani od následujících období. Dokládá jen ztížené podmínky, jaké měly ženy pro vstup do manželství. Zvláště vdovy již neměly prakticky šanci na nový sňatek a dožívaly v podruží na rozdíl od vdovců, kteří se většinou znovu oženili, jejich nevěstami přitom bývaly mladší ženy.

Nepřímo tento stav potvrzuje i věkový rozdíl mezi manžely, i když hodnoty věku bývaly zaokrouhlovány. V naprosté většině je starší muž – 75,7 % manželství v celé farnosti. Nejvíce je přitom zastoupen věkový rozdíl 5-9 let – 22,8 % a 10-14 let - 17,9 % všech manželství. Ve 15 % manželství byla starší žena, nejvíce přitom také o 5-9 let (4,5 %) a o 10-14 let starší

(2,9 %). Shodný věk manželů je zapsán v 9,3 %. Mezi městečkem a jeho zázemím nebyl žádný výrazný rozdíl.

### **Typy rodin a domácností**

Zatím uvedené demografické a sociální charakteristiky obyvatelstva, především poměrně vyšší sňatkový věk a existence čelední služby jako přechodné životní fáze (tj. součásti životního cyklu velké části poddanského obyvatelstva), řadí dobrovickou farnost do oblasti západoevropského způsobu utváření rodiny. Jedním z nejdůležitějších rysů pro určení převládajícího modelu ovšem zůstává podoba rodinné struktury. Především otázky soužití více rodin v lineární nebo laterární linii, přítomnost starších dětí v domácnosti rodičů. Pro západoevropský typ je charakteristické, že otcovo hospodářství přebírá nejstarší syn a ostatním jsou vyplaceny dědické podíly, pokud syn přebírá grunt ještě za otcova života, odchází starý hospodář na výměnek. Naopak u jiho- východoevropského typu zůstávají všichni synové na otcovském gruntě a hospodaří společně, čímž se instituce čelední služby stává v podstatě nepotřebnou, také jejich sňatkový věk je nižší.

Pro naše prostředí je zásadním problémem pojetí rodiny vůbec, zda budeme považovat také čeled' a podruhy za součást užší hospodářovy rodiny, nebo zda je jako samostatné poddomácnosti vyloučíme. M. Seligová pro české prostředí navrhuje počítat do hospodářovy rodiny pouze ty podruhy, u nichž víme jistě o jejich příbuzenství k hospodářovi, případně podruhy shodného příjmení s hospodářem.<sup>25</sup>

Rodiny respektive domácnosti jsou tříděny podle Mitterauerovy typologie. Jako nukleární rodiny jsou uvažováni rodiče s dětmi či pouze samotný manželský pár, u něhož se předpokládá, že děti se ještě nenarodily či již odešly z domova nebo zemřely.<sup>26</sup> To je důležité zvláště v případě dobrovického soupisu, který neevidoval děti předzповědního věku. Dále sem patří také rodiny ovdovělých osob s dětmi.

Typ „rozšířená rodina“ je tvořen domácnostmi, v nichž žije vedle manželského páru ještě alespoň jeden svobodný příbuzný.

Naopak do komplexních rodin patří domácnosti, kde vedle sebe žijí dva manželské páry nebo vedle manželského páru žije ještě jedna ovdovělá příbuzná osoba či svobodná matka s dětmi. Pokud za hospodářova života uzavře jedno z jeho dětí manželství a ostatní zůstávají v otcově domácnosti svobodné, jedná se o komplexní rodinu kmenovou. Jestliže otec ještě za

---

<sup>25</sup> M. Seligová, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín-sonda)*. Historická demografie 17, 1993, s. 112.

<sup>26</sup> E. Maur, *Základy historické demografie*. Praha 1978, s. 98-100.

svého života předává grunt svému jedinému ženatému synovi, případně zeti, jde o komplexní rodinu s výměnkem. Tyto typy ještě spadají do západo-středoevropského utváření rodiny. Znakem jiho-východoevropského způsobu utváření rodiny je soužití více manželských párů v laterární linii – tzv. joint family.

Je třeba také uvést domácnosti jednotlivě žijících osob, jež byly v polovině 17. století početné zvláště u podružské vrstvy, a domácnosti s neurčitou strukturou, ale s pravděpodobností příbuzenských vztahů, které ale terminologie použitého pramene nedovoluje plně odhalit.

Soupis evidoval v celé farnosti bez vrchnostenských dvorů 269 domácností, z toho v Dobrovici 76 domácností.

**Tabulka 8. Skladba rodin a domácností ve farnosti Dobrovice v roce 1651 dle Mitterauerovy klasifikace (v %)**

Typ rodiny, domácnosti	Městečko Dobrovice (76 domácností)	Vesnice (193 domácností)	Celkem
<b>Jednotlivci :</b>			
svobodný muž	10,5	2,7	4,8
svobodná žena	1,4	2,7	2,2
ovdovělý muž	-	0,5	0,4
ovdovělá žena	1,4	1,5	1,5
<b>Nukleární rodina :</b>			
manželský pár	78,9	87,0	84,8
ovdovělý muž s dětmi	-	-	-
samotná žena s dětmi	2,6	-	0,7
<b>Rozšířená rodina :</b>			
skrze čeleď	-	-	-
skrze podruhy	-	-	-
<b>Komplexní rodina :</b>	2,6	1,0	1,5
skrze čeleď	-	-	-
skrze podruhy	-	0,5	0,4
<i>kmenová</i>	-	0,5	0,4
skrze čeleď	-	-	-
skrze podruhy	-	0,5	0,4
<i>s výměnkem</i>	-	-	-
<i>joint family</i>	-	-	-
skrze čeleď	-	-	-
skrze podruhy	-	-	-
<b>Neurčitá struktura, ale příbuzenské vztahy :</b>	2,6	3,1	2,9
<b>Celkem</b>	100,0	100,0	100,0

V městečku i na vesnicích zřetelně převažovaly nukleární rodiny, v Dobrovici 78,9 % všech rodin, z toho ve 2 případech šlo o ovdovělou ženu s dětmi. Na venkově bylo 87 % rodin nukleárních. Celkem 48,7 % dobrovických rodin a 18 % rodin z venkovských obcí zaměstnávalo ještě děvečky nebo při nich byly zapsány podružské poddomácnosti. V žádném případě ale nic nenasvědčuje možnému příbuzenství s hospodářovou rodinou. Jelikož ovšem tak usuzujeme pouze podle příjmení, je nutné mít stále na paměti, že ne všechna shodná příjmení ukazují na existenci příbuzenského vztahu a naopak řada podruhů jiného příjmení mohla být právě s hospodářovou rodinou příbuzná.

Početnější skupinu tvoří domácnosti jednotlivců – v městečku 13,3 % a na venkově 7,4 %. V Dobrovici většina těchto domácností patřila svobodnému muži, 8 z nich bylo zaměstnáno na zámku a 2 byli řemeslníky, dále vlastní domácnost měla také 1 svobodná žena a 1 vdova. Na vsích byli mezi samostatně žijícími zastoupeni stejně muži i ženy. Muži pocházeli jak ze zemědělského prostředí, tak byli i řemeslníky a podruhy, všechny svobodné ženy mající vlastní domácnost uvádí soupis jako podruhyně.

Komplexní rodiny byly v Dobrovici pouze 2 (2,6 %), vždy šlo o soužití manželské páry s ovdovělou ženou, v 1 případě soupis přímo jmenuje tchýni, v druhém případě lze na to pouze usuzovat podle věku členů rodiny. Ve venkovských obcích bylo komplexních rodin 5 (2,5 %), z toho ve 2 rodinách žili podruzi shodného příjmení s hospodářem a ve 2 případech šlo o komplexní rodinu kmenovou.

Konkrétní podobu a strukturu se nepodařilo určit v 9 případech (3,1 %) všech rodin farnosti.

Na základě určení jednotlivých rodinných typů lze tedy Dobrovicko zařadit do západo- středoevropské oblasti utváření rodin. Je možné, že důvodem, proč zde nenacházíme více komplexních kmenových rodin, by mohlo být právě osazování poustek mladými hospodáři. Zdá se také, že mladí hospodáři přebírali grunt až po smrti otce, v uvedených komplexních kmenových rodinách představuje nejstarší generaci ovdovělá matka, soupis nezaznamenal žádné rodiny s výměnkem.

## **Závěr**

Závěrem je možné shrnout nejdůležitější poznatky. Většina obyvatelstva dobrovické farnosti nacházela obživu v zemědělství, řemesla byla zastoupena hlavně v městečku, jednalo se ovšem pouze o běžná řemesla, jejichž produkce byla určena pro místní trh.

Obyvatelstvo dobrovické farnosti je možné charakterizovat jako mladé, V populaci městečka i ve venkovských obcích převažovaly ženy, což bylo



v tehdejší době běžným jevem. Převaha žen je zvláště patrná v mladším věku, po 30ti letech věku dochází k úbytku žen, patrně v důsledku vyčerpání ženského organismu častými porody a namáhavou fyzickou prací, mezi obyvatelstvem starším 50ti let již převažují muži. Celkově nacházíme více obyvatelstva staršího věku v městečku, které patrně nabízelo lepší životní podmínky než venkovské hospodářství.

Rozbor struktury obyvatelstva podle rodinného stavu ukázal na stížené podmínky na uzavření sňatku, které měly ženy, více žen než mužů bylo nuceno setrvat v celoživotním celibátu, zvláště vdovy často dožívaly v podružství, neboť muži raději volili mladší nevěsty, což dokládají i věkové rozdíly mezi manžely – muž byl většinou starší, nejčastěji o 5-9 let. Ovšem ani manželství, ve kterých byla starší žena, nebyla neobvyklá. Manželství bývala pravděpodobně často uzavírána z ekonomických důvodů.

Soupis dokládá existenci čelední služby jako fáze životního cyklu, z celkového počtu všeho obyvatelstva do 24 let věku zůstávalo svobodných doma u rodičů pouze 18,3 %, 35,5% již žilo v manželství a celých 46,6 % uvádí soupis v čelední službě. Dále vyšší sňatkový věk (20-24 let pro venkovské ženy a 25-29 let pro ženy z městečka, pro muže z venkova 25-29 let, z městečka 30-34 let) a zřetelná převaha nukleárních rodin řadí Dobrovicko do západo- středoevropské oblasti utváření rodiny.

## **Prameny a literatura**

- Alena, Pazderová (ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Boleslavsko 1-2*. Praha 1994.
- Aleš Chalupa – Jaroslav Čechura – Marie Ryantová (ed.), *Berní rula 8-9, kraj boleslavský*, Praha 2001.
- Luděk Beneš a kol., *Mladoboleslavsko v proměnách času*. Praha 1997.
- Eliška Čáňová, *Studium historické rodiny*. In: Demografie 34, 1992, s. 131-136.
- Eliška Čáňová, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*. In: Archivní časopis 42, 1992.
- Zdeněk Háza, *Počty obyvatel na panství Nový Kunstberg v 17. a 18. stol.* In: Historická demografie 3, 1969, s. 52-72.
- Markéta Seligová, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*. In: Historická demografie 17, 1993, s. 111-130.
- Markéta Seligová, *Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu*. In: Historická demografie 19, 1995, s. 23-37.
- Josef Grulich – Hermann Zeitlhofer, *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století. (Příspěvek k dějinám každodennosti poddaných v období raného novověku)*. In: Historická demografie 23, 1999, s. 31-84.
- Jan Horský – Miloš Sládek, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddaných vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*. In: Historická demografie 17, 1993, s. 71-110.

- Eduard Maur, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*. In: Sborník archivních prací 14, 1964, s. 57-87 a SAP 15, 1965, s. 277-297.
- Eduard Maur, *Čeď a tovaryši v Čechách v soupisu poddaných podle víry z roku 1651*. In: Historická demografie 23, 1999, s. 85-135.
- Eduard Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. In: Československý časopis historický XIX, 1971, s. 839-869.
- Iva Sedláčková, *Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích loketského kraje. (Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny)*. In: Historická demografie 19, 1995, s. 39-57.
- Antonín Sládeček, *Paměti města Dobručky a jeho okolí*. Praha 1900.
- Miroslav Šerák, *Zalidnění Mladé Boleslavi v 17. století*. In: Boleslavica '68, Mladá Boleslav 1969, s. 31-46.
- Eva Rumlová, *Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století*. In: Historická demografie 17, 1993, s. 153-200.

## Summary

### **The Population of Dobrovice Parish in the Religious Census in 1651**

This study analyses the Religious Census in 1651 in Dobrovice Parish. A small town, Dobrovice is situated 10 km from Mladá Boleslav, and its parish included 25 adjoining villages. Dobrovice region was badly afflicted by the war, and between 1631 and 1640 the armies of the Emperor and the enemy marched through the area several times. The war left many buildings destroyed and three villages were completely deserted.

The census of Dobrovice Parish recorded 835 people of confessional age. If we use Schreiber's estimates of the percentage of children in the population (30.8 per cent) there should be approximately 371 children in the parish. This means around 1200 inhabitants in total.

Non-Catholics represented 70 per cent of the parish population, which reflects the clear influence of the former authorities and the Moravian Brethren which operated in Mladá Boleslav. The census shows that religious denomination did not depend on age or social position; the only exception being those people employed by the authorities – they were Catholics. A difference of religion does not seem to be an obstacle to marriage – in 15 per cent of marriages the spouses belonged to different religions.

The war and ensuing plagues were probably main causes that deformed the age structure. It was similar to other regions – the age cohorts 10-14 and 15-19 were weak, which indicates the cohorts that were born in the middle of the heaviest outbreaks of war. The Dobrovice population seemed to be young, the mean age being 32.2 years for men and 29.1 for women; the age median was 30 years for men and 26 for women.

The dominance of the female population was apparent especially in the town – there were 122 women to 100 men. The women outnumbered men especially in the younger age cohorts, and men prevailed among inhabitants over 50 years of age. There were more older people in the town, which probably offered better life conditions than rural economy.

Most parishioners worked in the area of agriculture; crafts were concentrated mainly in the town. Crafts included mainly common crafts, and their production was aimed mainly for the use of the surrounding rural areas. The agrarian population represented 41.6 per cent of the whole parish, while craftsmen and their families made up 16.8 per cent. 14.8 per cent of population were servants. A further 22 per cent were employed as

apprentices and journeymen or as menial labourers at farmhouses or on suzerain estates. The census documents that menial work was a temporarily period of people's life. 35.5 per cent of people younger than 24 years were already married, 46,6 per cent worked as menial labourers, and only 18.3 were single and lived with their parents.

The marital status of the population was also analysed. The analysis points to a higher age at the time of marriage: 20-24 years for the women in rural areas and 25-29 years for women in the town; 25-29 for men in the rural areas and 30-34 for men in the town. However, even younger people can be found living in marriage. 84.8 of families were nuclear, 8.9 of households included people living alone. Extended families represented only 2.7 of households; the oldest generation was usually represented by a widowed mother. Thus, it is likely that the son overtook the husbandry after his father died. The analysis of family structure confirms that Dobrovice belonged to the Western- and Central-European family regime.

## **Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století**

**Marie Tošnerová**

Poslední čtvrtina 18. století je obdobím významných reforem, jejichž vliv se projevil jak ve společenském, tak i v hospodářském životě Čech. Za vrcholný moment reformní činnosti osvěcenského absolutismu lze považovat patent o zrušení nevolnictví vydaný v roce 1781, který ve svých důsledcích přispěl k výrazným změnám v ekonomické a sociální sféře. Růst počtu obyvatelstva ke konci 18. století byl ve srovnání s předchozím obdobím relativně rychlý a měl trvalý charakter. Vysoká úmrtnost obyvatelstva však nadále přetrvávala.

Podobu berounské populace konce 18. století ovlivnilo hned několik faktorů. V jejím počtu, zvláště přihlédneme-li k věkové struktuře obyvatel města, se odrazily následky hladomoru a s ním spojené epidemie (pravděpodobně tyfu), jež v Čechách vypukl v letech 1771 a 1772. Před jeho vypuknutím následovalo po sobě několik let neúrody, které značně oslabily tehdejší populaci, především chudší obyvatelstvo. Vyhladovělí a oslabení obyvatelé nedokázali vzdorovat epidemii, vyvolané nepřízní počasí a opětovnou neúrodou. Podle soudobých pramenů zahynula jedna desetina obyvatelstva.<sup>1</sup> V Berouně tehdy podlehli zákeřné nemoci 222 berounští obyvatelé a 31 přespolní, kteří ve městě jako žebráci hledali pomoc a obživu. Z těchto přespolních byly 24 osoby nalezeny mrtvé na cestách a silnicích.<sup>2</sup> V důsledku hladomoru došlo k náhlému poklesu počtu obyvatel ve městě

---

<sup>1</sup> L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha NČSAV 1965, s. 25.

<sup>2</sup> J. Vávra, *Paměti královského města Berouna*. Beroun 1899, s. 283.

a jeho vyrovnání se protáhlo na řadu následujících let. Zrušení nevolnictví v roce 1781 přineslo nutné uvolnění pracovních sil a do města se stěhovali noví obyvatelé, jejichž podíl v celkové městské populaci narůstal. Důležitým momentem pro rozvoj města bylo rozdělení městského obecního dvora v rámci tzv. raabizace. Dominikální půda zde byla rozdělena mezi bezzemky za určitou finanční náhradu a robota převedena na peněžitý plat. Raabizace proběhla v Berouně v březnu roku 1783 a mezi občany bylo rozděleno přes 700 měřic obecních polí a luk. Tím byly vytvořeny podmínky pro vznik sedmi nových zemědělských usedlostí na Pražském předměstí za řekou Berounkou, na místě původního městského dvora. Rodiny nových majitelů bývalé obecní půdy tak našly obživu v zemědělství.

Všechny tyto výše uvedené události se nutně musely projevit v počtu a sociálním složení obyvatel města ke konci 18. století. Z tohoto období se dochovalo několik pramenů, uložených ve Státním okresním archivu v Berouně, ve fondu Archiv města Berouna, které umožňují posoudit jak vývoj počtu obyvatel v tomto období, tak i jejich věkovou a sociální strukturu. Jde především o Soupis obyvatelstva královského města Berouna pro rok 1778,<sup>3</sup> dále Popsání domů královského města Berouna z roku 1779,<sup>4</sup> Soupisy obyvatel a vlastníků domů královského města Berouna v roce 1784 a 1785<sup>5</sup> a spis nazvaný Popsání domů královského města Berouna v roce 1798.<sup>6</sup> Tyto materiály byly vyhotoveny pro různé účely a mají tedy odlišný způsob zpracování, stejně jako je rozdílná jejich vypovídací schopnost. Jejich analýza a vzájemná konfrontace, případné doplnění údajů z Josefínského katastru, přináší celkem podrobný pohled na berounskou populaci tohoto období.<sup>7</sup> Pro stanovení počtu domů ve městě a rozdělení obyvatelstva na domácí a cizí můžeme využít údaje z obou seznamů obsahujících popsání domů královského města Berouna vyhotovených pro rok 1779 a 1798. Soupis obyvatel z roku 1778 svými údaji umožňuje pak sestavit a posoudit sociální strukturu tehdejší městské společnosti.<sup>8</sup> Největší počet údajů k berounské populaci přináší Soupis obyvatel a vlastníků domů z roku 1784. Ten eviduje městské obyvatele podle jednotlivých domů, a to nejprve ve vnitřním městě, pak

<sup>3</sup> Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Beroun, fond *Archiv města Berouna*, i. č. 100.

<sup>4</sup> Tamtéž, bez i. č., karton Varia.

<sup>5</sup> Tamtéž, i. č. 101 a 102.

<sup>6</sup> Tamtéž, bez i. č., karton Varia.

<sup>7</sup> Státní ústřední archiv Praha, fond JK 5713.

<sup>8</sup> Tento soupis přináší jméno majitele domu, jeho manželky a dalších spolubydlících, dále počet dětí a služebnictva. Neuvádí však věk, ani rodinný stav a další údaje, které měly podle nařízení z roku 1778 obsahovat tzv. populační knihy. Více k nim viz *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 139.

následuje Plzeňské předměstí a po něm Pražské předměstí. U každé osoby je uveden její věk a vztah k majiteli domu. Nedostatkem tohoto soupisu oproti soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 je, že neuvádí zaměstnání majitele. Tuto informaci však lze doplnit z údajů dalších pramenů, jakým je např. Josefínský katastr či městské knihy.

Počet obyvatel Berouna se koncem 18. století postupně zvyšoval v důsledku zrychlení sociálně ekonomického vývoje společnosti. Přispěla k tomu jak plynule se zvyšující natalita, tak i zrušení nevolnictví, umožňující svobodný pohyb obyvatel. Do města přicházelo větší množství osob, hledajících si zde živobytí, než tomu bylo v dobách předchozích. Postupně se zvyšoval i počet osob dožívajících se vyššího věku.

Jak velký nárůst obyvatel zaznamenala berounská populace během posledních dvaceti let 18. století, zjistíme porovnáním údajů z roku 1778 a s údaji roku 1798.

**Tabulka 1. Vývoj počtu obyvatel a jeho teritoriální rozložení na území Berouna v roce 1778 a 1798**

Území	1779	1798	Přírůstek v %
Vnitřní město	841	1093	30,0
Plzeňské předměstí	233	374	60,5
Pražské předměstí	165	233	41,2
<b>Celkem</b>	<b>1239</b>	<b>1700</b>	<b>37,2</b>

Z uvedených údajů je zřejmé, že počet obyvatel města ve sledovaném období podstatně vzrostl. Rychleji než vnitřní město se rozvíjela obě předměstí. K výraznému nárůstu počtu osob došlo na Plzeňském předměstí, více jak 60%, což způsobilo hlavně zvýšení počtu sloužících. Nejméně osob přibýlo do vnitřního města, jehož rozvoj byl omezen hradbami; přesto se počet obyvatel zvýšil o celou třetinu. Na zvýšení počtu obyvatel se podílela i imigrace, do města za prací přicházelo stále více jedinců i rodin. Celkový přírůstek ve sledovaném období činil 461 osobu, z nichž 183 bylo cizích příslušníků (39,7%). Jejich podíl se na celkovém počtu obyvatel města zvýšil v letech 1779-1798 o 5%.

Soupis obyvatel z roku 1784 je pro poznání městské společnosti ke konci 18. století žijící ve městě Berouně nejvýznamnější. Přináší nejen údaje o věku jednotlivých osob a o skladbě rodin a domácností, ale i počet a rozložení obyvatel na jednotlivé domy ve městě. Eviduje 1549 osob žijících ve 243 domech a tvořících 413 domácností. Rozložení obyvatelstva v jednotlivých městských částech odpovídá historickému vzniku těchto částí a i po více jak stu letech odráží škody zanechané třicetiletou válkou, která zničila

berounská předměstí. Dvě třetiny z celkového počtu obyvatel žily ve sledovaném roce ve vnitřní části města uzavřené pevnými městskými hradbami. Plzeňské předměstí obývala asi pětina všech osob, Pražské předměstí bylo obydleno slabě.

**Tabulka 2. Počet obyvatel v jednotlivých městských čtvrtích roku 1784**

	Vnitřní město	Plzeňské předměstí	Pražské předměstí	Celkem
<b>Počet obyvatel</b>	1024	325	200	1549
<b>Podíl v %</b>	66,1	21,0	12,9	100

Nápadným znakem tehdejší berounské populace byla převaha ženské složky nad mužskou, která byla v některých věkových kategoriích obzvlášť výrazná. Nejzřetelněji se tato převaha žen projevila ve věku od 25 do 29 let, a to především ve vnitřním městě, kde na jednoho muže připadaly více jak dvě ženy. Ve věkové skupině od 20 do 24 let bylo o polovinu více žen než mužů. Tato převaha mladých žen byla vyvolána jejich příchodem do města, kde hledaly zaměstnání v domácnostech měšťanů jako služky, kuchařky, chůvy apod., zatímco na předměstích, kde byly soustředěny velké zemědělské dvory a těžká řemesla, byla žádána především mužská pracovní síla. Nižší podíl mužské složky mohl být způsoben i tím, že mladí muži se skrývali před odvodem a nebyli proto v soupisech podchyceni. V starším věku bylo žen více než mužů přibližně o 20%.

**Tabulka 3. Skladba obyvatelstva Berouna podle pohlaví v roce 1784**

Ukazatel	Vnitřní město	Plzeňské předměstí	Pražské předměstí	Celkem
<b>Počet mužů</b>	445	152	95	692
<b>Počet žen</b>	579	173	105	857
<b>Celkem</b>	1024	325	200	1549
<b>Podíl mužů v %</b>	43,5	46,8	47,5	44,7
<b>Podíl žen v %</b>	56,5	53,2	52,5	55,3
<b>Index maskulinity</b>	769	879	905	807

### **Skladba podle pohlaví**

Jak je výše řečeno, ženská složka v Berouně ke konci 18. století značně převyšovala mužskou. Tím byla naděje na provdání všech žen podstatně zmenšena a část žen zůstala neprovdána. Také ovdovělé ženy měly malou naději na uzavření dalšího sňatku. Většina žen se vdávala až po dvacátém roce; v roce 1784 nebyl žádná vdaná žena mladší dvaceti let. Protože údaje soupisu nejsou příliš podrobné, je velmi obtížné určit, zda v případě starší že-



**Tabulka 4. Ženy podle věku a rodinného stavu v Berouně v roce 1784**

Věk	Vnitřní město			Předměstí			Celkem		
	svob.	vdané	vdovy	svob.	vdané	vdovy	svob.	vdané	vdovy
15-19	56	-	-	8	-	-	64	-	-
20-24	28	15	6	10	6	-	38	21	6
25-29	25	25	10	10	11	5	35	36	15
30-34	8	24	5	1	23	4	9	47	9
35-39	8	19	11	5	13	2	13	32	13
40-44	-	15	4	1	3	2	1	18	6
45-49	7	27	5	5	13	4	12	40	9
50-54	7	20	4	4	8	1	11	28	5
55-59	11	16	8	3	8	1	14	24	9
60-64	6	6	9	3	6	5	9	12	14
65-69	2	4	5	2	3	8	4	7	13
70 a více	2	2	2	-	3	-	2	5	2
<b>Celkem</b>	160	173	69	52	97	32	212	270	101
<b>Celkem %</b>	39,8	43,0	17,2	28,7	53,6	17,7	36,4	46,3	17,3

ny či podruhně jde o vdovu nebo ženu svobodnou. Proto je podíl svobodných žen a vdov ve vyšších věkových kategoriích nejasný. Totéž platí o děvečkách - ty jsem zařadila vždy mezi svobodné, ačkoliv to není nikde doloženo.

**Tabulka 5. Muži podle věku a rodinného stavu v Berouně v roce 1784**

Věk	Vnitřní město			Předměstí			Celkem		
	svob.	ženatí	vdovci	svob.	ženatí	vdovci	svob.	ženatí	vdovci
15-19	44	-	-	24	-	-	68	-	-
20-24	30	3	-	9	-	-	39	3	-
25-29	20	10	-	8	6	-	28	16	-
30-34	8	22	1	4	10	1	12	32	2
35-39	2	26	-	3	16	1	5	42	1
40-44	1	25	-	1	10	-	2	35	-
45-49	2	24	-	2	13	-	4	37	-
50-54	1	18	-	1	10	-	2	28	-
55-59	3	21	-	2	11	-	5	32	-
60-64	2	12	2	1	7	2	3	19	4
65-69	-	9	-	-	6	-	-	15	-
70 a více	1	6	3	-	5	3	1	11	6
<b>Celkem</b>	114	176	6	55	94	7	169	270	13
<b>v %</b>	38,5	59,4	2,0	35,2	60,3	4,5	37,4	59,7	2,9

Většina neprovdaných žen žila ve městě, kde tvořily téměř 40% ženské složky. Na předměstí to bylo 28,9%. Podíl vdov byl ve městě i na předměstí stejný, okolo 17%. Vysoké procento neprovdaných žen ve vnitřním městě způsobil vyšší počet ženského služebnictva v měšťanských domech a více dospělých, neprovdaných dcer v domácnostech.

Převážná část žen starších třiceti let žila v manželství, zatímco před třicátým rokem tvořily provdané ženy necelou polovinu. Znamená to, že sňatkový věk se oproti roku 1651 nezměnil, dívky se provdávaly většinou po 20. roce života.<sup>9</sup> Maximum žen bylo provdáno po 30. roce.

**Tabulka 6. Počty a podíly osob žijících v manželství podle věku v Berouně v roce 1784**

Věk	Muži celkem	Z toho ženatí v %	Ženy celkem	Z toho vdané v %
15-19	67	-	64	-
20-24	40	7,5	65	32,3
25-29	43	34,8	86	24,4
30-34	46	69,5	65	72,3
35-39	47	89,4	58	55,2
40-44	37	94,6	25	72
45-49	41	90,2	61	65,6
50-54	32	93,7	44	63,6
55-59	36	88,9	47	51
60-64	26	73	36	33,3
65-69	15	100	24	29,1
70 a více	18	73,3	9	55,6
<b>Celkem</b>	448	60,5	583	46,3

Vdovy žily většinou v nájmu, jen výjimečně byly samy majitelkami domů. V tomto případě byly vyššího věku (okolo 60 let, jen jednou 33 let). Řady mladších vdov jsou rozmnoženy tzv. vojačkami, které žily samy či s dětmi. Jde pravděpodobně o manželky vojáků, kteří nejsou přítomni, či o jejich vdovy, proto jsem je souhrnně zařadila do vdovských domácností. V roce 1784 byla téměř polovina žen provdána a polovina žila osaměle. Tento vysoký počet osamělých žen je dán především vysokým počtem děveček a služebných ve městě.

Muži se ženili až po 25. roce svého života, kdy byli schopni zabezpečit ekonomicky svou rodinu. Výjimečně nalezneme v Berouně v roce 1784 i mladší ženaté muže, jde však buď o syna žijícího společně s rodiči, nebo naopak sirotka, jehož rodiče již nežijí. Maximum mužů žilo v manželství po

<sup>9</sup> M. Tošnerová, *Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století*. HD 21, 1997, s. 85.

35. roce. Na rozdíl od žen bylo ve městě minimum vdovců, a to ještě většinou až ve vysokém věku. Mezi svobodné muže jsem započítala i starší čeledíny (okolo padesáti let), u nichž není uvedena žádná rodina. Nelze však vyloučit, že nebyli nikdy ženatí.

### Počet a složení domácností v roce 1784

Soupis obyvatel a vlastníků domů z roku 1784 nám umožňuje zjistit počet domácností žijících na území města Berouna a poznat jejich strukturu. Soupisem je evidováno 413 domácností celkem, z nichž 381 je vedena jako samostatná. Zbývající část tvořily úplné či neúplné domácnosti, žijící pohromadě s dalšími generacemi. Domácností s dětmi bylo celkem 288 a žilo v nich 610 dětí. Bezdětných domácností bylo 125.

Tabulka 7. Skladba rodin a domácností

Typ rodiny a domácnosti	Počet domácností	Počet dětí
<b>Domácností celkem</b>	413	610
<b>Z toho: úplné s dětmi</b>	203	481
neúplné s dětmi	85	129
úplné bezdětné	66	-
jednotlivci (vdovy)	59	-

Největší počet členů měly domácnosti na Pražském předměstí, kde počet dětí připadajících na jednu domácnost byl dvakrát vyšší než na Plzeňském předměstí. V Berouně bylo v roce 1784 z 610 zaznamenaných dětí 465 ve věku do 15 let; z nich bylo 373 v úplných rodinách a 92 v rodinách neúplných, zpravidla v čele s matkou. Jak husté bylo osídlení jednotlivých čtvrtí, je nejlépe vidět z následující tabulky.

Tabulka 8. Velikost domů a domácností v Berouně v roce 1784

Městská část	Počet obydlí- ných domů	Počet domá- cností	Počet obyva- tel	Počet obyvatel na dům	Počet domác- ností na dům	Počet obyvatel na do- mácnost	Počet dětí na do- mácnost
<b>Vnitřní město</b>	147	246	1024	6,97	1,80	3,88	1,50
<b>Plzeňské předměstí</b>	55	101	325	5,91	1,87	3,22	1,17
<b>Pražské předměstí</b>	32	48	200	6,25	1,19	4,17	2,25

V úplných rodinách žily většinou dvě až tři děti. Výjimkou byla rodina Františka Krátkého, pekaře, z domu č. 95 ve vnitřním městě, a rodina mlynáře Františka Saydla (Seydla) z pražského předměstí, kde měli po 7 dětech. Šest dětí bylo zaznamenáno v rodině Václava Löwa, podnájemníka v domě č. 104. Ukazatel počtu dětí v rodině je však třeba brát pouze jako orientační, protože nejsou uvedeny děti, které se zdržovaly mimo domov.

V berounské populaci v roce 1784 žilo celkem 265 párů, z nichž ve 210 případech byl muž starší, ve zbývajících 55 manželstvích pak byla starší žena. V případě, kdy byl muž starší, nepřesahoval rozdíl mezi manželi pět let v polovině manželství, v případě vyššího věku ženy byl zjištěn věkový rozdíl do pěti let včetně u 40% manželských párů.

**Tabulka 9. Věkové rozdíly mezi manžely v Berouně v roce 1784**

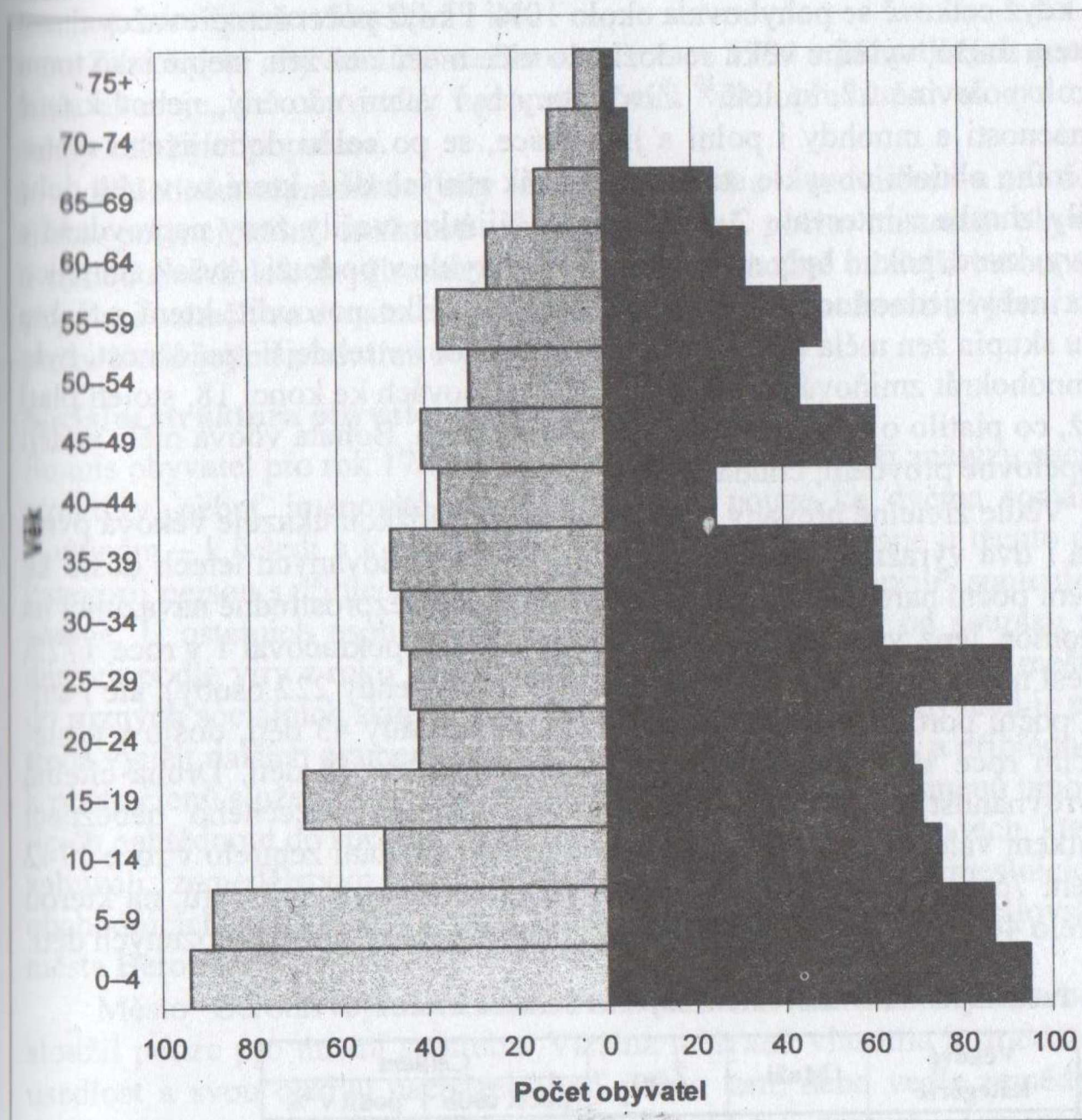
Rozdíl let	20 a více		15 a více		10 a více		5 a více		celkem	
	Muži starší	Ženy starší	Muži starší	Ženy starší	Muži starší	Ženy starší	Muži starší	Ženy starší	Muži starší	Ženy starší
Vnitřní město	9	1	13	1	28	2	15	13	65	17
Plzeňské předm.	2	-	7	-	7	-	9	2	25	2
Pražské předm.	1	-	-	-	4	-	11	3	16	3
<b>Celkem</b>	12	1	20	1	39	2	32	18	103	22
<b>Podíl v %</b>	5,7	1,8	9,5	1,8	18,6	3,6	16,7	32,7	50,5	40

Věkové rozdíly mezi manžely byly u poloviny párů nižší než deset let a zhruba u jedné šestiny párů byly vyšší než 15 let. Věkové rozdíly mezi manžely v Berouně byly v souladu s poznatky zjištěnými v jiných lokalitách. Jen ojediněle byl věkový rozdíl výraznější. V případě starších žen byl nejvyšší věkový rozdíl 23 let, v šesti případech byl vyšší než deset let, ostatní rozdíly nepřesáhly deset let. V případě, kdy muž byl starší, činil největší věkový rozdíl 41 let; dále následovalo 36, 32, 31 a 22 let. Je zajímavé, že mezi manželskými páry žijícími na předměstí (což byli většinou zemědělci) nejsou rozdíly tak vysoké jako ve vnitřním městě.

### **Věková struktura obyvatelstva**

V roce 1784 nebyl zapsán věk u mužů žijících na berounském děkanství a v rezidenci piaristů. Lze předpokládat, že šlo o dospělé, případně starší muže. I když je celkový počet mužů zachycených v rozboru věkové struktury o 7 osob nižší než v celkovém soupise, nejde o rozdíl řádový a podíl mužů je jen mírně podhodnocen.

Obr. 1 Věková struktura města Berouna v roce 1784



V roce 1784 tvořili nejpočetnější věkovou skupinu ve městě obyvatelé produktivního věku. Jejich podíl na celkovém počtu osob činil téměř 58 %. Také věková skupiny dětí do 14 let byla významně zastoupena a její podíl představoval 30%. Toto věkové složení berounské populace je v souladu s podílem jednotlivých věkových skupin obyvatelstva, který je charakteristický pro naše území v 18. století.

Věková pyramida zobrazuje převahu ženské složky nad mužskou částí tehdejšího obyvatelstva, zejména ve věku 25 – 29 let, i částečné vyrovnávání vzájemného početního poměru těchto složek, ke kterému dochází ve vyšším věku, kdy převaha počtu žen nad počtem mužů se pohybovala na obvyklé

hranici okolo 20%. Trvalá převaha žen je stálým znakem populace 18. století, i když celkově se pohybovala okolo 10%. I když počet žen převažoval nad počtem mužů, vyššího věku se dožívalo více mužů než žen, stejně jako tomu bylo v polovině 17. století.<sup>10</sup> Život ženy byl velmi náročný, neboť kromě domácnosti a mnohdy i polní a jiné práce, se po celou dobu svého reprodukčního období obvykle starala o několik malých dětí, které se v této době rodily zhruba v intervalu 2 a půl roku. Výjimku tvořily ženy neprovdané a vdovy, které, pokud byly nemajetné, žily obvykle v podruží. Avšak ani jejich život nebyl jednoduchý a dnes můžeme jen těžko posoudit, která z těchto dvou skupin žen měla lehčí život. Postavení vdov v tehdejší společnosti bylo již mnohokrát zmiňováno, i o berounských vdovách ke konci 18. století platí totéž, co platilo o vdovách v dobách předchozích. Bohatá vdova měla naději na opětovné provdání, chudá nikoliv.

Vedle zřetelné převahy žen nad mužskou složkou ukazuje věková pyramida i dva výrazné momenty ukazující, že ve sledovaných letech došlo ke snížení počtu narozených. Tak tomu bylo v době bezprostředně navazující na hladomor, jenž vypukl v Berouně v roce 1771 a pokračoval i v roce 1772. Přinesl nejen zvýšený počet zemřelých (zemřely tehdy 222 osoby), ale i snížení počtu porodů. Zatímco v roce 1771 se narodily 43 děti, došlo v následujícím roce 1772 ke snížení počtu narozených na 18 dětí. Druhá citelná nevyrovnanost věkové pyramidy odráží důsledky válečného nebezpečí počátkem válek o habsburské dědictví, kdy od strádání zemřelo v roce 1742 celkem 76 osob. V roce 1743 proběhla Berounem epidemie tyfu, na kterou zemřelo 46 osob.<sup>11</sup> I v těchto letech významně poklesl počet narozených dětí.

**Tabulka 10. Věková struktura obyvatel Berouna v roce 1784**

Věkové kategorie	Muži	Ženy	Celkem	
			počet osob	podíl v %
0-14 let	233	259	492	31,9
15-49 let	326	439	765	49,6
nad 50 let	130	155	285	18,5
<b>Celkem</b>	689	853	1542	100,0

Struktura berounských obyvatel svým rozložením odpovídala hospodářským a sociálním poměrům doby, v níž byl soupis vytvořen, tedy doby silného postavení produkční a dětské složky a vlivu migrace na celou tehdejší

<sup>10</sup> Tamtéž, s. 83.

<sup>11</sup> J. Vávra, *Paměti královského města Berouna*, s. 275.

městskou společnost. Imigrace do Berouna se odrazila především vyšším zastoupením žen ve věku 20-59 let.

Zastoupení obyvatel města Berouna v roce 1784 v jednotlivých generacích ukazuje, že obyvatelé v reprodukčním věku představovali polovinu tehdy zde žijící populace.

Z hlediska reprodukční síly této společnosti a v souvislosti s ní i z hlediska potencionální možnosti dalšího zvýšení počtu místních obyvatel v následujících letech přirozeným přírůstkem je možné tehdejší berounskou populaci označit za dynamickou, tedy za společnost s možností zvýšení růstu počtu členů jejími vlastními reprodukčními silami.

### **Sociální struktura obyvatel města Berouna**

Soupis obyvatel pro rok 1784 neumožňuje provést přesnější analýzu sociální struktury, neboť jmenovitě uvádí příslušnost pouze ke dvěma sociálním skupinám – k čeledi a k podruhům. Avšak ani údaje zapsané u těchto dvou kategorií nejsou s přihlédnutím k údajům z předešlých let příliš spolehlivé a přesné. U ostatních osob neudává žádné údaje, na rozdíl od soupisu poddaných podle víry z roku 1651, které umožnily rozřadit berounské měšťany do různých sociálních skupin. Pro určení sociální struktury obyvatel je proto třeba využít dalších pramenů, v nichž se tyto údaje nacházejí, a přihlédnout i k počtu členů služebnictva a čeledě. Jedním ze základních pramenů umožňujících nahlédnout do sociální struktury měšťanů, a to především těch, kteří se zabývali zemědělstvím, je Josefínský katastr. Údaje o řemeslnících a obchodnících pak přináší kromě jiného J. Vávra v Pamětech královského města Berouna.<sup>12</sup>

Město Beroun bylo městem zemědělsko – řemeslnickým, obchod sloužil pouze pro místní spotřebu. Většina měšťanů vlastnila hospodářskou usedlost a svou obživu nacházela buď přímo tam, nebo vedle zemědělské produkce provozovali řemeslnickou či obchodní činnost. Zemědělskou výrobou se ve sledovaném období zabýval 161 vlastník berounských domů. Protipóly sociálního rozvrstvení tehdejší městské společnosti tvořili na jedné straně statkáři a bohatí měšťané, na druhé pak námezdní dělníci z řad podruhů a čeled' rekrutující se převážně z řad vesnické chudiny okolních obcí, eventuálně ze sirotků města Berouna, která sloužila v domácnostech berounských měšťanů a řemeslníků i v zemědělských usedlostech.

Údaje Josefínského katastru roku 1789 ukazují, že rozhodující část výměry orné půdy katastru města Berouna tehdy vlastnili statkáři a velcí sedláci, jimž patřilo 84% veškeré orné půdy katastru. Hrubý finanční výnos z jed-

---

<sup>12</sup> J. Vávra, *Paměti královského města Berouna*, s. 336-350.

noho jitra obdělávané orné půdy podléhající zdanění činil podle citovaného pramene v průměru devět a čtvrt zlatých ročně.

Hmotné i společenské postavení berounských řemeslníků a obchodníků bylo diferenciované. Z hlediska ročního finančního příjmu živnostníků měli nejlepší postavení řezníci, jichž bylo roku 1784 napočteno 15, dále perníkáři (2), mydláři (3), jirchář i někteří další živnostníci, kteří zaměstnávali tovaryše i dělníky, jako byl např. krejčí František Houška, který měl živnost ve vnitřním městě v domě číslo 35, či Jan Šmíd, cvočkář z domu číslo 89, a někteří další.

Z ceny pracovní síly nádeníků, kterou stanovila Smlouva uzavíraná při raabizaci městského dvora v roce 1783 vyplývá, že denní mzda se mohla u nekvalifikovaných sil pohybovat od 7 do 9 krejcarů. U pracovníků vykonávajících kvalifikovanou práci (např. u ženů při sklizňových pracích, dělníků při kácení dřeva apod.) mohla tato mzda činit 10 až 15 krejcarů.

Postavení čeledi se od námezdních dělníků lišilo především tím, že čeleď uzavírala se svým zaměstnavatelem pracovní smlouvu na dobu určitou, zpravidla na jeden rok, a často se její pracovní poměr prodloužil na několik let (např. u Antonína Procházky v čísle 62, kde v rodině jak v roce 1778, tak 1784 sloužila stejná děvečka), zatímco nádeníci byli najímáni pouze dočasně na vykonání určitého druhu díla (např. na žňové práce, na výmlat atd.). Šafáři sloužící ve dvorech statkářů, vystavěných v předměstských částech, patřili k lépe placeným dvorským čeledínům, oproti čeledi požívali různé výhody plynoucí z dlouhodobějšího pracovního poměru, a tedy i větší jistoty při zakládání rodiny. Soupis však nedovoluje provést bližší rozbor hmotného zajištění čeledi ani přesněji stanovit její počet, a tím ani ocenit jejich podíl na celkovém počtu tehdy zde žijícího obyvatelstva. Neposkytuje ani data, která by nám umožnila blíže specifikovat eventuální příbuzenské vztahy mezi čeledí a jejich zaměstnavateli.

Pro posouzení podílu čeledi na celkovém počtu obyvatel si lze při nedostatku potřebných údajů v roce 1784 vypomoci hodnotami uvedenými pro rok 1778. Ten dokládá, že v uvedeném roce tvořili čeledíny a děvečky zhruba jednu pětinu všeho tehdy ve městě Berouně žijícího obyvatelstva.

Zejména v městských domácnostech byla zřejmá převaha ženské složky služebnictva nad mužskou. Na Pražském předměstí, kde byla soustředěna zemědělská výroba a měšťanské či živnostenské domácnosti zde tvořily nepatrnou část, se poměr počtu čeledínů a děveček vzájemně vyrovnává, neboť charakter zemědělské výroby vyžadoval především mužskou sílu potřebnou na polní práce a péči o hospodářský dobytek.



**Tabulka 11. Podíl čeledi na celkovém počtu obyvatelstva v roce 1778**

Území	Počet osob			Podíl čeledi v %	Na 100 děveček připadlo čeledinů	
	obyvatel celkem	Čeď				
		čeledíni	Děvečky			celkem
Vnitřní město	1089	80	150	230	21,1	53
Plzeňské předměstí	354	17	46	63	17,8	40
Pražské předměstí	210	20	19	39	18,6	105
<b>Celkem</b>	<b>1653</b>	<b>117</b>	<b>215</b>	<b>332</b>	<b>20,1</b>	<b>54</b>

V roce 1784 je soupisem označeno jako služebná čeď pouze 147 osob (94 děveček a 53 čeledinů), tedy ani ne polovina počtu zaznamenaného v roce 1778. Přitom celkový počet žijících roku 1784 ve městě byl pouze o 4 osoby nižší než roku 1778. Je tedy zřejmé, že při zpracovávání soupisu pro rok 1784 došlo v záznamech o sociální struktuře obyvatelstva k řadě nepřesností. Ale i přes neúplnost údajů pro rok 1784 můžeme potvrdit, že dominantní postavení mezi ženskou čeledí z hlediska pracovního zařazení zaujímaly děvečky. Kromě nich ve městě sloužily i 4 kuchařky, 3 chůvy, šenkýřka, služka a dokonce řezník Jan Rudolf ve své domácnosti (vlastnil dům č. 27 ve vnitřním městě) zaměstnával mezi čeledí i komornou.

Do služby nastupovaly dívky v raném věku. Podle údajů ze soupisu obyvatel města Berouna bylo v roce 1784 nejmladší děvečce teprve deset let a tři měsíce. Byla zaměstnána na Pražském předměstí v domě číslo 25 u krejčího Jan Waltra. Deset let bylo i Terezii Hrdinové sloužící v domácnosti cvočkáře Antonína Šmída, v domě číslo 89. Jako mladá „chůvka“ byla v soupise označena Barbora Králíková, která spolu se svou o čtyři roky starší sestrou, zaměstnanou jako děvečka, pracovala u Václava Žemličky, pekaře. Věkově nejstarší sloužící byla tehdy Kateřina Moravcová, která ve svých 65 letech pracovala jako kuchařka na berounském děkanství u děkana Josefa Každého. Jen o dva roky mladší byla chůva Kateřina Křížková v rodině pekaře Františka Krátkého (dům číslo 95 ve vnitřním městě). Podle záznamů soupisu obyvatel pro rok 1778 byla většina děveček ve stáří od 10 do 29 let (71%).

Do mužské čeledi byli zahrnuti nejen čeledíni sloužící v zemědělských dvorech a usedlostech, ale i tovaryši, učedníci, pacholci, sluhové, kuchař, podomek, mládenec od místního felčara a čtyři šafáři. Nejmladším z nich byl učedník ševcovského řemesla Antonín Červenka, který se v 11 letech učil ševcovině u Václava Borovanského. Nejstarším čeledínem byl tehdy Václav

Novák sloužící ve vnitřním městě v domě číslo 95, kterému bylo 60 let. Nejvíce čeledínů sloužilo ve věku 20-29 let (86%).

Počet čeledě zaměstnávané u berounských hospodářů, živnostníků a měšťanů závisel na výnosu hospodářství resp. provozované živnosti, na majetku i na počtu práce schopných členů rodiny zaměstnavatele. Kde zůstávala odrostlá mládež, nebyla služba či námezdní práce natolik potřebná jako v domácnostech s malými dětmi nebo v domácnostech věkově starších hospodářů. Z porovnání údajů o počtu čeledě v letech 1778 a 1784 můžeme v některých domácnostech vyčíst, že starší synové či dcery tehdy pomáhali svojí prací nahradit drahou námezdní či čeledínskou sílu. Tak tomu bylo např. v zahradnické živnosti Jana Stully či u tkalce Jakuba Malého, který svou živnost provozoval v podnájmu. Nelze to však pokládat za obecný jev, neboť na druhé straně u některých živnostníků i zemědělců (zřejmě díky konjunkturu a odbytu jejich produktů) lze ve sledovaném období zaznamenat růst počtu přístavní čeledě, a to i přesto, že jejich děti dosáhly věku, ve kterém mohly v domácnosti s prací pomáhat.

V roce 1778 byl největší počet čeledě zaměstnán na berounském děkanství (deset osob). U statkáře a kupce Václava Reichla a ve dvoře Jana Pressla pracovalo tehdy po 7 sloužících. Jakub Veselý z vnitřního města, Lukáš Šváb a Jan Walter zaměstnávali po šesti sloužících.

**Tabulka 12. Skladba obyvatelstva podle zdrojů obživy v roce 1784**

Socioprofesionální skupina	Počet osob	Podíl v %
Zemědělci	235	15,2
Živnostníci	493	31,8
Ostatní	599	38,7
Čeled' a podruzi	222	14,3
<b>Celkem</b>	<b>1549</b>	<b>100,0</b>

Soupis obyvatel z roku 1784 registroval 25 rodin podruhů, ve kterých žilo celkem 66 osob, z toho 16 dětí ve věku do 15 let a 5 dětí starších. Podružské chalupy, kterých bylo celkem 13, stály na obecních pozemcích. Další tři podruhy byly zapsány v domácnostech měšťanů, kde zřejmě sloužily (u hrnčíře, koláře a v rodině kantora). Jak vyplývá ze záznamů Josefínského katastru města Berouna, nevlastnili zde podruzi žádnou ornou půdu a své živobytí si zajišťovali jako námezdní dělníci.

Poněkud zvláštní sociální složku obyvatelstva tvořily v roce 1784 „vojačky“. Soupis obyvatel z tohoto roku uvádí ve městě Berouně 21 jejich domácnost, ve kterých žily 42 osoby, z toho 19 dětí. S výjimkou Marie Kuncové, bydlící v podnájmu společně se třemi malými dětmi a svou matkou, to

byly samostatně žijící ženy, většinou s dětmi. Deset jich bylo bezdětných. Jejich stáří se pohybovalo od 23 do 58 let.

Další silně diferenciovanou skupinu z hlediska jejich majetku a společenského postavení představovaly rodiny obecních úředníků či obyvatelé veřejně prospěšných budov (děkanství, rezidence piaristů, městského špitálu apod.). Do této skupiny patřilo 87 osob.

Do skupiny zemědělců byli zahrnuti členové rodin statkářů (s výměrou orných polí přesahujících 30 jiter), rodin sedláků (s výměrou od 15 do 30 jiter) a rodin hospodářů držících ornou půdu o výměře 7,5 až 15 jiter. Řada z nich se kromě zemědělství živila i provozováním řemesla a obchodu.

Do skupiny živnostníků byli zařazeni členové rodin řemeslníků a obchodníků, kteří nevlastnili ornou půdu a svoji obživu zajišťovali provozem živnosti. Takových rodin zde bylo napočteno 158.

Skupinu ostatních – nezařazených - tvořili členové rodin obecních úředníků (59 osob) a vojačky (49 osob). Dále sem byli zahrnuti členové rodin, které žily v podnájmech a soupis obyvatel k roku 1784 je registroval jako samostatné rodiny, avšak bez bližšího udání jejich sociálního postavení. Tvořily celkem 114 domácností, v nichž tehdy žily 263 osoby. Zbývající část do celkového počtu ostatních osob představovali obyvatelé, kteří byli soupisem vedeni v rodinách sedláků, živnostníků apod., ale jejich sociální postavení v domácnosti nebylo soupisem specifikováno. Lze se domnívat, že většina z nich pracovala v domácnostech jako čeledí.

Ve skupině čeledí a podruzi bylo do celkového počtu sem zařazených osob započteno deset dětí, které tehdy děvečky měly u sebe.

### **Stavební rozvoj města na konci 18. století**

Teprve konec 18. století vytvořil podmínky pro trvalý rozvoj města. Plynulé rozvíjení města je vidět i na počtu domů, který se v poslední čtvrtině 18. století postupně zvyšoval, a to rychleji než rostl počet obyvatel. V roce 1778 bylo zaznamenáno ve městě a na předměstích 235 domů, o rok později v roce 1779 již 241 dům. Soupis z roku 1784 evidoval 243 domy, z nichž bylo obydleno 234. Za neobydlené domy byly označeny ve vnitřním městě tyto domy: č. 13 vojenská kasárna, č. 17 vedeno jako prázdné místo, č. 54 u České fortny byl neobydlený vojenský špitál a dům č. 116 byl v době soupisu prázdný, neobydlený. Na Plzeňském předměstí byl dům číslo 1 poničen vodou, a tudíž neobydlený, číslo 10 bylo prázdné místo a číslo 17 bylo zapsáno jako pusté místo. Na Pražském předměstí byla neobydlená chalupa číslo 19, která byla stržena vodou, a číslo 22 nebylo v soupise vůbec uvedeno. Kromě těchto neobydlených domů byly ještě ve městě budovy obecní a církevní, kam patřila škola, děkanství, rezidence piaristů, městská radnice,

městské brány a velká hospoda na náměstí, z nichž některé však byly trvale obydleny. Do roku 1798 se počet domů zvýšil na 258. V průběhu dvaceti let tak přibýlo ve městě 23 domů, tj. jedna desetina.

Většina obyvatel žila ve vnitřním městě uzavřeném hradbami a přístupným dvěma branami a dvěma menšími fortami. V roce 1778 zde bylo soustředěno téměř 64% všech městských domů. V následujících letech se město postupně rozšiřovalo, především na předměstích, a to i přes to, že ve městě zůstávala řada spálenišť a pustých míst jako pozůstatek třicetileté války. Růst nových domů v jednotlivých městských čtvrtí v období posledních dvaceti let je nejlépe zřetelný z tabulky 13.

**Tabulka 13. Počty domů v Berouně podle jednotlivých čtvrtí**

Městská čtvrt'	1778		1798		Index 1798/1778
	počet domů	podíl v %	počet domů	podíl v %	
Vnitřní město	150	63,8	151	58,5	100,7
Plzeňské předm.	57	24,3	66	25,6	115,8
Pražské předm.	28	11,9	41	15,9	146,4
<b>Celkem</b>	<b>235</b>	<b>100</b>	<b>258</b>	<b>100</b>	<b>109,8</b>

V počtu nově vzniklých domů na Pražském předměstí se odráží vliv raabizace městského dvora, kdy zde roku 1783 vzniklo sedm nových usedlostí. Kromě nich zde bylo ve sledovaných letech vystaveno šest nových domů. Také na Plzeňském předměstí došlo ke zdatnému zvýšení počtu domů, když zde bylo postaveno 9 nových domů.

Největší hustotu obyvatel na jeden dům si i nadále udrželo vnitřní město, kde v roce 1798 připadalo na jeden dům 6,97 obyvatel. Oproti tomu na obou předměstích nežilo v jednom domě v průměru ani šest osob.

**Tabulka 14. Počet obyvatel na jeden dům ve městě Berouně ke konci 18. století**

Městská čtvrt'	1778	1798
Vnitřní město	7,26	7,24
Plzeňské předměstí	6,21	5,67
Pražské předměstí	7,50	5,68
<b>Celkem</b>	<b>7,03</b>	<b>6,59</b>

Snížení počtu obyvatel připadajících na jeden dům, k němuž došlo v období 1778-1798 s sebou nesporně přineslo zlepšení bytových podmínek obyvatelstva, zejména na předměstích. Jak velké bylo toto zlepšení, nemůžeme posoudit, neboť nemáme zprávy o vybavenosti a rozměrech domů z tohoto období.

## Závěr

Během posledních dvaceti let 18. století se počet obyvatel města Berouna podstatně zvýšil. O jak významný skok šlo, si nejlépe uvědomíme, porovnáme-li počet obyvatel konce 18. století s údaji z předchozích let. V roce 1651 zde žilo přibližně 600 osob, do roku 1778 se berounská populace zdvojnásobila. V rozmezí let 1651–1778 bylo obyvatelstvo Berouna několikrát postiženo demografickou katastrofou, a to nejprve morem v roce 1680, kdy zde zemřelo více jak 300 osob, další morovou epidemií v roce 1713 a hladomorem v letech 1771 a 1772. Každá tato událost, spolu s válečnými operacemi ve 40. letech 18. století, se odrazila na složení berounské populace. I když počet obyvatel města stále vzrůstal, nejvyššího tempa dosáhl právě v letech 1778–1798, kdy přibyla 461 osoba. Berounská populace se tak během sledovaných dvaceti let zvýšila o více jak třetinu. Na tomto zvýšení se podílel jak přirozený přírůstek (60%), tak i migrace (40%). Největší nárůst obyvatel zaznamenalo Plzeňské předměstí, kde se počet obyvatel během sledovaných dvaceti let zvýšil o 60%. Velký podíl na tomto přírůstku mělo zvýšení počtu sloužících. Počet obyvatel obývajících jeden dům se ve sledovaném období mírně snížil, a to ze 7 osob na jeden dům na 6,5 osoby. Nejvyšší počet osob žijících v jednom domě byl ve vnitřním městě, v předměstských domech byl jejich počet nižší.

Soupisy obyvatel města Berouna z poslední čtvrtiny 18. století ukazují, že šlo o mladou populaci s poměrně nízkým počtem starších lidí a velkou dětskou složkou, tvořící zhruba třetinu všech obyvatel. Podíl jednotlivých věkových skupin odpovídá údajům zjištěným v jiných lokalitách. Věkové složení městské populace zajistilo v následujících letech vlastními reprodukčními silami nárůst obyvatelstva. Ke zvýšení počtu obyvatel ve městě však přispěla i migrace, k jejímuž podstatnému nárůstu přispělo zrušení nevolnictví, umožňující svobodný pohyb pracovní síly. Soupis obyvatel v roce 1779 evidoval 270 nově přichozích do města, v roce 1798 již 453 osoby.

V berounské populaci konce 18. století jednoznačně převažovala ženská složka nad mužskou, a to ve všech věkových kategoriích. Velkou roli zde hrál počet sloužících žen. Převaha počtu žen mizela teprve v pozdním stáří, kdy počet mužů starších sedmdesáti let převyšoval počet žen. Stejně složení nalezneme u většiny populace v českých zemích.

Teprve ke konci 18. století se podařilo v Berouně dosáhnout stejného počtu domů, jaký zde byl před třicetiletou válkou. Předválečný počet obyvatel byl vyrovnán již o něco dříve, a to v polovině 18. století. Výstavba nových domů se soustřeďovala především na předměstí, a to i přesto, že ve vnitřním městě i nadále existovala pustá a spálená místa.

## Summary

### **The Population in the Town of Beroun at the End of 18<sup>th</sup> Century**

Beroun's population was influenced by several factors at the end of 18<sup>th</sup> century. In particular, there was famine, accompanied by plague, that occurred in Bohemia in 1771 and 1772 and which caused population decline. An important role in the population growth was the abolition of serfdom in 1781, which released the labour force and opened migration to the town. Another important factor was the so-called "raabisation", as municipal land was distributed among the landless and seven new estates were established in the Beroun suburb. During the observed twenty-year window from 1779-1798, the population increased by one-third (37.2 per cent) and the suburbs in particular developed fast. The population of the Pilsen suburb grew by 60 per cent. The town population increased by 461 persons in total; 40 per cent of the increase can be attributed to the immigration to the town.

In 1784 there were 1549 people in the town living in 243 houses and forming 413 households. Women outnumbered men: in the 25-29 age category there were twice as many females as males among the inner town population. This trend was significantly influenced by female domestic service. In the higher age categories the prevalence of women was weaker, even though it still hovered around 20 per cent. However, more men lived to an old age. Most women entered marriage after age 20. In 1784 more than one-half of women lived as married, widows represented 17 per cent. The prospect of remarriage for widows was very low unless they owned reasonable possession. Men entered marriage after the age 25. In contrast with women, there were only few widowers and they were mostly old. From the total number of 413 households, 288 households included children, while 125 had no children. The average size of a household was 3.76 adults and 1.6 children. Information on children can be treated only as an approximate estimation since children not living in the household were not recorded. Children were on average born in two-and-one-half year intervals in the observed period. There were 265 married couples in total, and in 210 cases the husband was older than the wife. The age difference was larger only in exceptional cases: the biggest difference for an older husband was 41 years, and 23 years for an older wife. The largest age group was formed by population of productive age – 58 per cent – and children represented 30 per cent. The age distribution in Beroun corresponds with other localities. The registers do not allow for an investigation of the social structure, except for the number of menial labourers, which represented 20 per cent of the town population in 1778 and less than 15 per cent in 1784. Maids who entered service at young ages dominated among menial labourers. The youngest maid was ten. At the end of 18<sup>th</sup> century, there were 258 houses in Beroun, each with an average of 6.6 inhabitants. The population density was somehow smaller in comparison with the year 1778, when there were 7 inhabitants per house.

## SEZÓNŇÍ PRŮBĚH SŇATEČNOSTI V ČECHÁCH BĚHEM 17. A 18. STOLETÍ

Václav Hofman

### Úvod

Cílem této studie je zmapovat sezónní pohyb sňatečnosti v 17. a v 18. století v Čechách<sup>1</sup>. Rozložení demografických událostí do jednotlivých měsíců kalendářního roku v předstatistickém období bylo u nás doposud zpracováno jen v několika dílčích studiích, jež zahrnovaly nepříliš rozsáhlá území v kratším časovém horizontu<sup>2</sup>. Příčinou je náročnost vytváření databáze zdlouhavou excerpcí pramenů – církevních matrik. Na rozdíl od těchto studií vycházím z rozsáhlého souboru dat obsahujícího 120 sond z Čech.<sup>3</sup>

Práce se zabývá vztahem sezónního průběhu sňatečnosti a dalších sezónních cyklů, neboť lze předpokládat se, že uzavírání sňatků během kalendářního roku bylo ovlivněno především časováním hospodářských prací a církevními předpisy souvisejícími s nejvýznamnějšími křesťanskými svátky,

---

<sup>1</sup> Příspěvek vychází z rozsáhlejší studie: V. HOFMAN, *Sezónnost demografických procesů v 17. a 18. století v Čechách*. Bakalářská práce, PŇF UK, 2000, 94 s.

<sup>2</sup> Například L. DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století*. Ústí nad Labem 1994, L. DUŠEK, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1800*. Ústecký sborník historický, 1985, str. 143-239, B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910*. Historická demografie 11, 1987, str. 97-140.

<sup>3</sup> Data z výzkumu uskutečněného na základě grantu Grantové agentury ČR č. 404/96/0290 – *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a v 18. století*. Pro Čechy bylo excerptováno 120 sond.

během nichž dle koncilu tridentského nemělo být konáno svatební veselí. V období příprav na tyto svátky se sice zákaz týkal jen svatebních veselí, ale partikulární zákonodárství zapovídalo nejčastěji uzavírání sňatků vůbec.<sup>4</sup> Tato období byla dvě: Advent, pokrývající téměř celý prosinec, a období od Popeleční středy do první neděle po Velikonocích. Na rozdíl od Adventu jsou Velikonoce svátkem pohyblivým a Popeleční středa může připadnout na dny v rozmezí od 5. února do 10. března, tudíž druhé minimum v uzavírání sňatků v průběhu kalendářního roku (po prosincovém) se nejčastěji vyskytovalo v březnu, ale mohlo zasáhnout i do února popřípadě dubna. Maxima v sezónním průběhu sňatečnosti byla také dvě: v lednu respektive v únoru, související s masopustním veselím a zvykem slavít svatby právě v tomto období. Druhé maximum připadlo na říjen až listopad, tedy na dobu krátce po žních, kdy byly vesnické domácnosti zřejmě nejlépe zásobeny a kdy se zároveň před nadcházející zimou snižovaly stavy dobytka.<sup>5</sup> Ve zbývajících měsících roku se tak uzavíralo sňatků méně.

Demografické chování obyvatelstva nelze analyzovat pouze na základě znalosti statistických údajů, v potaz je třeba brát i souvislosti historické, sociální a další. I průběh uzavírání sňatků během kalendářního roku může být ovlivněn dějinnými událostmi dané doby.

První polovina 17. století byla v českých zemích dobou neklidnou – stručně ji lze charakterisovat četnými přesuny vojsk během třicetileté války, rabováním, hladem, bídou, špatnými hygienickými podmínkami a s nimi spojenými častými epidemiemi. Po vestfálském míru a utišení epidemií bylo v českých zemích přibližně o třetinu méně obyvatelstva než před vypuknutím třicetileté války. Je více než zřejmé, že vysoká úroveň úmrtnosti během války způsobila mnoho předčasných rozpadů manželství úmrtím jednoho z partnerů. Zejména ovdovělí muži s dětmi a hospodářstvím se snažili co nejrychleji znovu oženit, aby se nové hospodyně postaraly o děti a domácnost a oni se mohli plně věnovat svému hospodářství. Ovdovělé ženy měly pozici při hledání nových životních partnerů obtížnější.<sup>6</sup>

---

<sup>4</sup> P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*. Český lid 1, 1987, str. 33.

<sup>5</sup> L. DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a v 18. století*. 1999, str. 83.

<sup>6</sup> Výrazné rozdíly ve věku manželů, které lze vykládat jako možný důsledek válečných událostí, byly zjištěny zejména v Polabí, válkou mimořádně postiženém. E. MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*. In: Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 1972, str. 50.



Důsledky třicetileté války zřejmě přispěly k vzestupu podílu opakovaných sňatků, který zvýšila i snížená úroveň plodnosti během války a z ní vyplývající nižší podíl potenciálních mladých ženichů a nevěst, kteří by mohli uzavřít první sňatek<sup>7</sup>. I to mohlo ovlivnit rozložení sňatků do jednotlivých měsíců v roce. Lze se domnívat, že většinu z prvních sňatků uzavírali lidé z nižších sociálních vrstev, kteří nejintenzivněji pracovali, především na polích, během jara a léta. Vzhledem k nedostatku pracovní síly, vzniklé populačními ztrátami, vzrostla na feudálním velkostatku robotní zátěž na 100 i více robotních dní<sup>8</sup>. Jelikož sňatek býval spojen s třídním svatebním veselím, bylo pro chudší vrstvy obtížné uzavírat sňatek během léta a jara<sup>9</sup>. Oproti tomu ti, kteří uzavírali sňatky opakované, mohli být již zajištěnější a spíše si mohli dovolit uzavřít sňatek bez ohledu na intenzitu pracovního vytížení. Zvýšený podíl opakovaných sňatků se tedy mohl projevit v padesátých letech 17. století zvýšeným počtem sňatků na přelomu jara a léta (v květnu a především v červnu).

Sezónnost sňatečnosti mohly do určité míry ovlivnit také tajné sňatky (neregistrované) případně úroveň definitivního celibátu.<sup>10</sup> To souvisí s případnou odlišnou socioprofesionální strukturou neregistrovaných manželských párů a trvale svobodných osoby. Tyto informace ale nelze získat na základě dat získaných excerpací z matrik. Nedomnívám se, že by podregistrace v českých zemích byla výrazná a že by významně ovlivnila sezónní průběh sňatečnosti. Podíl trvale svobodného obyvatelstva v českých zemích také nebyl příliš vysoký (přibližně 5 %), v průběhu 18. století však mírně narůstal

---

<sup>7</sup> Epidemie, útlak, hlad, amenorrhoea (dočasná sterilita způsobená stresem a podvýživou) u žen během třicetileté války – to vše způsobilo pokles natality a snížený podíl dětské složky po skončení třicetileté války. E. MAUR, c. d., str. 54-55.

<sup>8</sup> Zvýšené robotní nároky na Poděbradsku musely být pro poddané obzvláště citelné, neboť v poustkách nově usazení hospodáři byli zpravidla mladí, takže neměli vzrostlé děti, které by je mohli při polních pracích. E. MAUR, c. d., str. 37.

<sup>9</sup> Navíc ekonomicky slabší vrstvy obyvatelstva (čeledíni, tovaryši), ale i někteří dospělí synové měšťanů a sedláků obtížně získávali prostředky nutné k zajištění rodiny tudíž nemohli sňatek uzavřít. E. MAUR, c. d., str. 49.

<sup>10</sup> A. KUSSMAUL, *A General View of the Rural Economy of England, 1538-1840*. 1990, str. 33-34. Autorka cituje Gillise, který uvádí, že tyto sňatky uzavírali především chudí lidé, kteří se chtěli utajením sňatku vyhnout drahé 'velké rolnické svatbě'. V Čechách by tedy nebyly registrovány páry, jež by byly s nejvyšší pravděpodobností oddány během maxima podzimního (říjen, listopad) nebo zimního (leden, únor).

spolu s populačním růstem českých zemí, který způsobil nedostatek volné půdy a zvýšení podílu bezzemků.<sup>11</sup>

Druhá polovina 17. století byla klidnější než první, větší morová epidemie se vyskytla až v letech 1679-1680, která zasáhla zejména jižní a střední Čechy a následně i Prahu<sup>12</sup>. Kromě Prahy se výrazně v sezónním průběhu sňatečnosti neprojevila.

18. století bylo méně politicky stabilní než předchozích padesát let, nicméně ani válka o rakouské dědictví, ani válka sedmiletá do sezónního průběhy sňatečnosti příliš nezasáhly. Stejně tak ani poslední epidemie moru na našem území v letech 1713-1715 a rozsáhlý hladomor z let 1771-1772.

### **Životní cyklus obyvatelstva Čech během kalendářního roku**

Kromě vlivu církevního roku a svátků během něho (často majících kořeny v pohanských zvycích a obyčejích), se na sezónním průběhu sňatečnosti významně podílel i rok hospodářský, respektive sezónnost různých povolání. Obyvatelstvo českých zemí se v této době živilo převážně prací v zemědělství, a to zejména výrobou rostlinnou.

Práce na poli začínaly již v brzkém jaře orbou a pokračovaly setím, takže se mohly překrývat s obdobím půstu. V květnu a počátkem června polní práce zvolnily, což mohlo způsobit mírně zvýšené počty uzavřených sňatků (květnový vzestup však mohl být i kompenzací předchozího pětitydenního období půstu). V pozdním jaru a v podletí zemědělci někdy obcházelí pole a snažili se jakousi 'lidovou magií' ochránit úrodu. K těmto rituálům se váže i oslava Letnic.<sup>13</sup> Během druhé poloviny léta a počátkem podzimu byli vesničané plně zaměstnáni žněmi, po nichž následovaly oslavy ukončení žňových prací - dožínky. Teprve na svatého Martina (11. listopadu)<sup>14</sup>, končily oficiálně veškeré zemědělské práce a měnilo se

---

<sup>11</sup> L. DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a v 18. století*. 1999, str. 78-79. Vyšší byl tento podíl u žen než u mužů, i ve městech bylo více trvale svobodných – většinou to byly děvečky a pomocnice v domácnosti z blízkého venkovského zázemí. P. HORSKÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1998, str. 125. Bezzemci neměli snadné uzavřít sňatek, od 18. století se začaly objevovat zákazy uzavírat sňatky v chudinských vrstvách.

<sup>12</sup> Tato krize se opět projevila zvýšeným počtem opakovaných sňatků vdovců a vdov po jejím skončení. E. MAUR, c. d., str. 69.

<sup>13</sup> *Československá vlastivěda III*. 1968, str. 246-247.

<sup>14</sup> *Československá vlastivěda III*. 1968, str. 238. Ve stejném termínu končily námezdní práce ve východní Anglii (někdy i na sv. Michala – 29. září), zároveň byla najímána nová čeládka na další rok. A. KUSSMAUL, *A General View of the Rural Economy of England, 1538-1840*. 1990, str. 21-22.

služebnictvo. Po tomto datu se opět slavilo, tentokrát posvícení. Po skončení hospodářského roku a posvícení přišel adventní půst, po něm slavnosti masopustní a půst velikonoční.

V Čechách lze ale najít oblasti s mírně odlišným způsobem obživy, což mohlo ovlivnit i sezónní průběh sňatečnosti. Takovým příkladem by mohli být jižní Čechy, s dlouholetou tradicí rybníkářství a zásobárna dřeva pro Čechy. Výlovy rybníků začínaly většinou v polovině září, v říjnu se vylovili kaprové rybníky a s výlovy se končilo do konce listopadu.<sup>15</sup> Ani poté práce nekončily – na řadu přišlo sádkování, výlov sádek, prodej a doprava ryb na trhy. Lidé zapojení do těchto prací tedy zřejmě méně často uzavíraly sňatky na podzim.

Jižní Čechy byl kraj bohatý také na lesy. Vzhledem k tomu, že ve městech byl dřeva nedostatek, využili toho jihočeští feudální velkostatkáři, splavnili řeky a dřevo se pro ně stalo výhodným obchodním artiklem. Pro řadu poddaných se tak voroplavba stala zdrojem obživy. I voroplavba měla sezónní charakter – plavilo se 8-9 měsíců v roce s výjimkou zimy.<sup>16</sup> V jižních Čechách lze tedy očekávat mírně abnormální sezónní průběh sňatečnosti, a to v podobě vyšších hodnot maxima na počátku roku na úkor maxima podzimního.

Prací, jež měly odlišný sezónní průběh než převažující zemědělská výroba, lze vyjmenovat více, ne všechny ale mohly zároveň významný ovlivňovat sezónnost sňatečnosti. Jako příklad lze uvést mlatce, jež se nechávali najímat na výmlat v zimě.

Jen mírně se mohl lišit sezónní průběh sňatečnosti u lidí živících se salašnictvím. V první polovině května sehnali ovce z vesnice na salaš, kam přibližně na pět měsíců odešli se stádem i najatí pastevcí (bača, valaši a honáci). Teprve koncem září byly ovce sehnány zpět do vesnice, kde si je rozebrali jejich majitelé.<sup>17</sup> Pastevci tedy neměli možnost uzavírat sňatky během léta, kromě května se však v této roční době sňatky obecně příliš neuzavíraly.

Pomalu se rozvíjející dobytkařství mohlo mít nepatrně odlišný model průběhu sňatečnosti během roku. Zpravidla zjara byly očekávány nové přírůstky do stáda, a protože bylo pro telata zapotřebí obstarávat více krmiva, bylo pro rolníka výhodné, aby spásala čerstvou jarní trávu, než aby se

---

<sup>15</sup> *Jihočeská vlastivěda*. České Budějovice, 1987, str. 61-64. Kupříkladu na výlov rybníka Rožmberk bylo potřeba okolo 60 dospělých mužů.

<sup>16</sup> *Jihočeská vlastivěda*. České Budějovice, 1987, str. 88-89.

<sup>17</sup> *Československá vlastivěda III*. Praha, 1968, str. 50.

hospodář musel starat o sena.<sup>18</sup> Také péče o otelenou krávu zabírala mnoho času, musela být pod trvalým dohledem i v noci, a tak na sňatek v této době pravděpodobně nebývalo ani pomyšlení.

Mnoho prací sezónní charakter nemělo, například domácí výroba ponejvíce rozšířená v západních, severních a východních Čechách. Kromě zpracování lnu a samotného plátenictví sem patří například i krajkářství, vyšívání apod. Zdá se, že především výroba krajek a výšivek byly povětšinou doménou žen, z níž nižší zisky než z prací zemědělských zastávaných muži,<sup>19</sup> takže jejich přerušení například během listopadu nebylo nezpůsobilo domácnosti újmu. Práce nesezónního charakteru se tudíž do sezónnosti sňatečnosti téměř nepromítla.

### **Sezónní průběh sňatečnosti v krajích**

Jednotlivé sondy (nikoli farnosti, jejichž hranice se v průběhu času často měnily) byly rozříděny podle toho, do jakého náležely kraje v rámci administrativního členění České republiky platného v letech 1960 až 1999. Údaje o sňatcích byly zpracovány za desetiletá údobí (byly použity jen ty sondy, jejichž data byla v daném desetiletí úplná), nestejný počet dní v jednotlivých měsících byl upraven pomocí korekčních koeficientů. Pro lepší srovnání v časové řadě byly absolutní hodnoty za jednotlivé měsíce přepočítány na hodnoty měsíčních indexů.<sup>20</sup>

Srovnání sezónnosti mezi jednotlivými kraji je možné až od druhé poloviny 17. století, do té doby je počet zpracovaných sond velmi nízký, případně nejsou k dispozici sondy žádné. Sezónní průběh sňatečnosti ve všech krajích víceméně odpovídal předpokládanému modelu, rozdílů můžeme sledovat jen v různé intenzitě uzavírání sňatků během maxim. Podle nich lze rozlišit čtyři typy sezónního průběhu sňatečnosti v Čechách – středočeský, jihočeský, východočeský a 'krušnohorský'. Posledně jmenovaný nabývá dvou nepatrně odlišných variant: západočeské a severočeské. Sezónnost v každém kraji byla tedy ovlivněna specifiky daného regionu. Hodnoty indexů v jednotlivých měsících za padesátiletá období ve všech regionech Čech obsahuje tabulka 1. Pro grafické vyjádření byla vybrána dvě relativně klidnější období, 1681-1690 (obr. 1) a 1761-1770 (obr. 2).

---

<sup>18</sup> A. KUSSMAUL, *A General View of the Rural Economy of England, 1538-1840*. 1990, str. 15-19.

<sup>19</sup> Tamtéž, str. 17-18.

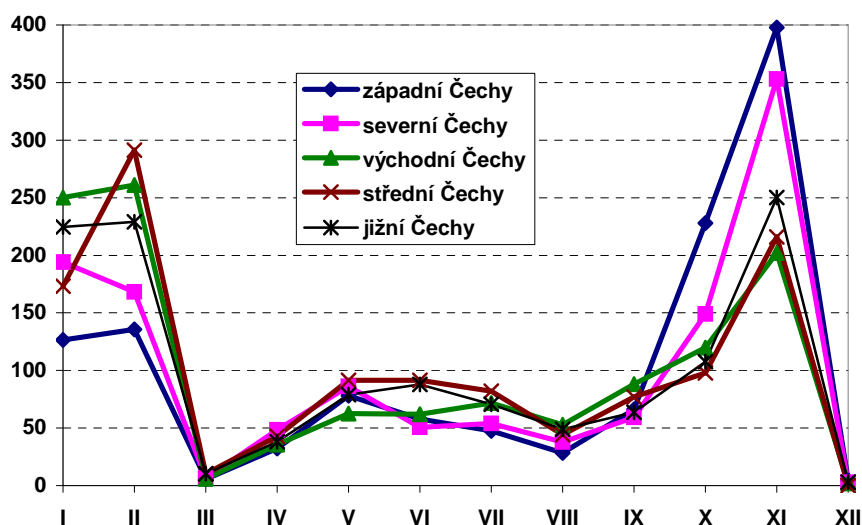
<sup>20</sup> Korekční koeficienty, jimiž se dělí skutečné počty sňatků jsou tyto: měsíce o 30 dnech – 0,9856; měsíce o 31 dnech – 1,0185; únor – 0,9283. Měsíční index získáme tak, že se absolutní počet sňatků za měsíc upravený korekčním koeficientem vydělil průměrným počtem sňatků připadajícím na jeden měsíc a toto číslo se vynásobilo 100.

**Tabulka 1 Měsíční sňatkové indexy podle oblastí**

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Var. koef
<b>Střední Čechy</b>													
<b>1601-1650</b>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>1651-1700</b>	166	241	15	35	89	84	85	43	76	108	269	3	80,6
<b>1701-1750</b>	128	186	7	27	86	72	70	42	90	170	331	2	89,0
<b>1751-1800</b>	146	182	10	40	101	80	79	53	81	137	299	3	78,8
<b>Jižní Čechy</b>													
<b>1601-1650</b>	128	225	13	79	102	185	90	26	40	115	212	0	72,8
<b>1651-1700</b>	223	242	11	29	76	80	61	44	65	127	253	3	86,0
<b>1701-1750</b>	161	201	8	28	83	66	56	40	78	156	334	2	92,5
<b>1751-1800</b>	147	197	12	36	96	75	69	47	70	145	315	4	84,8
<b>Západní Čechy</b>													
<b>1601-1650</b>	145	129	20	54	94	52	37	23	51	176	392	35	100,4
<b>1651-1700</b>	118	141	14	39	72	64	46	30	62	195	423	7	110,6
<b>1701-1750</b>	106	128	6	38	77	58	58	39	67	213	415	3	109,6
<b>1751-1800</b>	140	167	11	53	109	81	78	51	67	142	309	2	79,5
<b>Severní Čechy</b>													
<b>1601-1650</b>	118	227	19	57	135	99	92	55	61	110	237	2	69,8
<b>1651-1700</b>	180	171	10	42	70	56	51	42	60	152	374	3	100,2
<b>1701-1750</b>	160	166	8	36	80	54	65	44	78	155	363	1	95,7
<b>1751-1800</b>	180	181	10	47	90	70	76	57	83	134	278	2	76,3
<b>Východní Čechy</b>													
<b>1601-1650</b>	347	279	0	48	46	32	39	77	127	85	135	0	103,9
<b>1651-1700</b>	247	275	6	33	66	65	61	47	78	115	219	3	89,6
<b>1701-1750</b>	173	211	7	25	72	66	60	51	90	161	296	1	86,5
<b>1751-1800</b>	172	220	10	35	96	69	68	50	82	133	274	3	80,3

Ze získaných údajů vyplynulo, že sezónní průběh sňatečnosti v Čechách v 17. měl na celém území v podstatě shodné rysy. Přesto bylo možno nalézt některá dílčí specifika, kterými se od sebe jednotlivé oblasti odlišovaly. Středočeský kraj se vyznačoval nižším počtem sňatků uzavřených během masopustních oslav a oslav končícího hospodářského roku, a naopak výrazně vyššími hodnotami indexu v období květen až červenec (v letech 1661-1670 ve všech třech měsících přesáhl hranici 100). Mohlo to být způsobeno i lokální epidemií tzv. 'přímorku' z roku 1665 – ta mohla způsobit rozpad manželství smrtí jednoho z partnerů a následné opakované sňatky v těchto měsících mohly navýšit hodnoty indexu v květnu až červenci (za toto období jsou zpracovány jen čtyři sondy - i menší změna v počtu sňatků se tedy mohla více promítnout do hodnoty indexů). Postupem času podíl sňatků uzavřených na přelomu jara a léta klesal a zvyšoval se podíl sňatků uzavíraných v zimě a na podzim. Přesto i na konci 17. století se sezónní průběh sňatečnosti ve středních Čechách lišil od ostatních krajů.

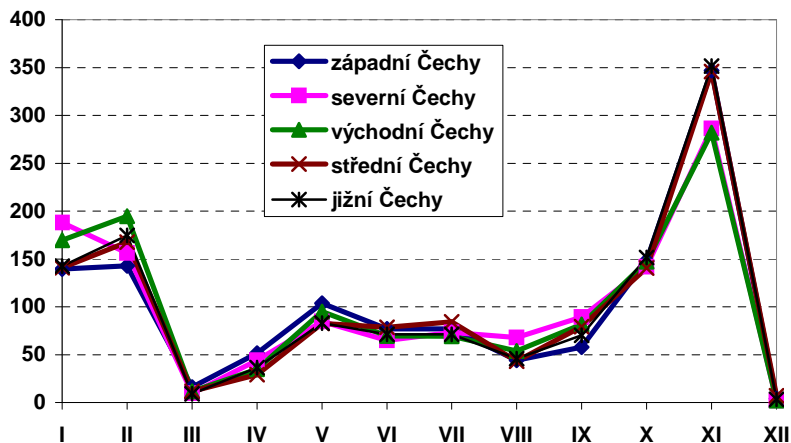
Obr. 1 Sezónní průběh sňatečnosti v krajích v letech 1681-1690



Jihočeské specifikum tkvělo ve vyšším podílu sňatků uzavíraných během ledna a února (okolo 3/7 z celoročního úhrnu), nižší byly hodnoty indexu v průběhu podzimního maxima (přibližně čtvrtina všech uzavřených sňatků). Důvodem byla zejména atypická sezónnost prací ve voroplavbě a při výlovu rybníků. Hodnoty zimního maxima časem mírně klesají právě na úkor maxima podzimního.

Krušnohorský model sezónního průběhu sňatečnosti se odlišoval výrazně vyšším podílem sňatků uzavíraných v říjnu a zejména v listopadu – tento podíl byl ještě mírně vyšší v západních Čechách než v severních (téměř polovina všech sňatků). Příčinou mohlo být kratší vegetační období v nepřilíš bohatém regionu, sňatky se tedy odehrávaly na podzim po žních, kdy byl dostatek zásob na veselí související se svatbou. Severní Čechy sice mají o něco příznivější přírodní podmínky zásluhou nížiny rozkládající se podél Ohře, ovšem tato oblast patří dlouhodobě k nejsušším místům v Čechách – leží ve stínu Krušných hor, srážkové mraky ze západu zavlažují tedy hřebeny těchto hor. Západní Čechy měly ještě jedno specifikum. Byly to vyšší počty sňatků uzavíraných v prosinci (během adventního půstu) až do šedesátých let 17. století. Tuto odchylku však zřejmě způsobuje malý počet sond. Při hlubší analýze ale zjistíme, že v dekadě 1641-1650 sonda Luka z okresu Karlovy Vary vykázala v prosinci 8 sňatků z celkových 60, o desetiletí později pak 31 z celkových 66. To může svádět k domněnce o pomalejší rekatolizaci této lokality po třicetileté válce; evangelíci netrvali na sňatkové zdrženlivosti během postů.

Obr. 2 Sezónní průběh sňatečnosti v krajích v letech 1761-1770



Kraj východočeský se vyznačoval velmi vysokým podílem sňatků uzavřených v prvních dvou měsících roku (více než polovina všech sňatků). Důvodem mohlo být delší vegetační období a pozdější ukončení veškerých polních prací spolu s příznivějšími přírodními a klimatickými podmínkami Polabské nížiny (i když součástí východních Čech jsou i hornaté oblasti Krkonoš a Orlických hor, respektive i podhůří Českomoravské vrchoviny). Obyvatelstvo tohoto regionu mohlo být přes zimu lépe zásobeno a svatby se konaly převážně na počátku roku. Na konci 17. století se podíly sňatků uzavřených během obou maxim přiblížily (v lednu a v únoru asi 2/5, v říjnu a v listopadu přibližně třetina).

V průběhu 18. století docházelo k dalšímu sblížení regionálních modelů sezónního průběhu sňatečnosti. Velmi podobná začínala být sezónnost v jižních a středních Čechách. V obou krajích klesal podíl sňatků uzavíraných v únoru a zejména v lednu, markantnější propad sledujeme v případě jižních Čech. Naopak hodnoty podzimního maxima v těchto regionech narůstaly, opět výrazněji na jihu Čech. Jihočeský kraj tak postupně opouštěl svůj specifický model sezónního průběhu sňatečnosti z druhé poloviny 17. století. V letech 1691-1720 byl u obou regionů patrný pokles sňatků uzavíraných v květnu a v červnu. V sedmdesátých letech 18. století mírně vzrostla maxima zimních měsíců na úkor hodnot říjnových a listopadových.

Severozápadní část Čech si udržovala svá specifika po dlouhou dobu, ale i zde se model sezónního průběhu sňatečnosti kontinuálně měnil. Snižoval se podíl sňatků uzavíraných po skončení žňových prací, od sedmdesátých let 18. století se začaly sňatky častěji uzavírat na počátku roku. Výrazný propad podzimního maxima (na konci 18. století byl podíl sňatků

uzavřených v říjnu a v listopadu necelá jedna třetina z celkového ročního úhrnu), byl kompenzován v západních Čechách téměř dvojnásobným zvýšením podílu květnových sňatků mezi počátkem a koncem 18. století (hodnota indexu v letech 1701-1710 činila 63, v letech 1791-1800 už 122). Vzestup započal v sedmdesátých letech, ale na severu Čech nebyl tak markantní. V severních i západních Čechách mírně narůstal počet zářijových sňatků, jež byly četnější v severočeském regionu, lišícího se od západočeského nadále i vyšším podílem sňatků uzavřených v zimních měsících.

Ve východočeském kraji můžeme sledovat pomalý pokles hodnot maxima na počátku roku, stále byl ale podíl sňatků uzavřených v tomto období vyšší oproti všem ostatním regionům Čech (ještě v desetiletí 1791-1800 činil téměř jednu třetinu celoročního úhrnu všech sňatků). Až do dvacátých let 18. století rostla hodnota podzimního maxima, od této doby mírně klesala (především v říjnu). I ve východních Čechách se navyšoval podíl sňatků uzavřených v květnu a v červnu.

I když v jednotlivých krajích, respektive oblastech Čech se v detailech vývoj sezónnosti sňatečnosti poněkud lišil, výsledkem bylo, že na konci 18. století byl sezónní průběh sňatečnosti ve všech krajích téměř shodný.

### Sezónní průběh sňatečnosti v Praze

Vzhledem ke se specifické socioprofesionální struktuře se obyvatelstvo Prahy, daleko největšího města českých zemí, odlišovalo v řadě dalších aspektů od ostatního území Čech. V první řadě se pražské obyvatelstvo jen výjimečně živilo zemědělstvím. V Praze žili převážně řemeslníci, obchodníci a úředníci, byli zde i nádeníci a četné domácí služebnictvo. Sezónní průběh sňatečnosti tedy ovlivňovaly spíše církevní svátky než výrobní cyklus, tradice spíše než hospodářské důvody.

**Tabulka 2 Měsíční indexy sňatečnosti v Praze v letech 1601-1800**

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Var. koef.
1601-1650	142	167	23	84	168	115	82	72	82	110	160	3	51,5
1651-1700	113	183	17	56	138	110	98	74	99	102	216	4	58,3
1701-1750	116	216	22	52	128	93	95	87	96	113	181	11	56,2
1751-1800	125	182	24	65	134	85	86	101	105	117	171	13	49,1

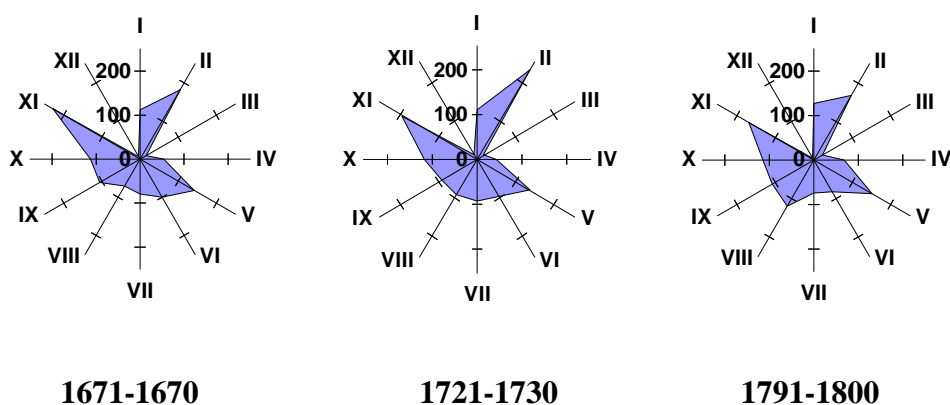
Ve srovnání s venkovskými oblastmi zde byla poměrně nízká variabilita rozložení sňatků do jednotlivých měsíců (okolo 55 %). Podíl sňatků uzavřených během podzimního a zimního maxima se po celou dobu téměř neměnil, na podzim i v zimě se uskutečnila zhruba jedna čtvrtina všech sňatků, dohromady tedy asi polovina z ročního úhrnu. Výrazně vyšší ve



srovnání s venkovskými oblastmi byl podíl sňatků uzavíraných v květnu (index až 150). I když v letech 1691-1730 přechodně mírně poklesl, v letech 1791-1800 činila hodnota indexu 151. Do roku 1710 byla vyšší i červnová hodnota indexu (přes 100), od tohoto roku se snižovala a ustálila se v rozmezí 80-90. Výkyv nastal pouze v desetiletí 1761-1770, kdy se pravděpodobně v důsledku vyššího podílu opakovaných sňatků po sedmileté válce zvýšil až na 103. V letech 1761-1770 a 1791-1800 klesl podíl sňatků uzavřených v únoru; index dosáhl v obou případech hodnoty okolo 165 oproti běžným 200 zřejmě tím, že v těchto dvou desetiletích velikonoční půst častěji zasáhl již do února.<sup>1</sup> Březnové minimum bývalo mělčí (15-36) stejně jako dubnová hodnota, neboť jejich výše kolísaly v závislosti na posunech postního období. Od desetiletí 1741-1750 se podružné dubnové minimum pomalu zahlazovalo.

Ve srovnání s dalšími oblastmi byl v Praze vyšší i podíl sňatků uzavíraných v červenci až v září. V září se hodnota indexu držela na hladině 100, nárůst bylo možné sledovat zejména u srpnových hodnot (v letech 1791-1800 byla hodnota indexu rovna 119). Naopak podíl oddaných v červenci klesl z úrovně 90 až 100 na hodnoty okolo 75. V průběhu 18. století se zvyšoval podíl sňatků uzavíraných během prosincového minima (v letech 1741-1750 dosáhl index dokonce hodnoty 19). V posledním desetiletí 18. století prosincová hodnota opět klesla.

**Obr. 3 Sezónní průběh sňatečnosti v Praze v letech 1671-1680, 1721-1730 a 1791-1800**



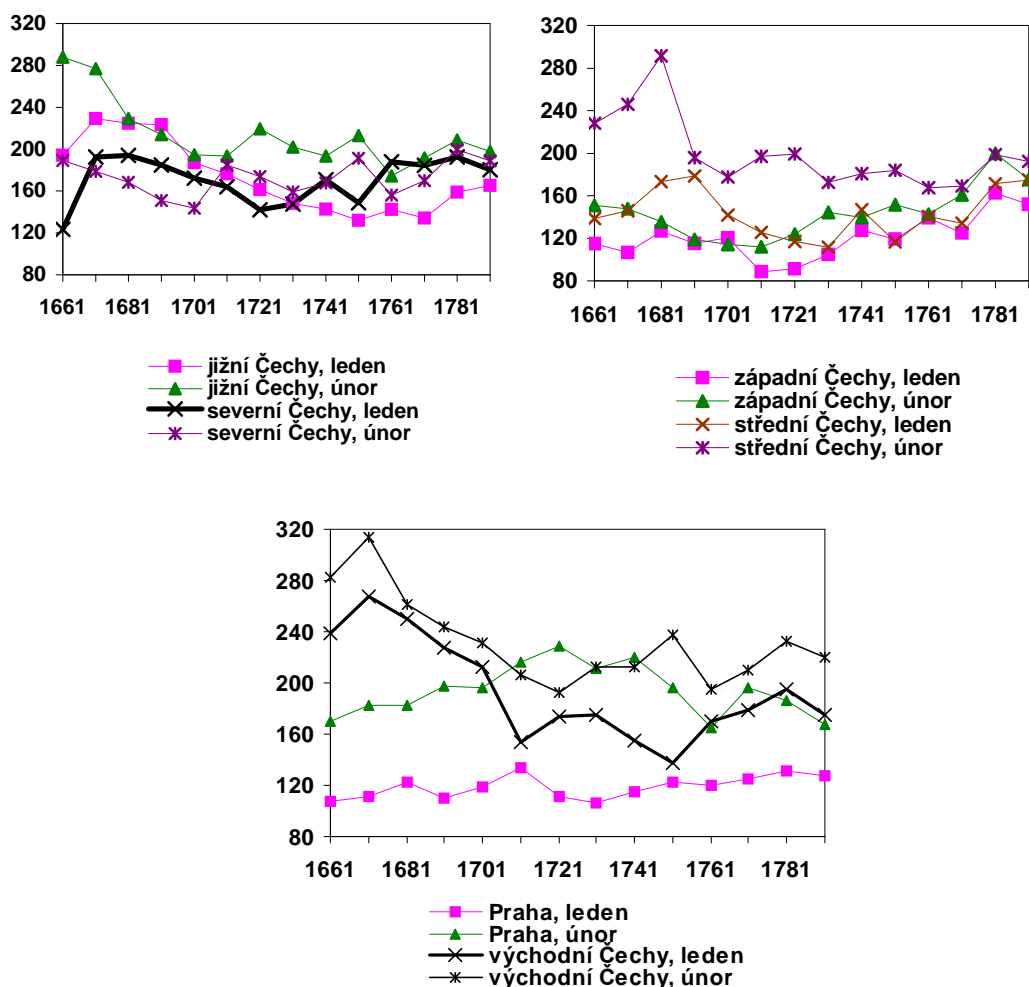
<sup>1</sup> V dekádě 1761-1770 půst zasáhl do února třikrát (v letech 1761, 1766 a 1769), v desetiletí 1791-1800 pak dvakrát (1796 a 1799). G. FRIEDRICH, Rukověť křesťanské chronologie. 1997, str. 129-199.

Praha tedy měla specifický sezónní průběh sňatečnosti, daný poměrně značnou nezávislostí na hospodářském roku, podnebných podmínkách, bonitě půdy a dalších faktorech, jež hrály významnou roli při utváření modelu sezónnosti sňatečnosti v ostatních krajích. V Praze je sezónní průběh sňatečnosti stálý po celé sledované období, změny nejsou příliš výrazné, tomu odpovídá i téměř neměnná variabilita rozložení sňatků během roku.

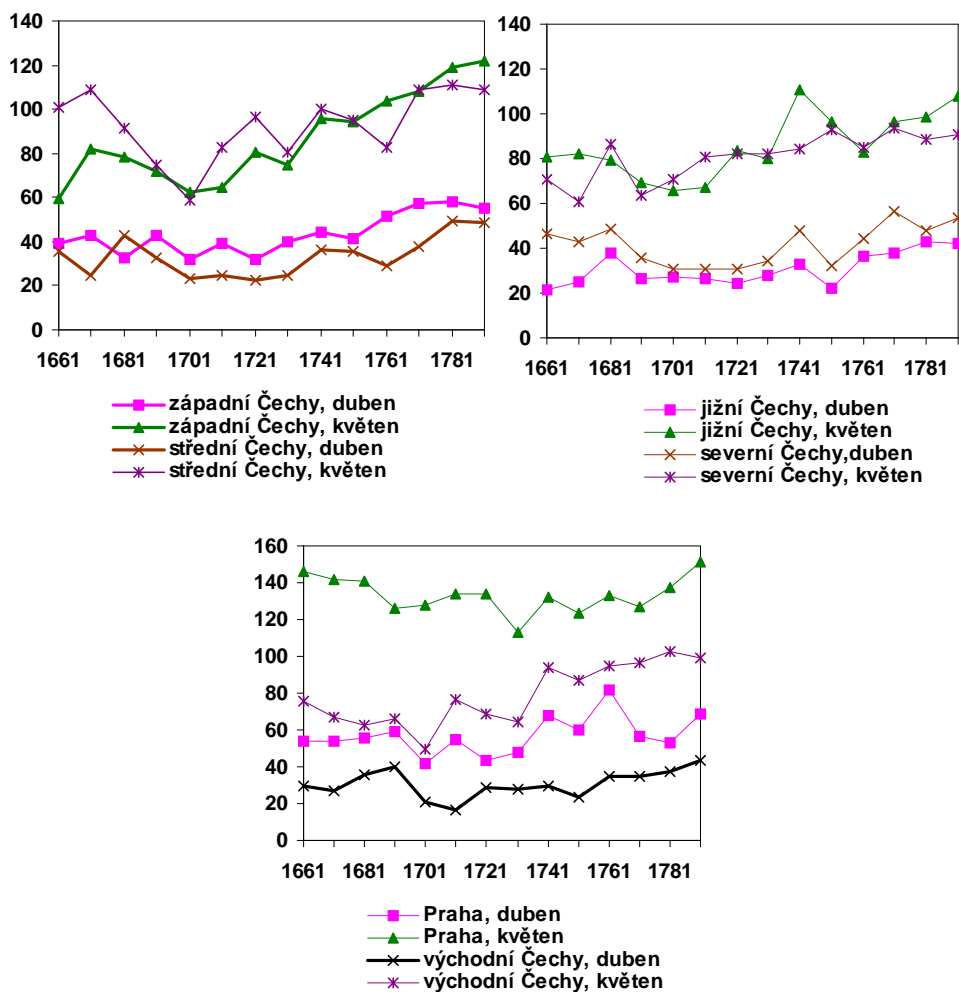
### Srovnání vývoje intenzity sňatečnosti ve vybraných měsících

Zajímavý je pohled na změnu intenzity sňatečnosti ve vybraných částech kalendářního roku v čase. Pro tuto analýzu jsem vybral tři období: zimu, jaro a podzim. Zimu reprezentují leden a únor, kdy byla intenzita sňatečnosti velmi vysoká ve všech krajích. Jarní měsíce, duben a zvláště květen, byly zřejmě velmi citlivé na případné změny. Podzimní měsíce jsou zase zajímavé z hlediska případných přesunů podzimních maxim, kdy se ve výši zářijového indexu odrážel pokles sňatečnosti v říjnu či listopadu.

Obr. 4a. Vývoj měsíčních indexů v lednu a v únoru v letech 1661-1800 podle krajů



Obr. 5 Vývoj měsíčních indexů v dubnu a v květnu v letech 1661-1800 (kraje)

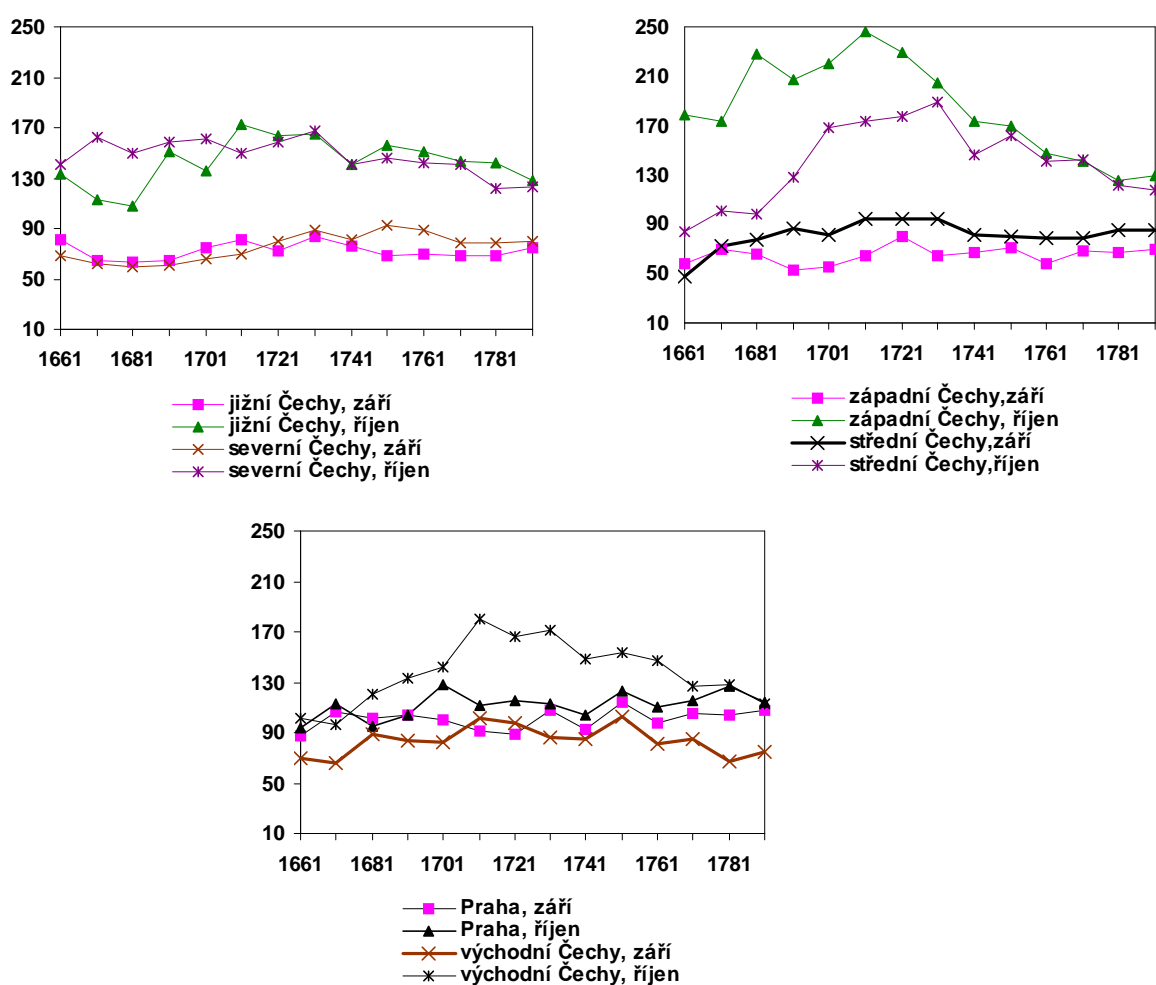


V lednu a v únoru nejčastěji uzavírali sňatky obyvatelé východočeského regionu, zejména četné lednové sňatky byly zdejším specifikem. Vyšší počet únorových sňatků lze zpočátku sledovaného období zaznamenat i ve středočeském a jihočeském kraji (ve středních Čechách podíl únorových sňatků do dekády 1681-1690 rostl). Zhruba od 90. let 17. století nastal propad intenzity sňatečnosti v zimních měsících ve středních Čechách, kde se snížil podíl únorových sňatků o více než 1/3, a značně se snížil i počet lednových sňatků ve východních Čechách.

V jižních Čechách byl trend poklesu pozvolnější, vydržel ale až do konce sledovaného období. V oblasti Krušnohoří byl podíl sňatků uzavíraných počátkem roku nižší, v západních Čechách tento podíl pomalu narůstal, v kraji severočeském byl od počátku mírně vyšší než západní části Krušných hor, výrazně zde narostl počet lednových sňatků v letech 1671-1680, od té

doby se podíl sňatků uzavřených během ledna a února s mírnými výkyvy udržoval na stejné úrovni. V Praze byla intenzita uzavírání sňatků v zimním období nejnižší, v průběhu času lze zaznamenat trend mírného nárůstu únorových sňatků, od dekády 1741-1750 podíl sňatků uzavřených v tomto měsíci postupně klesl zpět na původní hodnotu.

Obr. 6. Vývoj měsíčních indexů v září a v říjnu v letech 1661-1800 (kraje)



Jarní měsíce se ve svém vývoji lišily. Podíl sňatků uzavřených v dubnu na celoročním úhrnu byl po celé období v podstatě stabilní, jen Pražané si dočasně toto období oblíbili více v letech 1741-1770, nejnižší počet uzavřených sňatků v dubnu vykazovaly dlouhodobě východní Čechy. Uzavírání sňatků v květnu nabývalo na intenzitě ve všech krajích s výjimkou východočeského a středočeského kraje, kde nejprve počet květnových svateb klesal až do dekády 1701-1710, a Prahy, kde svatební veselí v květnu bylo

velmi časté, i tady počet sňatků uzavřených v květnu mírně klesal až do 30. let 18. století, poté se postupně navracel na dřívější hladinu.

Z podzimních měsíců lze zaznamenat výraznější změny u října, počet sňatků uzavřených v září se zvýšil jen ve středních Čechách v letech 1661 až 1700. Sňatků uzavřených v říjnu přibývalo v jižních, západních a východních Čechách přibližně do roku 1720, v Čechách středních až do roku 1740. Po roce 1720, respektive 1740 došlo k obratu ve vývoji a intenzita sňatečnosti v říjnu postupně klesala na území celých Čech, nejvýrazněji v západočeském kraji. V Praze sledujeme po celé období mírný nárůst říjnové hodnoty indexu.

### **Sezónní průběh sňatečnosti podle výrobních typů**

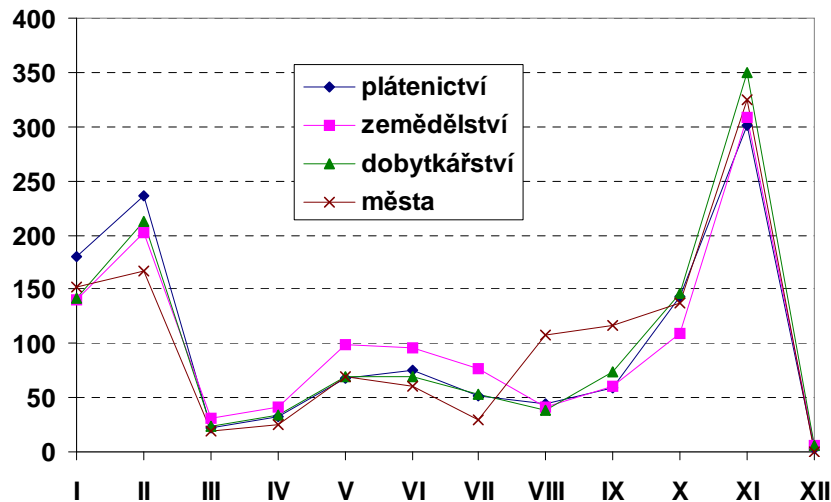
Jednotlivé sondy byly rozděleny podle převažujícího způsobu obživy do čtyř výrobních typů na základě informací z Tereziánského katastru. Jednalo se o zemědělské oblasti s převažující výrobou rostlinnou, oblasti, kde se obyvatelstvo živilo převážně chovem dobytka, oblasti s obyvatelstvem zaměstnaným povětšinou plátenictvím a o města. V českých zemích byla většina obyvatelstva závislá na rostlinné výrobě, proto tyto kategorie nemůžeme brát jako čisté typy, způsob obživy se často prolínal. Nelze tedy očekávat příliš výraznou diferenciaci sezónnosti uzavírání sňatků dle výrobních typů. Omezujícím faktorem bylo také to, že převážná část sond, respektive farností, zahrnovala zpravidla více sídel z různou skladbou obyvatelstva – kromě ryze venkovských sídel to bývala i menší městečka. A v jedné farnosti se ani venkovské obyvatelstvo nemuselo živit stejným způsobem.

V letech 1651-1700 nebyly rozdíly v sezónním rozložení sňatků mezi výše uvedenými výrobními typy příliš výrazné. Lišily se převážně v podílu sňatků uzavíraných během podzimního a zimního maxima a v závislosti na tom i nepatrně odlišnými hodnotami indexu v ostatních měsících. Křivky sezónního průběhu sňatečnosti byly však v podstatě shodné, jen posunuté.

Dobytkářské oblasti charakterizuje vysoká variabilita sňatečnosti v jednotlivých měsících kalendářního roku, její hodnota se pohybovala okolo 100%. Během 17. století mírně klesl podíl sňatků uzavřených v průběhu prvních dvou měsíců v roce, klesaly i hodnoty v jarních a letních měsících. Naproti tomu vzrůstal podíl sňatků uzavřených v říjnu a v listopadu, a to ze dvou pětín v 17. století na téměř polovinu v druhé polovině 18. století.

Ve městech lze sezónní průběh sňatečnosti sledovat až od desetiletí 1661-1670. Byla zde nižší variabilita rozložení sňatků do jednotlivých měsíců, okolo 85%. Podíl sňatků uzavřených v lednu a v únoru se pohyboval mezi 3/8 a 3/10, na podzim to bylo podobné. V letních měsících se počty uzavíraných sňatků mírně zvyšovaly.

Obr. 7. Sezónní průběh sňatečnosti podle výrobních typů v letech 1661-1670



V plátenických oblastech se snížil podíl sňatků uzavřených v zimních měsících z 2/5 na 1/3 ve prospěch podzimních měsíců. I zde se mírně zvýšil počet sňatků v letních měsících, s výjimkou června. Nezvyklý nárůst prosincových sňatků v letech 1651-1660 byl způsoben západočeskou sondou Luka. Variabilita se pohybovala v rozmezí 90-95%.

V oblastech s obyvatelstvem závislým převážně na rostlinné výrobě klesl podíl lednových a únorových sňatků z 1/3 na 1/4, u podzimního maxima tento podíl osciloval mezi 1/3 a 5/12. Narůst zaznamenala zářijová hodnota indexu. Variabilita se pohybovala mezi 77-110%.

V první polovině 18. století narůstal podíl sňatků uzavíraných během maxima v říjnu a v listopadu, a to zejména ve městech a oblastech s chovem dobytka. Ve všech výrobních typech se navyšovaly hodnoty indexu v letních měsících, kromě měst, kde tyto hodnoty naopak mírně klesaly – sezónní průběh sňatečnosti se tak u všech výrobních typů vyrovnával. Hodnoty maxima v zimních měsících kolísaly, celkově však také mírně klesaly, jen v zemědělských oblastech lze sledovat mírný nárůst (zde byl také podíl sňatků na počátku 18. století nejnižší – nedosahoval ani jedné čtvrtiny všech sňatků uzavřených během roku). Variční koeficient byl nejnižší ve městech, pohyboval se okolo 80%, nejvyšší pak v oblastech dobytkářských, kde se v průměru pohyboval kolem 105%.

Ve druhé polovině 18. století se křivky sezónního průběhu sňatečnosti dále vyrovnávaly, určité rozdíly mezi jednotlivými výrobními typy přesto přetrvávaly. Svá specifika si uchovávala především města. Patřila mezi ně

zvyšující se hodnota červnového indexu, zahlazování podružného květnového maxima a od třetí dekády druhé poloviny 18. století rozložení podzimního maxima do tří měsíců (září-listopad). V zemědělských oblastech a v oblastech s převažujícím chovem dobytka byl podíl sňatků uzavřených v zimních měsících na nižší úrovni než u zbylých dvou výrobních typů, v průběhu tohoto padesátiletého údobí ale mírně narůstal.

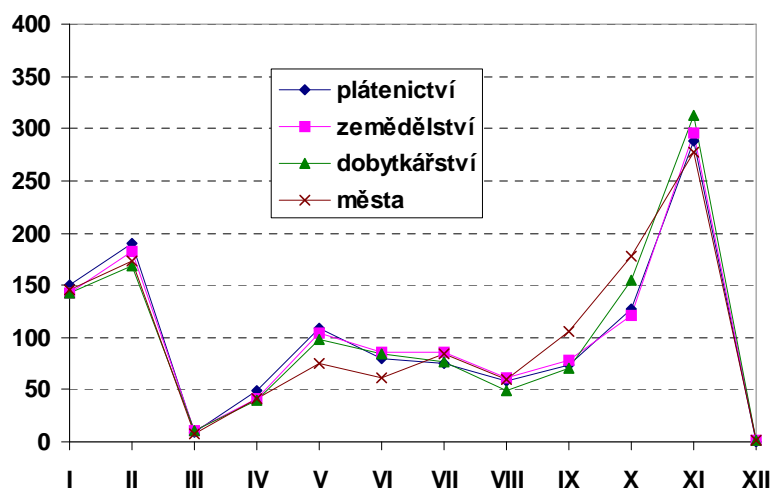
**Tabulka 3. Měsíční sňatkové indexy podle výrobních typů**

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Var. koef.
<b>Plátenictví</b>													
<b>1601-1650</b>	155	178	22	48	91	65	47	27	51	144	353	30	91,7
<b>1651-1700</b>	191	220	10	38	77	70	57	41	62	140	303	5	88,8
<b>1701-1750</b>	151	196	8	31	82	68	63	47	79	152	334	1	90,5
<b>1751-1800</b>	159	199	12	43	101	76	73	53	76	133	285	2	78,1
<b>Zemědělství</b>													
<b>1601-1650</b>	167	149	10	75	52	75	63	31	43	177	345	21	91,2
<b>1651-1700</b>	168	179	15	35	78	76	72	39	72	148	328	2	87,8
<b>1701-1750</b>	131	162	8	31	90	69	70	41	82	168	355	2	92,6
<b>1751-1800</b>	155	181	11	43	100	84	85	54	83	125	286	3	75,3
<b>Města (bez Prahy)</b>													
<b>1601-1650</b>	109	221	14	61	147	99	99	56	59	112	236	0	69,6
<b>1651-1700</b>	200	207	12	39	78	65	58	56	81	146	264	6	79,8
<b>1701-1750</b>	154	202	6	36	88	56	76	61	82	160	289	2	81,5
<b>1751-1800</b>	149	191	10	46	92	70	79	62	101	155	250	4	70,1
<b>Dobytkářství</b>													
<b>1601-1650</b>	215	180	27	52	90	77	31	59	105	148	218	8	70,0
<b>1651-1700</b>	175	207	10	32	66	63	52	36	70	157	341	4	95,8
<b>1701-1750</b>	136	159	6	28	69	56	52	35	80	204	381	3	103,1
<b>1751-1800</b>	147	183	9	39	98	71	69	44	69	149	329	4	87,2

Ve všech výrobních typech se snižovala variabilita rozložení sňatků do jednotlivých měsíců – sňatky se častěji přesouvaly z podzimu do letních měsíců. Města se naopak zvyšováním počtu sňatků v podzimních měsících přibližovala situaci v ostatních výrobních typech. Variační koeficient klesl až na téměř 65% ve městech a v zemědělských oblastech v poslední dekádě 18. století, nejvyšší hodnoty dosahoval v oblastech s chovem dobytka – 81%.

I přes mírné odlišnosti je ze získaných dat zřetelné, že pro celkový ráz sezónního průběhu sňatečnosti byla rozhodující kulturní tradice – ve všech výrobních oblastech vtiskl sňatečnosti charakter církevní rok; hospodářský rytmus prací ovlivňoval oblibu v uzavírání sňatků jen okrajově.

Obr. 8. Sezónní průběh sňatečnosti podle výrobních typů v letech 1771-1780



## Závěr

Závěrem lze konstatovat, že sezónní průběh sňatečnosti v 17. a v 18. století víceméně odpovídal předpokládanému modelu. Výraznější odchylky bylo sice možné nalézt na regionální úrovni nikoli podle jednotlivých výrobních typů. Regionální odlišnosti byly z větší části pravděpodobně způsobeny nestejnými klimatickými a vegetačními podmínkami, odlišnou bonitou půdy, popřípadě specifickými sezónními pracemi. Nepatrné odchylky v sezónnosti čtyř vybraných výrobních typů byly způsobeny tím, že nejdůležitějším způsobem obživy byla rostlinná výroba, a to i v lokalitách, kde převažovaly jiné zdroje. Během dvou sledovaných století postupně klesala variabilita rozložení sňatků do jednotlivých měsíců, regionální odlišnosti se pomalu stíraly.

Co způsobilo tuto změnu, když ještě ve druhé polovině 17. století měl každý kraj svá specifika, třebaže ne příliš výrazná? Důvodů mohlo být několik. Především to mohl být populační růst českých zemí v relativně klidném období po třicetileté válce. Vyšší počet obyvatelstva mohl zmírnit váhu některých prací se specifickým sezónním charakterem, také však narůstal podíl bezzemků, kteří raději odcházeli pracovat do pomalu se rozvíjejících manufaktur, nebo se věnovali jiné práci nesezónního charakteru. Druhá polovina 18. století se nesla v duchu začínajícího reformního období, které s sebou přineslo řadu změn. Možnost stěhování se z panství, snížení robotní zátěže, odstranění vnitřních cel a další reformy osvícenského absolutismu umožnily větší prostorovou mobilitu obyvatelstva, čímž se mohl zvýšit počet



sociálních interakcí mezi obyvatelstvem českých zemí. Mohla tak častěji probíhat směna vzorců sociálního jednání a jejich následná reprodukce, což v konečném důsledku mohlo vést ke sblížení demografického chování obyvatelstva v jednotlivých regionech. Změnu v časování svateb mohla zapříčinit i změna klimatu – v Evropě po ochlazení podnebí od poloviny 16. století se začalo od počátku 18. století oteplovat.<sup>22</sup> Oteplení mohlo způsobit posunutí hospodářského cyklu a dřívější započítání polních prací. Tedy i nižší podíl sňatků na jaře a v předjaří a zvýšený podíl sňatků v měsících následujících po velikonočním půstu.

Specifický sezónní průběh můžeme sledovat v Praze. Šlo především o relativně velmi nízkou variabilitu uzavírání sňatků během kalendářního roku. Praha, jakožto česká metropole, byla největším českým tržištěm, a proto zde byl dostatek zásob i v méně příznivých obdobích roku. Navíc se pražské obyvatelstvo nemuselo tolik řídit hospodářským cyklem, který ovlivňoval sezónní průběh sňatečnosti v oblastech venkovského charakteru, bylo zde i více řemeslníků pracujících na zakázku a také služebnictva. Prahy se více dotkla vojenská tažení, často provázená epidemiemi, jež se mohly promítnout i do sezónnosti sňatečnosti.

---

<sup>22</sup> Odhaduje se, že zimní teploty byly ve druhé třetině 17. století ve střední Evropě v průměru o 1,4-2 °C nižší než dnes. Teprve od počátku 18. století se začíná oteplovat. J. Petrů, *Dějiny hmotné kultury II/1*. 1995, str. 70-71.

## Summary

### **Seasonal Nuptiality in Bohemia in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> Centuries**

The text is devoted to seasonal nuptiality in Bohemia in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries and uses excerpts from a large number of parochial registers. To enhance comparability of the time series and to eliminate different lengths of months the data were coded to the month indexes. The seasonal trends were investigated with regard to regions and prevalent economic activity (agriculture, cattle breeding, fabric production and towns). Seasonal trends in this period were influenced by epidemics (plagues, typhus, smallpox), war campaigns and – directly or indirectly – famines. During the demographic crises the curve of seasonal nuptial distribution deflected from normal trends. Ordinary seasonal distribution was shaped mainly by Church festivals (when weddings were forbidden) and by the business year. Most marriages were conducted in the carnival season in January and February and after the harvest in the autumn (October, November). The minimum was reached in the period of Advent in December and in the floating period of Lent (mostly in March).

Four models of seasonal distribution can be traced in the second half of the 17<sup>th</sup> century: in Central Bohemia, Southern Bohemia, Eastern Bohemia, and Krušné Mountains (Erzgebirge). The differences were given by varying geographic, climatic and vegetative conditions. Southern Bohemia may also have been influenced by the large share of the population whose work peaked during atypical seasons (rafting and fishing). These differences gradually disappeared, and at the end of the 18<sup>th</sup> century the seasonal distribution was similar in all the regions. The uneven distribution over the months was also gradually disappearing. The type of economic activity influenced differences in the seasonal distribution only marginally. This was owing to the fact that most of the Czech population depended on crop production, and even in the regions where different kinds of activity prevailed it was not possible to ignore the seasonal nature of farm work. Prague was marked by a specific seasonal nuptial distribution – less variability, or no similarly high maximum in the autumn and early spring. Prague did not depend as much on the agrarian cycle and as a capital and the biggest Czech marketplace was better supplied. At the same time, Prague was more often and more severely affected by demographic crises.

## **Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků**

**Andrea Pokludová**

Studium mezigenerační mobility vzdělaných občanů v Opavě úzce souvisí s výzkumem formování vzdělaných vrstev občanstva<sup>1</sup> v Moravské Ostravě a v Opavě na konci 19. století a počátku 20. století.<sup>2</sup> Cílem tohoto výzkumu bylo odpovědět na několik zásadních otázek, které jsou podstatné pro poznání vytváření těchto vrstev občanské městské společnosti v českých zemích a k získání ucelenějšího obrazu o vývoji vzdělané občanské

---

<sup>1</sup> Vzdělané vrstvy občanstva - vzdělaní občané – tento pojem by mohl být českým ekvivalentem německého pojmu *Bildungsbürgertum*. Ke vzdělaným občanům patří představitelé následujících profesí: svobodná povolání (advokáti, lékaři, lékárníci, advokátní kandidáti, akademičtí umělci), profesně vyšší státní, zemské, komunální, podnikové a soukromé úřednictvo, ředitelé podniků a finančních domů, technická inteligence, středoškolští profesori, učitelé a duchovní všech vyznání. Jedná se o socioprofesní skupinu, jejíž členové byly na základě svého vzdělání schopni dosáhnout takových finančních důhodů, které jim umožnily zajistit určité společenské postavení a právo volit v obecních volbách, které v té době bylo založeno na censovém volebním systému (tj. na dosažení určitého majetku).

<sup>2</sup> A. Pokludová, *Formování vzdělaných vrstev občanské společnosti v Moravské Ostravě a v Opavě v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století*. Dizertační práce. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2002.

společnosti, jejíž představitelé se významně podíleli na transformačních procesech, které ovlivnily společenský, kulturní a také hospodářský život nejen městské společnosti na přelomu 19. a 20. století.

Cílem výzkumu bylo ověřit, nakolik se vzdělané vrstvy vytvářely jako otevřená socioprofesionální skupina, do níž byl přístup umožněn všem, kteří dosáhli určitého stupně vzdělání, nebo zda byl přístup do této socioprofesionální skupiny od počátku omezen sociálním původem. Obdobně byla snaha prokázat, jaký vliv na zvýšení sociálního postavení jedince v občanské společnosti mělo vzdělání. Výzkum se zaměřil i na další významný aspekt, a to na původ vzdělané vrstvy občanské městské společnosti, tj. zda pocházela převážně z městského prostředí a zda její představitelé za pracovními příležitostmi migrovali. Stranou zájmu nezůstaly ani některé další charakteristiky vzdělané vrstvy - její socioprofesionální struktura, úroveň bydlení, odlišnosti domácností vzdělaných vrstev od ostatních domácností, případně role náboženské vyznání v rané etapě vytváření této socioprofesionální skupiny.

Ke studiu mezigenerační mobility byly vybrány sňatky mužů, kteří se zařadili mezi vzdělanou vrstvu městské společnosti, uzavřené ve farním kostele Nanebevzetí Panny Marie v Opavě. Opava se v průběhu 19. století stala zemským administrativně-správním, společenským a kulturním centrem rakouského Slezska. Na přelomu 19. a 20. století se město zařadilo k několika provinčním tzv. rezidenčním městům, které svým charakterem a funkcí poskytovaly dobré podmínky pro formování vzdělaných vrstev. Proto se v Opavě stejně jako v ostatních rezidenčních městech počet vzdělaných osob zvyšoval o několik desetiletí dříve než v jiných větších městech, i když ta byla centry rozvíjející se průmyslové výroby.

I když je výzkum vytváření vzdělané vrstvy obyvatelstva v českých zemích v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století založen v první řadě na metodických postupech používaných v rámci výzkumu hospodářských a sociálních dějin, pro studium mezigenerační sociální mobility je vhodnější použít některých metodologických postupů historicko-demografických. Využití historicko-demografických metod vyplynulo do určité míry i z toho, že pramenem pro výzkum byly jednak podkladové materiály pro sčítání lidu v letech 1869 až 1910, jednak matriční záznamy. Právě ze záznamů v matrikách bylo možno zjistit, ze kterých vrstev společnosti se vzdělané vrstvy rekrutovaly v druhé polovině 19. století v českých zemích. V církevních matrikách sňatků z tohoto období byly v každém zápisu o uzavřeném sňatku obsaženy cenné informace o snoubencích, které mohou podstatnou měrou přispět ke zjištění jak původu snoubenců, tak do určité míry i jejich sociální mobility.

Matriční zápis, jak se ustálil v průběhu 19. století, podrobně informuje jak o snoubencích samotných, tak o jejich rodinném zázemí. V zápisu je zpravidla uvedeno nejen jméno, věk, profese a bydliště ženicha, ale také povolání a bydliště jeho otce. Zápis o nevěstě uvádí rovněž její celé jméno, věk dosažený v době uzavření sňatku a od roku 1900 i její povolání, pokud nějaké provozovala před uzavřením sňatku.<sup>3</sup> Stejně jako v zápisu o rodinném zázemí ženicha je i v zápisu věnovaném osobě nevěsty uvedeno povolání jejího otce včetně jeho bydliště. Tyto údaje z matrik sňatků se stávají cenným historickým pramenem, který může přinést nové poznatky ke zjištění sociálního původu opavských vzdělaných vrstev v druhé polovině 19. století.

V roce 1869 měla Opava 16 606 obyvatel, přičemž osob, které je možné označit jako představitele její vzdělané vrstvy, bylo pouze 479, procentuální podíl na veškerém obyvatelstvu činil 2,8 %. Podle údajů ze sčítání lidu se počet obyvatel města do roku 1910 zvýšil na 30 702 obyvatel. Současně se zvyšováním městské populace a vytvářením vnitřních struktur města narůstal také počet osob s vyšším vzděláním. V roce 1910 jich již bylo 1174, což odpovídalo 3,8 % podílu na veškerém obyvatelstvu města. Zatímco počet obyvatel města se za čtyřicet let zvýšil o 84 %, sledovaná socioprofesionální skupina dosáhla mnohem dynamičtějšího vývoje a vzrostla až o 145 %. Za hlavní faktory, které dynamickému nárůstu nejvíce přispěly, je možné považovat byrokratizaci státní správy a modernizaci vnitřních struktur města. Ve městě jako houby po dešti vznikaly nové státní úřady a jejich filiálky, představující pracovní příležitosti pro mladé vzdělané muže, kteří se rozhodli spojit svou životní profesní kariéru se státní službou. Rovněž dynamicky se rozvíjející vnitřní struktury města (školství, zdravotnictví a finančnictví) potřebovaly pro svůj úspěšný rozvoj muže s odpovídajícím vzděláním, kteří uměli při vykonávání své profese uplatnit teoretické znalosti získané za studií na vysokých a středních školách.

To, z jakého socioprofesionálního prostředí pocházeli opavští představitelé vzdělaných vrstev, zda uzavírali sňatky se ženami ze stejného socioprofesionálního prostředí, zda existovala v opavských rodinách vzdělaných osob profesní kontinuita mezi profesí otce a syna, či zda se vzdělání stávalo jednou z možných bran sociálního vzestupu pro syny nižších úředníků a mladých mužů z venkovského prostředí, bylo možné do určité míry zjistit z údajů v matrikách sňatků z opavské farnosti Nanebevzetí P. Marie pro léta 1867 až 1902.<sup>4</sup> Hlavním kritériem pro zařazení do výzkumu bylo, zda měl ženich po-

---

<sup>3</sup> Po roce 1900 se začínají objevovat zápisy o profesi nevěsty. Nejčastěji byla nevěsta označována za soukromnici, učitelku nebo švadlenu.

<sup>4</sup> Zemský archiv Opava – oddací matriky OP-I-42, OP-II-43.

**Tabulka 1. Ženiši (příslušníci vzdělaných vrstev) podle profese otce, kteří se ženili v Opavě v letech 1867-1902 podle bydliště**

Profese otce	Celkem		Ženiši bydlící v Opavě		Ženiši bydlící mimo Opavu	
	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %
<b>Vzdělané vrstvy</b>						
svobodné povolání	14	4,4	10	5,1	4	3,3
úředník	43	13,6	26	13,3	17	14,0
státní úředník	27	8,5	16	8,2	11	9,1
technická inteligence	5	1,6	2	1,0	3	2,5
učitel	15	4,7	9	4,6	6	5,0
středoškolský profesor	2	0,6	1	0,5	1	0,8
<b>celkem</b>	<b>106</b>	<b>33,5</b>	<b>64</b>	<b>32,8</b>	<b>42</b>	<b>34,7</b>
<b>Hospodářské vrstvy</b>						
majitel nemovitostí	25	7,9	16	8,2	9	7,4
řemeslník a živnostník	62	19,6	43	22,1	19	15,7
hostinský	6	1,9	4	2,1	2	1,7
obchodník	17	5,4	10	5,1	7	5,8
továrník	5	1,6	4	2,1	1	0,8
majitel nemovitosti – řemeslník*	2	0,6	0	0,0	2	1,7
<b>celkem</b>	<b>117</b>	<b>37,0</b>	<b>77</b>	<b>39,5</b>	<b>40</b>	<b>33,1</b>
měšťan	9	2,8	5	2,6	4	3,3
důstojník armády	2	0,6	2	1,0	0	0,0
<b>celkem hospodářské a vzdělané vrstvy</b>	<b>234</b>	<b>74,1</b>	<b>148</b>	<b>75,9</b>	<b>86</b>	<b>71,1</b>
<b>Ostatní**</b>						
nižší úředník	14	4,4	7	3,6	7	5,8
pracující za mzdu	13	4,1	10	5,1	3	2,5
sedlák	16	5,1	9	4,6	7	5,8
statkář	5	1,6	3	1,5	2	1,7
domkář	11	3,5	7	3,6	4	3,3
majitel mlýna	5	1,6	1	0,5	4	3,3
majitel pivovaru	3	0,9	3	1,5	0	0,0
malozemědělec	14	4,4	7	3,6	7	5,8
<b>celkem</b>	<b>81</b>	<b>25,6</b>	<b>47</b>	<b>24,1</b>	<b>34</b>	<b>28,1</b>
neuvedeno	1	0,3	0	0,0	1	0,8
<b>Úhrnem</b>	<b>316</b>	<b>100,0</b>	<b>195</b>	<b>100,0</b>	<b>121</b>	<b>100,0</b>

Vysvětlivky:

\* Majitelé nemovitosti, kteří byli současně řemeslnickými mistry.

\*\* Povolání, která sice byla provozována ve městech, ale jejichž příslušníci byli vyloučeni z volebního práva, anebo povolání, která byla provozována mimo město. Osoby tak nesplňují základní kritéria pro zařazení k městské občanské společnosti.

žadované vzdělání a zda bydlel v Opavě, nebo zda v Opavě bydlela jeho nevěsta. Do výzkumu tak byli zařazeni jak ženichové, kteří vykonávali svou profesi v Opavě, tak ženichové kteří pracovali v jiné lokalitě. Ti, kteří v době sňatku svou profesi v Opavě nevykonávali, byli do souboru zařazeni proto, jelikož mohli být a často byli potencionálními imigranty do Opavy právě po uzavření sňatku. Mimoopavští ženichové pocházeli ze všech zemí habsburské monarchie. Většinu z nich tvořili ženichové z nedalekých slezských měst jako Těšín, Benešov, Vítkov a Bílovec. Nechyběli však mezi nimi ani ženichové, kteří v době před uzavřením sňatku žili ve Vídni, v Praze či v Brně.

Vzdělaná vrstva opavské městské občanské společnosti se v posledních třech desetiletích 19. století nacházela v rané fázi svého vývoje. Rozhodně se nejednalo se o uzavřenou socioprofesi skupinu známou z prostředí německých měst, do které byl přístup dán vysokoškolským vzděláním a rodinným původem.<sup>5</sup> Opavské vzdělané vrstvy byly ještě na přelomu 19. a 20. století otevřené přílivu vzdělaných mužů, kteří pocházeli i z nižších sociálních vrstev. Společnost, která se nacházela v neustálém procesu změn ze společnosti tradiční v společnost moderní, umožňovala opustit nebo následovat povolání otce a vydat se vlastní cestou v profesní kariéře. Synové nižších úředníků a městských obyvatel pracujících za mzdu, kterým bylo umožněno ukončit určitý stupeň vzdělání, si vstupem mezi vzdělané vrstvy zvyšovali své společenské postavení. Přicházeli mezi ně také vzdělaní synové malozemědělců, kteří opouštěli jak profese svých otců, tak venkovské prostředí, ve kterém vyrůstali. Matriky sňatků nepřinášejí bližší informace o tom, jak složitá byla tato cesta a které faktory ji ovlivňovaly. Matriky vypovídají pouze o tom, že z venkovského prostředí se rekrutovali převážně budoucí úředníci a učitelé. O čem matriky sňatků nemohou vypovídat, je sociální původ katolických kněží, kteří rovněž nejvíce pocházeli z venkovského prostředí.

Venkovské prostředí opouštěli také vzdělaní synové statkářů, sedláků, majitelů mlýnů a pivovarů, kteří ve městech nacházeli více profesních šancí než na venkově. I když venkovské složky obyvatelstva nebyly z vytváření vzdělaných vrstev městské občanské společnosti vyloučeny, hlavní základ-

---

<sup>5</sup> M. Hroch, *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhundert. Ein europäischen Vergleich*. In: Kocka J. [Hg.]: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Bd. 3, München 1988, str. 348. Miroslav Hroch ve své studii věnované problematice národnostních hnutí v Evropě 19. století poukazuje také na úlohu vzdělanostních vrstev občanstva při formování malých a velkých národů. Podle něj se německé vzdělanostní vrstvy občanstva vytvářely z největší části z vlastních řad. Míra seberekutování u německých vzdělanostních vrstev občanstva v druhé polovině 19. století činila přibližně 75%.

nou, ze které se rekrutovali představitelé této socioprofesní skupiny, zůstávala města. Především města sama se stávala rezervoárem svých budoucích vzdělaných vrstev. V protikladu k německému modelu vytváření vzdělaných městských vrstev odcházeli v českých zemích i v samotné Opavě mnozí synové městských řemeslníků a živnostníků na studia, aby po ukončení vzdělání opustili manuální práci svých otců, a přestoupili tak z hospodářských vrstev mezi vrstvy živící se duševní prací.<sup>6</sup> Rodiny městských řemeslníků, živnostníků a obchodníků v druhé polovině 19. století v českých zemích byly podstatnou základnou, ze které se vytvářely vzdělané vrstvy občanů.

Míra seberekrutování u opavských vzdělaných vrstev v druhé polovině 19. století se pohybovala kolem 30 % (tabulka 1). Vezmeme-li 106 sňatků těchto mužů, kteří pocházeli z rodin vzdělaných otců, zjistíme, že 41 % jich pocházelo z rodin městských, podnikových a soukromých úředníků a 26 % z rodin státních úředníků. Synové úředníků odcházeli stejně jako jejich otcové na studia, aby i oni získali požadované vzdělání a mohli zůstat součástí vzdělané vrstvy obyvatelstva. Výrazně vyšší podíl synů úředníků a státních úředníků nad ostatními profesemi odráží majoritní zastoupení úřednictva mezi vzdělanými obyvateli a je zřejmým specifikem Opavy jako administrativně-správního centra. Z rodin učitelů pocházelo 14 % ženichů. Poměrně nízké, ale podílu z úhrnu vzdělaných vrstev odpovídající, bylo z 13 % ženichů pocházejících z rodin, ve kterých otec vykonával svobodné povolání. Ještě méně ženichů pocházelo z rodin technické inteligence (5 %) a nejmenší podíl (2 %) tvořili synové středoškolských profesorů.

Neprojevily se žádné podstatné rozdíly v mezigenerační sociální mobilitě mezi ženichy, kteří vykonávali svou profesi v Opavě, a mezi těmi, kteří byli přespolními a vstupovali do svazku manželského s opavskými nevěstami. Z toho by bylo možné usuzovat, že představitelé vzdělaných vrstev obyvatelstva v posledních desetiletích 19. století v českých zemích pocházeli převážně z městského obyvatelstva. Jak synové, kteří se již narodili v rodinách vzdělaných vrstev, tak synové z hospodářských vrstev se po absolvování určitého stupně vzdělání mohli stát součástí vzdělané vrstvy, která dosud nebyla uzavřena ani vůči vzdělaným synům sedláků a statkářů, ani vůči synům malozemědělců, nižších úředníků a pracujících za mzdu.

---

<sup>6</sup> Podle definice Pavla Kladiwy jsou hospodářské vrstvy městské druhé poloviny 19. století společností tvořeny z buržoazie (včetně podnikatelstva) a z maloburžoazie, která se vytvořila z části starého měšťanstva (drobní živnostníci, řemeslníci). P. Kladiwa, *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850-1908 – elita občanských vrstev průmyslového města*. Disertační práce z oboru hospodářských a sociálních dějin, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2002, str. 6.



**Tabulka 2a. Ženiši bydlící a ženící se v Opavě v letech 1867-1902 podle profese své a svého otce**

Profese otce ženicha	Profese ženicha							
	sv. povolání		úředníci		státní úředníci*		učitelé + prof.	
	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %
svobodná povolání	4	21,1	4	4,2	1	2,1	-	-
úřednictvo	5	26,3	12	12,6	6	12,8	3	11,1
státní úřednictvo	1	5,3	6	6,3	9	19,1	-	-
technická inteligence	-	-	-	-	1	2,1	-	-
učitelé	1	5,3	6	6,3	-	-	2	7,4
středoškolských								
profesoři	-	-	-	-	1	2,1	-	-
<b>celkem vzděl. vrstvy</b>	<b>11</b>	<b>57,9</b>	<b>28</b>	<b>29,5</b>	<b>18</b>	<b>38,3</b>	<b>5</b>	<b>18,5</b>
majitelé nemovitostí	1	5,3	8	8,4	3	6,4	3	11,1
řemeslníci a								
živnostníci	1	5,3	23	24,2	11	23,4	8	29,6
hostinští	-	-	2	2,1	1	2,1	1	3,7
obchodníci	1	5,3	8	8,4	1	2,1	-	-
továrníci	1	5,3	1	1,1	1	2,1	1	3,7
maj. nem. – řemeslníci	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>celkem hosp. vrstvy</b>	<b>4</b>	<b>21,1</b>	<b>42</b>	<b>44,2</b>	<b>17</b>	<b>36,2</b>	<b>13</b>	<b>48,1</b>
měšťané	1	5,3	2	2,1	1	2,1	1	3,7
důstojníci armády	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>celkem hospodářské</b>								
<b>a vzdělané vrstvy</b>	<b>16</b>	<b>84,2</b>	<b>72</b>	<b>75,8</b>	<b>36</b>	<b>76,6</b>	<b>19</b>	<b>70,4</b>
nižší úředníci	-	-	3	3,2	1	2,1	1	3,7
pracující za mzdu	-	-	7	7,4	-	-	1	3,7
sedláci	1	5,3	2	2,1	3	6,4	3	11,1
statkáři	1	5,3	1	1,1	1	2,1	-	-
domkáři	1	5,3	2	2,1	2	4,3	2	7,4
majitelé mlýna	-	-	1	1,1	-	-	-	-
majitelé pivovaru	-	-	3	3,2	2	4,3	-	-
malozemědělci	-	-	4	4,2	2	4,3	1	3,7
<b>celkem neobčanské</b>								
<b>vrstvy</b>	<b>3</b>	<b>15,8</b>	<b>23</b>	<b>24,2</b>	<b>11</b>	<b>23,4</b>	<b>8</b>	<b>29,6</b>
neuvedeno	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>celkem</b>	<b>19</b>	<b>100,0</b>	<b>95</b>	<b>100,0</b>	<b>47</b>	<b>100,0</b>	<b>27</b>	<b>100,0</b>

*Poznámka: Sedm představitelů technické inteligence, kteří v Opavě působili zejména ve státní službě jako zemští inženýři, bylo přiřazeno k státnímu úřednictvu.*

Když se na mezigenerační sociální mobilitu podíváme podrobněji podle profesí, vysledujeme mezi jednotlivými profesemi malé odlišnosti. Od ostatních skupin se výrazněji odlišují představitelé svobodných povolání. Ženící se advokáti, lékaři a lékárníci pocházeli na rozdíl od ostatních nejméně často

z rodin statkářů, sedláků a malozemědělců. Tito vysokoškolsky vzdělaní muži, kteří získali státem garantovaný akademický titul, se narodili z 58 % v rodinách, které již ke vzdělaným vrstvám městské společnosti patřily. Synové převážně vyšších úředníků studovali právo a medicínu na rakouských univerzitách. V rodinné profesní tradici s vysokoškolským vzděláním, ať již teprve ve druhé, nebo v další generaci, pokračovali nejčastěji synové advokátů a lékařů. Socioprofesní skladba ženichů v kombinaci s profesí jejich otců je zachycena v tabulce 2, ve které byla zařazena technická inteligence k státnímu úřednictvu, jelikož počet v ní zjištěných osob byl velmi malý. Z téhož důvodu byly do jedné skupiny spojeni učitelé a středoškolští profesori.

Na příkladu studované opavské farnosti Nanebevzetí P. Marie vidíme, že přibližně 20 % státních úředníků bylo syny státních úředníků, kteří zastávali nejvyšší místa v úřednické hierarchii jednotlivých úřadů. Podobná tendence je také patrná u skupiny ženichů, kteří nebydleli v Opavě a byli státními úředníky v ostatních městech habsburské monarchie. Tito „mimoopavští“ státní úředníci se od opavských odlišovali tím, že pocházeli častěji z rodin vzdělaných vrstev (52 %). Ještě jeden rozdíl je dosti podstatný a bez hlubšího studia obtížně vysvětlitelný. Opavští státní úředníci z 24 % pocházeli z rodin opavských řemeslníků a živnostníků, avšak u „mimoopavských“ tento podíl činil pouze 3 %. Snad přímo existence mnoha státních úřadů ve městě a jakási výlučnost státní služby motivovala syny z řemeslnického prostředí, aby usilovali o to, stát se státními úředníky. Mimoopavští státní úředníci na rozdíl od opavských pocházeli častěji z rodin nižšího úřednictva městského i venkovského, a to o více jak 10 procentních bodů. Ze zkoumané skupiny se 13 % mimoopavských státních úředníků narodilo v rodinách nižšího úřednictva, z čeho vyplývá, že díky vzdělaní dosáhli vyššího profesního zařazení než jejich otcové. Podobné vývojové tendence vykazuje také mezigenerační sociální mobilita úřednictva. Úředníci byli nejčastěji buď syny úředníků, nebo řemeslníků a živnostníků.

Největší mírou seberekrutování se z mimoopavských ženichů vyznačovala 44 % technická inteligence. Nejmenší kontinuitu se vzdělanými vrstvami městských občanů vykazovali tudíž učitelé a středoškolští profesori. Pouze 18 % opavských a 15 % mimoopavských učitelů a středoškolských profesorů pocházelo z rodin, které bylo možno zařadit do této skupiny. Zajímavé je také zjištění, že z opavských učitelů a středoškolských profesorů nikdo nebyl synem advokáta, lékaře, lékárníka nebo státního úředníka. Naprosto stejná situace byla také u druhé sledované skupiny ženichů, kteří nebydleli v Opavě. Jako by pro syny z rodin svobodných povolání a státního

**Tabulka 2b. Mimoopavští ženiši ženící se v Opavě v letech 1867-1902 podle profese své a svého otce**

Profese otce ženicha	Profese ženicha							
	sv. povolání		úředníci		státní úředníci		učitelé + prof.	
	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %
svobodná povolání	1	6,3	1	3,2	1	4,0	-	-
úřednictvo	1	6,3	4	12,9	6	24,0	4	12,0
státní úřednictvo	3	18,8	6	19,4	1	4,0	-	-
technická inteligence	1	6,3	1	3,2	-	-	-	-
učitelé	-	-	4	12,9	-	-	-	-
středoškolská profesori	-	-	-	-	-	-	1	3,0
<b>celkem vzdělané vrstvy</b>	<b>6</b>	<b>37,5</b>	<b>16</b>	<b>51,6</b>	<b>8</b>	<b>32,0</b>	<b>5</b>	<b>15,2</b>
majitelé nemovitostí	2	12,5	3	9,7	1	4,0	1	3,0
řemeslníci a živnostníci	3	18,5	1	3,2	3	12,0	11	33,3
hostinští	-	-	-	-	1	4,0	-	-
obchodníci	2	12,5	-	-	2	8,0	1	3,0
továrníci	-	-	1	3,2	-	-	-	-
majitelé nemovitostí – řemeslníci	-	-	-	-	1	4,0	1	3,0
<b>celkem hospodářské vrstvy</b>	<b>7</b>	<b>43,8</b>	<b>5</b>	<b>16,1</b>	<b>8</b>	<b>32,0</b>	<b>14</b>	<b>42,4</b>
měšťané	1	6,3	1	3,2	1	4,0	-	-
důstojníci armády	-	-	-	-	-	-	-	-
<b>celkem hospodářské a vzdělané vrstvy</b>	<b>14</b>	<b>87,5</b>	<b>22</b>	<b>71,0</b>	<b>17</b>	<b>68,0</b>	<b>19</b>	<b>57,6</b>
nižší úředníci	1	6,3	4	12,9	1	4,0	1	3,0
pracující za mzdu	-	-	0	-	1	4,0	2	6,1
sedláci	-	-	0	-	3	12,0	3	9,0
statkáři	1	6,3	1	3,2	0	-	0	-
domkáři	-	-	1	3,2	2	8,0	1	3,0
majitelé mlýna	-	-	2	6,5	1	4,0	1	3,0
majitelé pivovaru	-	-	0	-	0	-	0	-
malozemědělci	-	-	1	3,2	0	-	5	15,2
<b>celkem neobčanské vrstvy</b>	<b>2</b>	<b>12,5</b>	<b>9</b>	<b>29,0</b>	<b>8</b>	<b>32,0</b>	<b>13</b>	<b>39,0</b>
neuvedeno	-	-	0	-	0	-	1	3
<b>celkem</b>	<b>16</b>	<b>100,0</b>	<b>31</b>	<b>100,0</b>	<b>25</b>	<b>100,0</b>	<b>33</b>	<b>100,0</b>

úřednictva bylo vykonávání profese učitele nebo středoškolského profesora určitou profesní degradací. Na rozdíl od toho určitá rodová kontinuita mezi opavským státním úřednictvem existovala, i když je asi odvážné na základě relativně krátké časové řady uvažovat o vytváření systému rodinných vazeb u státního úřednictva nebo o tzv. úřednických dynastiích.

Výzkum mezigenerační mobility založený na porovnávání socioprofesionálního postavení dvou generací (otců a synů) přináší obraz o sociálním původu nastupující generace vzdělané vrstvy městské občanské populace, který je odvozen z profesního statutu otců. Z tohoto obrazu jsou patrné pouze malé změny sociálního postavení, které se uskutečnily v rámci jedné generace. Aby obraz o sociální mobilitě přinášel adekvátní zjištění k dané problematice, bylo by nutné výzkum rozšířit na tři až čtyři generace.

Avšak samotná sociální mobilita není dána pouze mezigenerační sociální mobilitou, ale podílí se na ní více faktorů a okolností. Nejen narozením v určité rodině, dosaženým stupněm vzdělání, trvalým usídlením v jedné lokalitě a podílením se na místním společenském životě mohl mladý muž zvýšit své sociální postavení. Rovněž uzavření sňatku mohlo vést k určitému zvýšení sociální mobility v rámci sledované lokality. Nové společenské vazby a příbuzenské vztahy, tak jako věno nevěsty, sehrály určitou roli v životě každého mladého muže. Přičemž věno nevěsty mělo ve sledovaném období zcela zásadní úlohu, jelikož často sloužilo k finančnímu zajištění manželského páru v počátečních letech manželství.<sup>7</sup> S touto skutečností je zapotřebí počítat zejména v úřednických rodinách, jelikož úřednická kariéra postupovala v pomalém tempu, které odpovídalo služební pragmatice. Od služebního postavení v úřadě se odvíjel i příjem úředníků od nástupu do úřadu až po penzionování. Mladí úředníci na počátku své profesní kariéry pravděpodobně neměli příjmy dostatečně vysoké na to, aby z nich mohli pokrýt celý chod domácnosti tak, aby odpovídal jejich postavení ve společnosti. Stejná situace snad panovala také v rodinách začínajících lékařů a svobodných advokátů, kteří své první příjmy museli investovat do chodu vlastní samostatné praxe. Tři sňatky dětí opavského advokáta a starosty v letech 1862–1867 Carla Wilhelma Dietricha odrážejí některé tendence sňatkové politiky vzdělaných vrstev občanů. Dne 14. července se provdala ve věku 21 let advokátova dcera Walburga za c. k. úředníka v Benešově Patznera Karla, kterému bylo 27 let. Dne 31. srpna 1876 se konala svatba druhé dcery Aloisie s opavským lékařem Dr. Franzem Kiesewettrem, jehož otec Franz byl rovněž opavským lékařem. Nevěsta v době uzavření sňatku dosáhla věku 26 let. Ženich vstupoval do svazku manželského ve věku 30 let. Do čtrnácti dnů se dne 12. září 1876 oženil ve věku 25 let syn Her-

---

<sup>7</sup> P. Horská, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, str. 61. Problémem v městském prostředí v 19. století však zpravidla nebylo ani tak prosazování vůle rodičů při hledání vhodného životního partnera dětí jako nedostatek prostředků k zabezpečení mladých rodin bez pomoci rodičů.

mann, který byl jmenován c. k. úředníkem ve Vítkově. Sňatek uzavřel s Carolinou von Vest dcerou opavského lékárníka Wilhelma rytíře von Vest.

Z těchto důvodů je pro poznání životních strategií vzdělaných mladých mužů podstatné znát i původ jejich životních partnerek, tj. z jaké společenské vrstvy si tito mladí muži volili nevěsty (tabulka 3). Ženichové z řad vzdělaných vrstev uzavírali sňatky jak s nevěstami ze své (stejně) společenské vrstvy, tak s nevěstami, jejichž otcové náleželi k hospodářským vrstvám městské občanské společnosti. Přičemž počet sňatků uzavřených s dcerami majitelů nemovitostí, řemeslníků, živnostníků, obchodníků a továrníků byl o 20 procentních bodů vyšší než počet sňatků s dcerami z rodin patřících ke vzdělaným vrstvám. Dne 23. září 1878 uzavřel c. k. finální úředník Franz Czezerdle syn c. k. státního úředníka v Uhrách Hermana Czezerdleho ve věku 26 let sňatek s Annou Kollovou dcerou opavského řemeslníka Jiřího Kolla. Nevěště v době uzavření sňatku bylo pouhých 17 let. Tato okolnost naznačuje, že z pohledu začínajícího mladé muže z řad vzdělaných vrstev byl svazek s dívkou z řemeslnické rodiny, která zpravidla měla věno, výhodnější než s dcerou z rodiny úředníků a učitelů,<sup>8</sup> neboť postavení těchto rodin bylo v městské společnosti v druhé polovině 19. století značně problematické. Ke stavovské cti úřednictva náleželo i dodržování určitého životního stylu, který se vztahoval na všechny členy domácnosti. Jestliže domácnosti úředníků většinu příjmů vynakládaly na to, aby tento životní styl dodržovaly, finančních prostředků na věna dcer a vzdělání synů se vždy nemuselo dostávat v patřičné výši. Avšak nízké věno dcer z úřednických a učitelských rodin je pouze jedním z faktorů, který mohl ovlivňovat výběr životní partnerky.

Nesmíme zapomínat na okolnost, že ve sledovaném období se vzdělané vrstvy nacházely teprve v rané fázi svého vývoje a že se u nich ještě nevytvořily tendence k uzavírání se osobám jiného původu. I muži, kteří již dosáhli určitého profesního postavení, uzavírali své druhé sňatky s ženami, které pocházely z okruhu opavského řemeslnictva. Dne 11. května 1869 uzavřel takový sňatek ve věku 47 let ovdovělý zemský účetní Josef Knappek s Annou Raidovou dcerou opavského pekaře Johanna Raidy. Ženich stejně jako nevěsta pocházel z hospodářských vrstev opavských občanů. Jeho otec Josef byl opavským obuvníkem. Nevěsta uzavírala sňatek ve věku 27 let.

---

<sup>8</sup> P. Horská, *Naše prababičky feministky*, Praha Nakl. Lidové noviny 1999, M. Lendnerová, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, L. Fialová, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*. In: *Žena v dějinách Prahy, Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, str. 175-185, P. Horská, *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*. In: *Žena v dějinách Prahy, Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996.

V této době vzdělaní muži městské občanské společnosti pocházeli přibližně z jedné třetiny z hospodářských vrstev městské společnosti, a tak nebylo nic neobvyklého, jestliže se ženili z dcerami řemeslníků, živnostníků a majitelů nemovitostí. K tomuto faktoru zajisté přispěla i výchova v rodině, rodinné a příbuzenské vztahy a podílení se na spolkovém a společenském dění ve městě. Ze 77 opavských ženichů, které lze zařadit do vzdělané vrstvy a kteří přitom pocházeli z hospodářských vrstev občanské společnosti, uzavřelo sňatek s partnerkou pocházející ze stejné společenské skupiny, tj. z hospodářských vrstev 56 %. Z rodin vzdělaných vrstev pocházelo 25 % partnerek, dcerami důstojníků rakouské armády bylo 1 % nevěst a z vrstev nižších úředníků, pracujících, statkářů a zemědělců bylo 18 %.

Jiná byla situace u 66 opavských ženichů, kteří již sami ze vzdělané vrstvy pocházeli. Tito ženichové upřednostňovali životní partnerky, jejichž otcové měli také příslušné vzdělání; jejich podíl činil 47 %. Ze 38 % uzavírali sňatky s dcerami z hospodářských vrstev občanstva, z 6 % s dcerami důstojníků rakouské armády a z 9 % pocházely nevěsty z rodin nižších úředníků a venkovského obyvatelstva. Podobně se chovali i ženiši, kteří nevykonávali svou profesi v Opavě, ale uzavírali sňatky s opavskými nevěstami. Jednou z takových opavských nevěst, která pocházela z rodiny vzdělaného opavského lékárníka a uzavřela sňatky s vzdělanými muži, byla Anna Brunnerová. Opavský advokát Dr. Heinrich Horny syn úředníka Josefa Horna poté co krátce ovdověl po uzavření prvního sňatku s Rosalií Johannou von Linz v roce 1867, se rozhodl znovu oženit a svou druhou životní družku si vybral Annu Brunerovou dceru opavského lékárníka Franze Brunnera. Sňatek byl uzavřen dne 21. února uzavřeli 1869. V době uzavření sňatku dosáhl ženich věku 33 let a nevěsta věku 21 let. Anna Hornová rozená Brunnerová však po nečekaném skonu manžela 24. dubna 1885 předčasně ovdověla. Druhý sňatek uzavřela, teprve ve věku 48 let, s vdovcem Dr. Karlem Kopitschem c. k. prezidentem zemského soudu, dne 5. července 1894. Její snoubenec, vysoký státní úředník, pocházel z rodiny c. k. úředníka Franze Kopitsche ve Vyškově. Ženich v době uzavření druhého sňatku dosáhl věku 55 let.

Za vhodný příklad sňatkové politiky mladých vzdělaných mužů, kteří pocházeli z řemeslnické rodiny a sňatek uzavřeli s ženami s hospodářské vrstvy občanské společnosti, mohou posloužit sňatky bratrů Franze a Otty Krämerových. Bratři Krämerové ačkoli pocházeli z rodiny opavského řemeslníka Antona Krämera, se rozhodli nenásledovat povolání otce a díky vzdělání dosáhli vysokého postavení v opavské společnosti. Dne 19. října 1889 uzavřel mladší z bratrů Franz c. k. úředník ve věku 31 let sňatek

Gabrielou Mosch dcerou opavského obchodníka Konrada Mosche. Nevěště bylo 22 let. Během následujícího roku se konala dne 21. června 1890 svatba jeho staršího 33 letého bratra Otty městského úředníka se setrou – dvojčetem manželky Annou Mosch. V roce 1910 z mladších z bratrů zastával úřad c. k. rady a starší městského oficiála.

**Tabulka 3. Sociální původ nevěst představitelů vzdělaných vrstev občanů Opavy v letech 1867-1902 podle profesního postavení otce nevěsty**

Profese otce nevěsty	Celkem		Ženiši z Opavy		Ženiši nežijící v Opavě	
	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %
svobodná povolání	16	5,1	9	4,6	7	5,8
úředníci	42	13,3	28	14,4	14	11,6
státní úředníci	24	7,6	15	7,7	9	7,4
technická inteligence	7	2,2	5	2,6	2	1,7
učitelé	6	1,9	2	1,0	4	3,3
středoškolská profesori	4	1,3	1	0,5	3	2,5
<b>celkem vzdělané vrstvy</b>	<b>99</b>	<b>31,3</b>	<b>60</b>	<b>30,8</b>	<b>39</b>	<b>32,2</b>
majitelé nemovitostí	45	14,2	25	12,8	20	16,5
řemeslníci a živnostníci	66	20,9	42	21,5	24	19,8
hostinští	7	2,2	3	1,5	4	3,3
obchodníci	32	10,1	20	10,3	12	9,9
továrníci	8	2,5	6	3,1	2	1,7
majitelé nemovitostí- řemeslníci	3	0,9	2	1,0	1	0,8
<b>celkem hospodářské vrstvy</b>	<b>161</b>	<b>50,9</b>	<b>98</b>	<b>50,3</b>	<b>63</b>	<b>52,1</b>
měšťané	1	0,3	-	-	1	0,8
důstojníci armády	12	3,8	5	2,6	7	5,8
<b>celkem hospodářské a vzdělané vrstvy.</b>	<b>273</b>	<b>86,4</b>	<b>163</b>	<b>83,6</b>	<b>110</b>	<b>90,9</b>
nižší úředníci	11	3,5	7	3,6	4	3,3
pracující za mzdu	14	4,4	11	5,6	3	2,5
sedláci	4	1,3	3	1,5	1	0,8
statkáři	7	2,2	4	2,1	3	2,5
domkáři	-	-	-	-	-	-
majitelé mlýna	-	-	-	-	-	-
majitelé pivovaru	3	0,9	3	1,5	-	-
malozemědělci	2	0,6	2	1,0	-	-
<b>celkem neobčanské vrstvy</b>	<b>41</b>	<b>13,0</b>	<b>30</b>	<b>15,4</b>	<b>11</b>	<b>9,1</b>
neuvedeno	2	0,6	2	1,0	-	-
<b>celkem</b>	<b>316</b>	<b>100,0</b>	<b>195</b>	<b>100,0</b>	<b>121</b>	<b>100,0</b>

Lze tedy říci, že mladí vzdělaní muži, kteří pocházeli z městských hospodářských vrstev, upřednostňovali sňatek s dcerami majitelů nemovitostí, řemeslníků, živnostníků a obchodníků, zatímco ti představitelé vzdělaných městských vrstev, kteří tvořili již druhou nebo třetí generaci, častěji uzavírali sňatky v rámci své sociální skupiny. Z toho vyplývá, že rozhodnutí uzavřít sňatek bylo ovlivňováno mnoha faktory, z nichž významnou roli hrál sociální původ a výchova v rodině. Kromě sociálního původu, výchovy a sítě společenských vztahů mohl být výběr životní partnerky také ovlivňován určitou stavovskou ctí některých profesí.

Pro žádnou ze sledovaných profesí není v rané fázi vytváření vzdělané vrstvy charakteristická uzavřená sňatková politika, která by se vyznačovala majoritním uzavíráním sňatků v rámci jedné profesní skupiny. Tento model chování v opavské společnosti na přelomu 19. a 20. století začíná být patrný pouze u osob svobodných povolání. Advokáti, lékaři a lékárníci si z 58 % vybrali za partnerky nevěsty, jejichž otcové měli vysokoškolské vzdělání a vykonávali stejnou profesi jako oni. Pokud vstupovali do svazku manželského s nevěstami z hospodářských kruhů, jednalo se především o dcery obchodníků a řemeslníků.

Obdobně se nepotvrdila hypotéza o kontinuitě uzavírání sňatků mezi úřednickými rodinami.<sup>9</sup> Opavští státní úředníci sice z 28 % uzavřeli sňatky s nevěstami, jejichž otcové náleželi mezi vzdělance, ale pouze 6 % nevěst pocházelo z rodin státních úředníků a 15 % z rodin úředníků. Opavští státní úředníci z 53 % vstoupili do svazku manželského s nevěstami pocházejícími z hospodářských vrstev, a to z 19 % s dcerami řemeslníků a živnostníků a ze 17 % s dcerami majitelů nemovitostí.

Větší kontinuita v uzavírání sňatků byla patrná u úředníků, z nichž 26 % uzavřelo sňatek s dcerami z rodin vzdělaných vrstev; pouhých 7 % ženichů se však oženilo s dcerami státních úředníků, 15 % s dcerami úředníků. Jinak stejně jako opavští státní úředníci více upřednostňovali sňatky s ženami z hospodářských vrstev občanstva, se kterými se oženilo 52 % ženichů.

Určité odlišnosti jsou patrné u profesní skupiny učitelé a středoškolští profesoři. Každý čtvrtý ženich této skupiny se sice oženil s nevěstou pocházející ze vzdělaných vrstev (26 %), ale na rozdíl od ostatních profesí žádný učitel nebo středoškolský profesor neuzavřel sňatek s dcerou učitele nebo středoškolského profesora. I když jejich nevěsty z 56 % pocházely z hospodářských vrstev občanské městské společnosti, ani jedna z nich ne-

---

<sup>9</sup> J. Machačová, *Úředníci v 19. století jako sociální skupina středních vrstev*. Slezský sborník 99, 2001, str. 188.



**Tabulka 4. Ženiši – představitelé vzdělaných vrstev bydlící nebo vykonávající svou profesi v Opavě v letech 1867-1902 - podle profesního postavení a profese otce nevěsty**

Profese otce nevěsty	Profese ženicha							
	svobodná povolání		státní úředníci		úředníci		učitelé + střed. profesoři	
	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %	absol.	v %
svobodná povolání	4	21,1	1	2,1	2	2,1	1	3,7
úředníci	4	21,1	7	14,9	14	14,7	1	3,7
státní úředníci	1	5,3	3	6,4	7	7,4	4	14,8
technická inteligence	1	5,3	2	4,3	-	-	1	3,7
učitelé	-	-	-	-	2	2,1	-	-
středoškolští profesoři	1	5,3	-	-	-	-	-	-
<b>celkem vzdělané vrstvy</b>	<b>11</b>	<b>57,9</b>	<b>13</b>	<b>27,7</b>	<b>25</b>	<b>26,3</b>	<b>7</b>	<b>25,9</b>
majitelé nemovitostí	-	-	8	17,0	12	12,6	5	18,5
řemeslníci a živnostníci	2	10,5	9	19,1	20	21,1	9	33,3
hostinští	-	-	-	-	3	3,2	-	-
obchodníci	4	21,1	4	8,5	12	12,6	-	-
továrníci	-	-	2	4,3	2	2,1	1	3,7
majitelé nemovitostí-řemeslníci	-	-	2	4,3	-	-	-	-
<b>celkem hospodářské vrstvy</b>	<b>6</b>	<b>31,6</b>	<b>25</b>	<b>53,2</b>	<b>49</b>	<b>51,6</b>	<b>15</b>	<b>55,6</b>
měšťané	-	-	-	-	-	-	-	-
důstojníci armády	1	5,3	2	4,3	2	2,1	-	-
<b>celkem vzdělané a hospodářské vrstvy</b>	<b>18</b>	<b>94,7</b>	<b>40</b>	<b>85,1</b>	<b>76</b>	<b>8,0</b>	<b>22</b>	<b>81,5</b>
nižší úředníci	1	5,3	2	4,3	3	3,2	1	3,7
pracující za mzdu	-	-	1	2,1	8	8,4	2	7,4
sedláci	-	-	-	-	2	2,1	-	-
statkáři	-	-	2	4,3	2	2,1	-	-
domkáři	-	-	-	-	-	-	-	-
majitelé mlýna	-	-	-	-	-	-	-	-
majitelé pivovaru	-	-	1	2,1	2	2,1	-	-
malozemědělci	-	-	-	-	1	1,1	1	3,7
<b>celkem neobčanské vrstvy</b>	<b>1</b>	<b>5,3</b>	<b>6</b>	<b>12,8</b>	<b>18</b>	<b>18,9</b>	<b>4</b>	<b>14,8</b>
neuvedeno	-	-	-	-	1	1,1	1	3,7
<b>celkem</b>	<b>19</b>	<b>100,0</b>	<b>47</b>	<b>100,0</b>	<b>95</b>	<b>100,0</b>	<b>27</b>	<b>100,0</b>

*Poznámka: „Technická inteligence“ byla z důvodu nízkého počtu přiřazena k státnímu úřednictvu. Učitelé a středoškolští profesoři byly sloučeny do jedné skupiny.*

byla dcerou obchodníka, hostinského nebo majitele nemovitostí, který by současně byl i provozovatelem nějakého řemesla. Třetina představitelů této profesní skupiny preferovala sňatek s dcerou řemeslníka a živnostníka a pětina s dcerou majitele nemovitostí.

Muži, jež řadíme k vzdělaným vrstvám městských občanů, si zpravidla nevolili za nevěsty dívky pocházející z vrstev stojících mimo strukturu městské občanské společnosti. Přestože někteří z nich z tohoto prostředí pocházeli, životní partnerky si vybírali spíše mezi ženami, jejichž otcové náleželi k hospodářským nebo vzdělaným vrstvám. Pakliže se dívka pocházející z rodin nižších úředníků, pracujících za mzdu, sedláků, statkářů, domkářů, malozemědělců, majitelů mlýna a majitelů pivovaru provdala za příslušníka vzdělaných vrstev, bylo to takřka bez výjimky za představitele svobodných povolání, i když pro tyto muže s vysokoškolským vzděláním uzavření takového sňatku v tehdejší společnosti zcela jistě znamenalo určité snížení společenské prestiže. Sňatkem se vzdělaní muži zpravidla snažili svou společenskou pozici v občanské společnosti upevnit; naproti tomu sňatek se ženou z vrstev společensky níže postavených nemohl jejich postavení příliš pomoci.

Opavská společnost se na konci 19. století vyznačovala sňatkovou politikou, která byla nakloněna vzájemnému uzavírání sňatků mezi dvěma základními složkami občanské společnosti, to je mezi vzdělanou vrstvou a vrstvou hospodářskou. Bylo by jistě zajímavé sledovat tuto politiku i z druhé strany, z hlediska ženské složky populace; to je, jaké bylo postavení na sňatkovém trhu dcer pocházejících ze vzdělaných vrstev, zda uzavíraly sňatky s řemeslníky, živnostníky, obchodníky a majiteli nemovitostí, nebo zda se vdávaly i za muže z vyšší či nižší společenské vrstvy.

Z hlediska rodinného stav opavských ženichů žijících i nežijících v Opavě v letech 1867 až 1902 ze zkoumaného vzorku 316 sňatků se jich 274 ženilo poprvé. Podruhé do svazku manželského vstupovalo 42 vzdělaných mužů. Před oltářem poprvé přijalo svátost manželství 297 z opavských nevěst. Počet prvních sňatků u nevěst byl nepatrně vyšší než podíl prvních sňatků u ženichů. Ovdovělých žen, které podruhé uzavřely církevní sňatek, bylo ve zkoumané skupině 19. Ze 316 sledovaných sňatků bylo pouze šest sňatků uzavřeno mezi vdovcem a vdovou.

Z dat ve farních matrikách bylo možné zjistit také věk, v němž v průměru vstupovali vzdělaní muži do svazku manželského. V opavské farnosti Nanebevzetí P. Marie v letech 1867 – 1902 to bylo v průměrném věku 29,9 let. Průměrný věk jejich nevěst při prvním sňatku byl poněkud nižší 23,9 let. Průměrný věk nevěst při uzavření prvního sňatku je mírně nižší než Pavlou Horskou uváděný průměrný věk nevěst pro rok 1880 v českých zemích 25,2 let.<sup>10</sup> Jeho výše však přesto svědčí o tom, že v českých zemích byly v uvedené době sňatkové poměry bližší západoevropskému typu sňatečnosti než

---

<sup>10</sup> P. Horská, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, str. 65.

východoevropskému. Průměrný věk 29,9 let při uzavření prvního sňatků u mužů zároveň dokládá nelehkou finanční situaci mladých vzdělaných mužů na počátku jejich profesní kariéry. Představitelé vzdělanostních vrstev občanstva uzavírali sňatek teprve v době, když dosáhli určité pozice ve svém povolání, aby své rodině za jistého přispění ženina věna mohli zajistit určité společenské postavení, které od takovéto rodiny tehdejší společnost očekávala. Ve věku 35 let uzavřel dne 7. ledna 1872 svůj první sňatek opavský advokát Dr. Franz Müller, který pocházel z rodiny měšťana a řezníka Franze Müllera ve Vidnavě. Oženil se s velmi mladou Annou Markusovou dcerou opavského úředníka Hermana Markuse, které v době uzavření sňatku bylo teprve 17 let. Věkový rozdíl mezi manžely činil 18 let. Obdobně jako advokát Müller vstoupil do svazku manželského daleko po překročení tzv. kristových let c. k. profesor Johann Fuchs syn malozemědělce v Raduni. V době uzavření prvního sňatku dosáhl již věku 38 let. Dne 27. července 1900 se oženil s Josefou Straus dcerou opavského c. k. geometra inženýra Jakoba Strause, která byla rovněž o sedmnáct let mladší než ženich.

**Tabulka 5. Rodiny opavských vzdělaných vrstev v letech 1869-1910 podle počtu členů**

Typ a velikost rodiny a domácnosti	1869	1890	1910
Domácnost jednotlivce	18,1	24,0	19,8
Rodina s počtem členů - 2	16,7	21,3	21,5
3	17,3	14,9	19,8
4	17,3	15,8	17,1
5	12,2	12,4	11,8
6 +	18,4	11,6	10,0
Celkem	100,0	100,0	100,0

*Pramen: Státní okresní archiv Opava, sčítání lidu z let 1869, 1890 a 1910.*

Odkládání uzavření prvního sňatku až na dobu, kdy muž mohl finančně zajistit svou rodinu, se odrazilo rovněž ve velikosti rodiny. Jak víme z literatury k dané problematice,<sup>11</sup> docházelo od sedmdesátých let 19. století k omezování velikosti rodin a tato tendence je patrná i ve vývoji domácností opavských vzdělaných vrstev, jak je poskytují údaje ze sčítání lidu z let 1869, 1890 a 1910.<sup>12</sup> Během sledovaných čtyřiceti let docházelo zejména ke

<sup>11</sup> M. Lendnerová, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, Praha 1996.

<sup>12</sup> Za rodinu je zde pokládán manželský pár s dětmi.

snižování počtu rodin se čtyřmi a více dětmi z 18,4 % v roce 1869 na 10,0 % v roce 1910. Na počátku 20. století byly v těchto rodinách zpravidla jedno až tři děti, kterým tyto rodiny byly schopny zajistit dostatečné vzdělání, aby zejména synové mohli následovat profesní kariéru otce.

Pro celkové dokreslení života vzdělaných vrstev městské občanské společnosti by bylo vhodné studovat i další aspekty jejich společenského postavení, například postavení žen v domácnostech, otázky týkající se výchovy dětí, ale zejména vzájemný vztah mezi partnery se značným věkovým rozdílem. Právě sňatky věkově značně odlišných snoubenců, kdy nevěsta byla mnohem mladší než ženich, nebyly ve zkoumaných matričních záznamech výjimečné. Tyto a mnohé další otázky, které leží na hranici výzkumů z historické demografie, sociálních dějin a dějin každodennosti, se pomalu a jistě stávají aktuálními i v naší historiografii, ačkoli je velmi obtížné je z běžně dostupných pramenů zachytit.<sup>13</sup>

### Závěrečné shrnutí

Přestože česká historiografie od počátku devadesátých let 20. století začíná věnovat pozornost každodennímu životu a postavení žen v 19. století, práce podobného zaměření doposud chybí. A i když věnovala německá a rakouská historiografie v minulých letech poměrně značnou pozornost vytváření vzdělaných vrstev občanské společnosti, jejich socioprofesnímu složení nebo jejich angažování v komunální politice, dětství, výchově v rodině, pojetí sexuality v občanské společnosti, postavení ženy v rodině a její společenské úloze, studie sledující zároveň mezigenerační mobilitu ve vztahu otec – syn a zeť – tchán mezi nimi rovněž nejsou.

Studium mezigenerační mobility vzdělaných vrstev v Opavě na konci 19. století a na počátku 20. století založené na údajích matričních záznamů o sňatcích pro opavskou farnost Nanebevzetí P. Marie z let 1967 – 1902 přineslo některé nové poznatky k vytváření této socioprofesní skupiny v Opavě. Přestože mezigenerační mobilita byla zkoumána pouze v rámci jedné generace, získané údaje vytvoření obrazu sociálního původu zkoumané skupiny dovolují. V této rané fázi vytváření vrstvy vzdělaných osob v městské společnosti vzdělání umožňovalo stát se jejím příslušníkem mužům ze všech vrstev společnosti. I synové malozemědělců, domkářů nebo pracujících za

---

<sup>13</sup> P. Horská, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, M. Lendnerová, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, L. Fialová, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*. In: *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia XIII, Praha 1996, str. 175-185, P. Horská, *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*. In: *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia XIII, Praha 1996.

mzdu si mohli vzděláním a vykonáváním určité profese zvýšit sociálním postavením, i když většina příslušníků této socioprofesionální vrstvy pocházela ze stejné vrstvy nebo z hospodářské vrstvy žijící ve městech. Ve sledovaném období přibližně třetina představitelů vzdělaných vrstev pocházela z rodin hospodářských vrstev, a to zejména z rodin řemeslníků, živnostníků a majitelů nemovitostí.

Z matričních zápisů bylo možné rovněž sledovat mezigenerační vazby typu zeť a tchán. Na základě údajů o vykonávaném povolání nebo zdroji příjmů nevěst bylo možné zjistit, z jakých vrstev společnosti pocházely životní partnerky vzdělaných mužů. Představitelé vzdělaných vrstev uzavírali první sňatek v průměru teprve krátce před dovršením třicátého roku věku, tedy v období kdy už nebyli na úplném počátku své profesní kariéry po absolvování vzdělání a mohli zajistit svým příjmem chod domácnosti. Přestože již nějaké postavení ve své profesi zaujímali, sehrálo i věno nevěsty určitou a ne zrovna bezvýznamnou roli v počátečním finančním a hmotném zajištění nově vzniklé rodiny. Avšak předpokládané vyšší věno u dcer řemeslníků, živnostníků, obchodníků, majitelů nemovitostí a továrníků bylo pouze jedním z faktorů, proč muži ze vzdělaných vrstev upřednostňovali životní partnerky z prostředí hospodářských vrstev.

Zejména ti, kteří sami z tohoto prostředí pocházeli, mohli být ovlivněni výchovou v rodině a rodinnými společenskými vztahy. Stejně jako vzdělání mohl i sňatek zvýšit sociální postavení muže v občanské společnosti. I když představitelé vzdělaných vrstev pocházeli i z vrstev venkovského obyvatelstva, dávali přednost sňatku se ženami z městských vrstev, a to zejména z hospodářských a vzdělaných vrstev městské společnosti.

Pokud jde o kontinuitu v sociální mobilitě, začínala se jí vyznačovat pouze profesní skupina svobodná povolání. Zejména synové advokátů, lékařů a lékárníků následovali profesi svého otce a nejčastěji uzavírali sňatky se ženami, které pocházely ze vzdělaných občanských vrstev. Naproti tomu kontinuitu u vykonávání profese státní úředník a úředník v opavské společnosti na přelomu 19. a 20. století studie nepotvrdila.

## Summary

### **Intergenerational Social Mobility of the knowledge class in Opava at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century (based on the Church marital registers)**

The study of the intergenerational mobility of the knowledge class in Opava at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century is based on the Church marital registers in Opava parish “Nanebevzetí P. Marie” (Assumption of the Virgin Mary) from 1867 to 1902. Even though the intergenerational mobility is studied only within one generation the collected data allow us to describe the social origin of this group. Education enabled men from all social strata to join this group at an early phase. Even sons of small farmers, crofters or hired men could acquire a certain social position if they got the education and worked in certain professions, even though most of the knowledge class had their origin in the same strata or in the business urban population. At this period around one third of the knowledge class came from the business population, especially from families of craftsmen, tradesmen, and property owners. Register records also show the intergenerational links between fathers- and sons-in-law. The profession or the source of bride’s income indicates the strata of the origin of the women. Men from the knowledge class married at nearly 30 year of age. At this age it has already been some time since they finished their education and they were not at the very beginning of their professional careers, but they could financially secure the household. Although they had already reached a satisfactory position in their profession the bride’s dowry played a certain – and not completely unimportant – role in the financial situation of the newly established family. However, the higher dowry of craftsmen, tradesmen, businessman, and property and factory owners was only one of the factors behind why men from the knowledge class preferred life-partners from the business strata.

Family socialisation and family social relationships could influence those who originally came from this stratum. Even though members of the knowledge class also came from the rural population they preferred unions with women from towns, especially from the business stratum and the knowledge class.

Continuity in a particular job tended to be characteristic only for the professionals. Especially sons of barristers, physicians and pharmacists, who continued in the profession of their fathers and most often married women from the knowledge background. Conversely, the study does not confirm continuations in the professions of civil servants and officials.

## **Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950**

**Josef Grulich**

Pojem historická demografie není v českém prostředí vykládán jednotným způsobem. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o interdisciplinární obor, v němž se odráží badatelské úsilí historika a demografa směřující k lepšímu poznání vývoje populací v minulosti. Historik a demograf, zpravidla zastoupený v jedné osobě, se navzájem radí o výběru vhodné pramenné základny i excerpčních metod. Zatímco historik odborně zpracovává data pro demografickou analýzu, demograf učí historika užívat statistiku a následně interpretovat vzájemné souvislosti jednotlivých populačních procesů. Pod pojmem historická demografie je tedy nutné vnímat jeden z nejvýznamnějších interdisciplinárních oborů, který se zabývá problematikou člověka a celé lidské společnosti.<sup>2</sup>

---

<sup>12</sup> K zaměření historické demografie srov. P. Horská, *Česká historická demografie*, Český časopis historický 89, 1991, s. 519; E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 5-9; K. Kalibová - Z. Pavlík - A. Vodáková, *Demografie*, s. 17-18; Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, *Základy demografie*, s. 27.

## 1. Výzkumy evropské populace a rodinných forem

Zrod historické demografie jako vědní disciplíny je doložitelný již v poválečném období, kdy skupina francouzských historiků dospěla k závěru, že přetrvávající ustrnulou koncepci dějin je nutné „omladit“.<sup>3</sup> A tak již od 2. poloviny čtyřicátých let 20. století se někteří historikové začali zabývat populačním vývojem v různých částech Francie v duchu „*histoire totale*“. Zmíněný výzkum byl prováděn s použitím kvantitativních metod na základě pramenů evidenční povahy.<sup>4</sup> Průběh přirozené měny obyvatelstva a migrací zde nebyl vnímán izolovaně, ale dáván do přímých souvislostí s hospodářským a sociálním vývojem.<sup>5</sup> Velkého ohlasu se však dočkala i zobecňující charakteristika francouzského populačního vývoje v rámci dějin mentalit.<sup>6</sup>

I přes odlišná východiska byly cíle historickodemografických výzkumů shodné, jejich jednotícím prvkem se stal zájem o obyvatelstvo. Kladly si za cíl prokázat, že populace zcela právem náleží k těm faktorům, které přímo či nepřímo ovlivňovaly dějiny lidské společnosti. Jestliže demografové inspirovaní Johnem Grauntem a jeho následovníky obyvatelstvo zkoumali hlavně proto, aby následně mohli co nejlépe odhadnout jeho budoucí vývoj, historikové se uvedenou problematikou začali zabývat s ohledem na lepší možnosti objasnění minulosti. Přestože historická demografie prostorově omezeným rozsahem prováděných výzkumů odpovídá spíše koncepci regionálních výzkumů či mikrohistorie, vždy usiluje o zobecňující výklad podstaty populačního vývoje.<sup>8</sup>

K rozvoji historickodemografických výzkumů přispěli významně Louis Henry a Michel Fleury, kteří na základě matriční evidence rozpracovali i

---

<sup>3</sup> Blíže programové prohlášení historické demografie J. Meuvret, *Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime*, Population 1, 1946, s. 643-650.

<sup>4</sup> Jejich přehled podal P. Guillaume - J.-P. Poussou, *Démographie historique*, Paris 1970.

<sup>5</sup> Stručně je zmínil A. E. Imhof, *Einführung in die Historische Demographie*, München 1977, s. 12-18.

<sup>6</sup> P. Ariès, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie*, Paris 1948.

<sup>8</sup> Vzájemnou korelaci mezi růstem obilných cen a zvyšující se úmrtností prokázal např. P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1958; Týž, *La mortalité en France sous l'Ancien Régime. Problèmes et Hypothèses*, in: Týž, *Clio parmi les hommes*, Paris 1976, s. 160-170.



úspěšně použili metodu rekonstrukce rodin.<sup>9</sup> Sledování demografických poměrů na území jedné farnosti jim umožnilo nahlédnout k samotné podstatě existence jednotlivých rodin, žijících se na jejím území. Vycházeli přitom ze záznamů o sňatcích (včetně věku, bydliště, sociálního a profesního postavení snoubenců, případně rodičů), které doplnili o další demografickou rodinnou historii – narození děti a úmrtí manželů. Hlavním důvodem této velice pracné matriční excerpce byl výzkum plodnosti vdaných žen. Zároveň však nezůstala opomenuta ani obecná problematika sňatečnosti a úmrtnosti.<sup>10</sup> Na příkladu normandské farnosti Crulai se podařilo prokázat cílevědomé omezování porodů vdaných žen, které do té doby v období raného novověku ještě nikdo nepředpokládal.<sup>11</sup>

Na nebyvalé možnosti všestranného použití matričních zápisů však mnohem dříve než Louis Henry poukazoval český historik Josef Vítězslav Šimák. Již v meziválečném období doporučoval jednotlivé matriční zápisy rozepisovat na samostatné lístky tak, aby mohly být následně použitelné při rodopisném bádání i zjišťování odlišných populačních, náboženských a národnostních poměrů v zemi. Jeho zájmu tehdy neunikla ani možnost studia sociálního rozvrstvení obyvatelstva stejně tak jako příležitost k onomatickým výzkumům.<sup>12</sup> Ačkoliv Šimák v dané době zdůrazňoval, že taková pomůcka bude jistě „uvítána s jásotem od předních našich učenců“, jeho koncepce matričních výzkumů však zůstala bez větší odezvy.<sup>13</sup>

Demografické výzkumy směřující od rekonstrukce rodin k uplatnění agregativní metody na území Francie koordinovala tři pařížská centra: Institut National d'Études Démographiques (I.N.E.D.), Laboratoire de démographie historique při L'École des Hautes Études en Sciences Sociales (E.H.E.S.S.) a Laboratoire de démographie na Sorbonně. Ve Velké Británii,

---

<sup>9</sup> M. Fleury - L. Henry, *Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.

<sup>10</sup> P. Horská, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, AČ 26, 1976, s. 140-148; E. Maur, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, Historická demografie 2, 1968, s. 72-83.

<sup>11</sup> E. Gautier - L. Henry, *La population de Crulai paroisse normande. Étude historique* (= Institut National d'Études Démographiques, Travaux et Documents, Cahier n° 33), Paris 1958.

<sup>12</sup> Na Šimákův přínos v oblasti historické demografie, sociálních a hospodářských dějin upozornil E. Maur, *Kvantitativní historie a regionální historik*, in: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 2*, Semily 1996, s. 111-116.

<sup>13</sup> Blíže J. V. Šimák, *Jak těžiti z farních matrik*, Od Ještěda k Troskám 1, 1922-23, s. 135-140; srov. V. Srb, *Využití rodopisné studie pro historickou demografii*, Demografie 11, 1969, s. 125-131.

vznikla *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*. Z její iniciativy byla zprvu sestavena přehledná bibliografie starších prací k anglickým dějinám obyvatelstva, avšak v přímé návaznosti na agregativní metodu zde nalezla uplatnění i rekonstrukce rodin.

Anthony Wrigley ji dokonce vyzdvihl na úroveň optimálního prostředku pro uskutečnění globální analýzy vzájemného poměru křtů, pohřbů, sňatků. Vytvoření jasné představy o přirozeném pohybu obyvatelstva se bez jejího přičinění stalo zcela nemyslitelným.<sup>14</sup> Obdobně jako ve Francii proslula farnost Crulai, Wrigley si k uskutečnění svých vlastních výzkumů zvolil průzkum matriční evidence devonské farnosti Colyton.<sup>15</sup> Na základě odlišných počtů narozených, zemřelých a oddaných v jednotlivých letech se mu podařilo prokázat vliv mnoha vnějších faktorů (např. občanská válka, epidemie, nedostatek obilí a potravy v závislosti na vysokých cenách, potřeby soukennické produkce) na populační vývoj v zemi.<sup>16</sup>

V souladu s představou určitého zobecnění většiny poznatků získaných na bázi regionálních výzkumů vzniklo jen na území Francie více než pět set studií dokládajících místní populační vývoj. S použitím metody rekonstrukce rodin, vycházející z matriční evidence obyvatelstva, byl obdobným způsobem zdokumentován populační vývoj též v některých oblastech Skandinávie,<sup>17</sup> Německa<sup>18</sup> a Švýcarska.<sup>19</sup> Další desítky prací byly sepsány i v dalších evropských zemích tak, aby vzorek zkoumaného obyvatelstva byl co nejrepresentativnější a napomohl k lepšímu objasnění populačního vývoje na úrovni dílčích regionů a později i jednotlivých zemí.

---

<sup>14</sup> E. A. Wrigley, *Family reconstitution*, in: Týž (ed.), *An Introduction to English historical demography*, London 1966, s. 98-99.

<sup>15</sup> Týž, *Mortality in Pre-Industrial England: the example of Colyton, Devon, over Three Centuries*, *Deadalus* 97, 1968, s. 246-280.

<sup>16</sup> Obecně k metodice a přínosu historicko-demografického výzkumu Týž, *Bevölkerungsstruktur im Wandel. Methoden und Ergebnisse der Demographie*, München 1969.

<sup>17</sup> Např. T. Bengtsson - J. Oeppen, *A Reconstruction of the Population of Scania 1650-1760* (= Lund Papers in Economics History 32), Lund 1993.

<sup>18</sup> Např. R. Gehrmann, *Leezen 1720-1870. Ein historisch-demographischer Beitrag zur Sozialgeschichte des ländlichen Schleswig-Holstein*, Neumünster 1984, s. 59-64; A. E. Imhof, *Die namentliche Auswertung der Kirchenbücher. Die Familien von Giessen 1631 - 1730 und Heuchelheim 1691-1900*, in: Týž (ed.), *Historische Demographie als Sozialgeschichte. Gießen und Umgebung vom 17. zum 19. Jahrhundert 1*, Darmstadt-Marburg 1975, s. 279-516.

<sup>19</sup> Např. M. Mattmüller, *Familienrekonstruktion mit unvollständigen Kirchenbücherein Experiment*, in: Týž, *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz I: Die frühe Neuzeit, 1500 - 1700*, Basel-Frankfurt am Main 1987, s. 495-503.

Metoda rekonstrukce rodin umožnila sledovat, zda odlišný průběh přirozené měny obyvatelstva lze dávat do přímých souvislostí se zvyšování sňatkového věku nebo vnímat spíše jako důsledek prodlužování mezipородních intervalů či zvyšování kojenecké a dětské úmrtnosti. Bylo možné vcelku objektivně doložit jednotlivé změny v průběhu sňatečnosti, úmrtnosti a plodnosti, ke kterým průběžně docházelo vlivem vnějších faktorů (např. válečné události, období neúrody, špatná ekonomická situace, epidemie apod.) a které měly za následek změny počtu narozených a zemřelých osob. Obecný význam metody rekonstrukce rodin i nadále přetrvává, přestože již není uskutečňována za pomoci ručně sestavovaných rodinných listů. Od konce devadesátých let 20. století se podmínkou jejího uskutečnění stává vytvoření počítačové databanky, která je mnohostranně využitelná prostřednictvím odpovídajících kvantitativních metod.<sup>20</sup>

Od sedmdesátých let 20. století se okruh problematiky, kterou se historická demografie systematicky zabývá, začal postupně rozšiřovat.<sup>21</sup> Kromě populačního vývoje představujícího i nadále jeden z hlavních objektů jejího badatelského zájmu vyvstala do popředí problematika velikosti a složení jednotlivých rodin a domácností. V rámci „sociální integrované vědy“ ( historie, etnologie, historické demografie a sociologie) začal být přikládán stále větší význam individualizaci zkoumaného objektu v rámci strukturovaných skupin i jejich nejnižší jednotky - rodiny. Na možnosti výzkumu evropských rodinných forem zprvu upozornil anglický historik Peter Laslett,<sup>22</sup> který zastával názor, že začlenění služebnictva a učedníků do užšího okruhu rodiny hospodáře je jedním z charakteristických rysů rodící se protoindustriální společnosti. Zavedení tovární výroby na území Anglie i v dalších evropských oblastech mělo být následně vnímáno jako přímý důsledek odlišení osobních a rodinných vztahů ve vzájemném poměru zaměstnavatel - zaměstnanec. Důsledkem uvedené změny moderní

---

<sup>20</sup> K možnostem uplatnění výpočetní techniky v historické demografii srov. J. Honc, *Perspektivy samočinných počítačů v historické demografii a Russův pokus při zpracovávání matrik*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 104-109; A. E. Imhof, *Einführung*, s. 97-112; M. Cerman - L. Matušíková - H. Zeitlhofer, *Projekt „Sociální struktury v Čechách“*. *Rozbor pramenů s použitím počítače I-II*, AČ 49, 1999, s. 107-128, 171-190.

<sup>21</sup> Koncepti výzkumů v oblasti historické demografie shrnuli např. J. Dupâquier, *Introduction à la démographie historique*, Paris-Tournai-Montréal 1974; L. Henry - A. Blum, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1988<sup>2</sup>; T.H. Hollingsworth, *Historical Demography*, London 1969.

<sup>22</sup> Srov. P. Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965; P. Laslett - R. Wall (edd.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972.

průmyslová společnost ztratila svoji stabilitu a začala prožívat stále častější sociální otřesy a nepokoje.

Přibližně ve stejné době označil Franklin Mendels<sup>23</sup> pojmem „*proto-industrializace*“ rychlý nárůst tradičními formami organizovaného, avšak tržně zaměřeného venkovského průmyslu, který na území některých evropských států urychlil regionální diferenciaci v 16. - 18. století. Na jedné straně tak vznikaly oblasti s agrární produkcí zaměřenou na místní spotřebu, kde se s vzestupnou tendencí uplatňovala také rukodělná, zvláště však textilní výroba, jakožto zdroj obživy jednotlivých, zemědělsky nesoběstačných vrstev populace. Na druhé straně se však zároveň konstituovaly některé regiony s vysloveně tržním zemědělstvím. Základnou moderní, továrnami reprezentované industrializace, se však nakonec staly pouze ty oblasti, na jejichž území probíhala „*industrializace bez mechanizace a urbanizace*“ prostřednictvím „zahušťování“ podomácky provozované rukodělné výroby. Klíčové místo v systémové koncepci protoindustrializace však zaujímala domácnost, která se stala přímým pojítkem mezi výrobním procesem na jedné a rodinou, jakožto jednotkou demografické reprodukce, na druhé straně.

V souvislosti s protoindustrializací nelze opomenout tzv. göttingenský model<sup>24</sup>, kde je rodina, resp. domácnost vnímána jako jednotka kooperující na bázi dělby práce, důsledkem čehož musela být determinována nejenom vnitřní struktura domácnosti, ale i demografické chování jejích členů. Konkrétní výzkumy prováděné v některých oblastech zcela jednoznačně prokázaly, že ke kooperaci založené na společné dělbě práce nemuselo vždy docházet pouze uvnitř rodiny, ale mohla nastat i mezi jednotlivými

---

<sup>23</sup> Blíže F. F. Mendels, *Proto-industrialization: The first Phase of the Industrialization Process*, The Journal of Economic History 32, 1972, s. 241-269.

<sup>24</sup> Blíže např. P. Kriedte - H. Medick - J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 53), Göttingen 1977; Tíž, *Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung I-II*, GG 18, 1992, s. 70-87, 231-255; Tíž, *Proto-Industrialization revisited: Demography, Social Structure and Modern Domestic Industry*, Continuity and Change 8, 1993, s. 217-252. Tíž, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2/1998*, s. 9-20; srov. M. Cerman - S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-industrialisierung in Europa*, Wien 1994; kritické připomínky přednesl E. Schremmer, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Anmerkung zu einem Konzept der Proto-Industrialisierung*. GG 6, 1980, s. 420-448; český komentář podal M. Myška, *Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, Český časopis historický 92, 1994, s. 759-774.

domácnostmi. Ty se však nemusely vždy přizpůsobovat požadavkům práce a přežití prostřednictvím uzavření manželského svazku a následného zplození potomstva. V zájmu rozvoje domácí produkce je však nutné brát v úvahu také druhou možnost předpokládající vyloučení vlastních svobodných dětí nebo naopak přijetí nepřibuzných osob, které ke kmenové rodině původně nenáležely. K demografickému modelu protoindustrializace, zvláště však k míře vlivu ekonomické sféry na populační vývoj, zaujali velmi kritické stanovisko Anthony Wrigley a Roger Schofield.<sup>25</sup>

Na složitost a variabilitu struktury protoindustriální domácnosti v mnohem širším měřítku poukazoval John Hajnal.<sup>26</sup> V závislosti na odděleném nebo společném způsobu hospodaření členů jedné domácnosti rozpracoval rodinnou typologii rozlišující odlišnou podobu domácnosti v jednotlivých oblastech severozápadní a jihovýchodní Evropy. Výskyt odlišností prokazatelných na základě rozdílného demografického chování i rodinných struktur Johna Hajnala inspiroval natolik, že na základě pomyslné spojnice měst Petrohradu a Terstu vymezil hranici dvou evropských regionů s rozdílným charakterem domácností (1965). Na rozdíl od situace v jihovýchodní Evropě byl v severozápadní Evropě zjištěn nejen vyšší sňatkový věk při prvním vstupu do manželství, ale i mnohem větší počet trvale svobodných osob. Prokázaly se i rozdíly v obvyklé dědické praxi. Zatímco na severozápadě se majetku ujímal pouze jediný, zpravidla nejstarší syn, který postupně vyplácel své sourozence (nukleární rodina), na jihovýchodě všichni synové i s rodinami setrvali na otcovském gruntě, aby společně hospodařili (kmenová rodina typu „famille - souche“).<sup>27</sup>

---

<sup>25</sup> R. S. Schofield, *Family structure, demographic behaviour and economic growth*, in: J. WALTER - R. Schofield (edd.), *Famine, disease and the social order in early modern society*, Cambridge 1989, s. 279-304; E. A. Wrigley - R. S. Schofield, *The Population History of England 1541 - 1871. A reconstruction*, Cambridge 1989; E. A. Wrigley, *The Growth of Population in 18th-Century England. A Conundrum Resolved*, Past and Present 98, 1983, s. 121-150; Týž, *Marriage, Fertility and Population Growth in 18th-Century England*, in: R. B. Outhwaite (ed.), *Marriage and Society, Studies in the Social History of Marriage*, London 1981, s. 137-185.

<sup>26</sup> J. Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, in: D. V. Glass - D. V. C. Eversley (edd.), *Population in history, Essays in historical demography*, Chicago 1965, s. 101-143; Týž, *Two kinds of pre-industrial household formation system*, in: R. Wall (ed.), *Family forms in historical Europe*, Cambridge 1983, s. 65-104.

<sup>27</sup> Srov. A. E. Hammel- P. Laslett, *Comparing household structures over time and between cultures*, *Comparative Studies in Society and History* 16, 1974, s. 73-103; I. Richarz (ed.), *Haushalten in Geschichte und Gegenwart. Beiträge eines internationalen disziplinübergreifenden Symposiums an der Universität Münster vom 6.-8. Oktober 1993*, Göttingen 1994.

Hajnalova teorie, která rámcově rozčlenila evropský prostor do dvou oblastí, byla během osmdesátých a devadesátých let 20. století ověřována také kulturní antropologií,<sup>28</sup> zpravidla komparací.<sup>29</sup> Zatímco rakouští historikové se zhlédli pouze v Hajnalově linii rozdělující Evropu na severozápadní a jihovýchodní část,<sup>31</sup> anglický antropolog Jack Goody odlišné formy rodinných struktur charakterizoval na příkladu rozdílných poměrů panujících v oblasti severozápadního a jihovýchodního Středomoří.<sup>32</sup> Proměna vnitřního uspořádání venkovské společnosti, ke které docházelo v závislosti na odlišném ekonomickém a sociálním vývoji jednotlivých regionů, se stala předmětem zájmu tzv. „Brennerovy debaty“.<sup>33</sup>

Na základě komparativního studia sociální každodennosti a rodinného cyklu byly dějiny manželství a rodiny zkoumány po vzoru předchůdce sociální antropologie Norberta Eliase.<sup>34</sup> Největší pozornost tak byla věnována odlišným okolnostem uzavření sňatku, možnostem zabezpečení jeho trvalého charakteru, problematice rozvodu, vdovství, konkubinátu, dědické-

---

<sup>28</sup> Charakter uvedené metody přiblížil M. Harris, *Kulturanthropologie*, Frankfurt am Main 1989.

<sup>29</sup> Srov. M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990. Problematikou specifik východního rodinného typu se nejnověji zabýval K. Kaser, *Der Erbfall, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500 - 1900)*, Graz 1998.

<sup>31</sup> Opomenuto však nezůstalo ani přechodné pásmo, oblast střední Evropy nacházející se na rozhraní západních a východních rodinných struktur. Blíže např. M. Cerman, *Mitteleuropa und die „europäischen Muster“*. *Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16. - 19. Jahrhundert*, in: J. Ehmer – T. K. Hareven - R. Wall (edd.), *Historische Familienforschung (Ergebnisse und Kontroversen)*, Frankfurt am Main-New York 1997, s. 327-346.

<sup>32</sup> J. Goody, *The development the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983; na nejednotnost typologie rodinných forem upozornili A. Burgière - CH. Klapisch-Zuber - M. Segalen - F. Zonabend, *Histoire de la famille II*, Paris 1980, s. 48-51 (Deux, quatre ou trois modèles).

<sup>33</sup> R. Brenner, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, *Past and Present* 70, 1976, s. 30-75; srov. M. Cerman - E. Maur, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 - 1750*, *Český časopis historický* 98, 2000, s. 737-774.

<sup>34</sup> Blíže J. Šubrt, *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Praha 1996.

ho práva a příbuzenských vazeb. Vzájemná konfrontace demografického (okolností vzniku manželského svazku, míry porodnosti, četnosti nemanželských dětí, velikosti domácností), ekonomického (dědická praxe, způsob rodinného hospodaření, vliv industrializace na podobu rodiny a domácnosti) i citového hlediska (soukromí a společný život v domácnosti, mezilidské vztahy, volba životního partnera, chápání sexu, rodičovství a dětství, příčiny sociálních změn) se stala předmětem zájmu mnoha studií, které jí věnovaly odpovídající pozornost v západoevropském<sup>35</sup> i lokálním měřítku.<sup>36</sup>

V souladu s kulturněantropologickým pohledem na vznik evropských rodinných forem a v souvislosti s procesem protoindustrializace byla navíc rozpracována i teorie ekotypů. Jejím prostřednictvím byla prosazována myšlenka vzájemné souvislosti mezi strukturou rodiny a ekonomickým zázemím určitého regionu. Jednotlivé domácnosti zde představují samostatná hospodářská společenství, jejichž struktura bývá dodatečně uzpůsobena vnějším podmínkám.<sup>37</sup> Zvláště v případě sedláků a řemeslníků je zdůrazňována organizace místní ekonomiky vzhledem k aktuální rodinné konstelaci. Mitterauerova koncepce klade důraz na dva protichůdné typy společenství, jež jsou odlišné v závislosti na podobě i významu cizí pomocné síly v domácnosti. Ve venkovském prostředí se začalo rozlišovat mezi dlouhodobými čeledíny nebo podruhy na jedné straně a sezónními nádeníky na straně druhé.<sup>38</sup>

Přestože uvedená koncepce, která byla vypracována na základě dílčích poznatků z jednotlivých oblastí Rakouska, nalezla v zemi svého vzniku

---

<sup>35</sup> Srov. J. Ehmer - T. K. Hareven - R. Wall (edd.) *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main-New York 1997; M. Segalen, *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main-New York 1990<sup>3</sup>.

<sup>36</sup> Srov. R. Wall - J. Robin - P. Laslett (edd.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500 -1914*, London 1992<sup>7</sup>.

<sup>37</sup> Srov. J. Ehmer, *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischen Wandel (=Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 92)*, Göttingen 1991.

<sup>38</sup> M. Mitterauer, *Familiengröße-Familientypen-Familienzklus. Probleme quantitativer Auswertung von österreichischen Quellenmaterial*, GG 1, 1975, s. 226-255; Týž, *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, in: J. Ehmer - M. Mitterauer (edd.), *Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185-323; srov. komparativní přístup z obecnějšího hlediska Týž, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien-Köln-Weimar 1992.

množství odpůrců.<sup>39</sup> Ve Skandinávii ji odlišným geografickým a ekonomickým podmínkám přizpůsobil a částečně i rozvinul David Gaunt.<sup>40</sup> Ani on nedával jednotlivé ekotypy do přímých souvislostí s prostředím jako determinantem, ale vnímal je jako konkrétní přírodně-prostorová uspořádání. Rozdílné podoby domácností dokládal na příkladu oblastí, jejichž obyvatelé se od jara do podzimu živili obhospodařováním polností, zatímco v zimě si přivydělávali těžbou nebo exportem nerostů. V ostatních regionech však zůstávali lidé i nadále odkázáni pouze na zemědělskou produkci. V prvním případě byla v závislosti na místní ekonomické základně prokazatelná větší soudržnost vícegeneračních rodin typu „*joint family*“, v druhém případě převládala existence nukleárních rodin, které si dočasně najímaly čeled'

V souvislosti s výzkumem evropských rodinných forem však nelze opomenout ani mnohem starší „*teorii celého domu*.“ Jejimi iniciátory se již v polovině 19. století stali Frédéric Le Play a Wilhelm Heinrich Riehl. Sami sebe považovali za současníky úpadku původního, přirozeného uspořádání vícegenerační mnohočlenné „*patriarchální*“ nebo „*kmenové*“ rodiny (Le Play – „*famille souche*“, Riehl – „*das ganze Haus*“), ve které žil pohromadě větší počet manželských párů.<sup>41</sup> Tradiční široké společenství domu mělo být zatlačováno do pozadí díky modernímu individualismu, kapitalistické industrializaci a zesílené urbanizaci prostřednictvím malé jednoduché nukleární rodiny, která však pro svoji vratkost („*famille instable*“) nemohla být považována za dostatečnou záruku budoucího společenského systému.<sup>42</sup>

Přestože uvedená teorie byla zpochybňována četnými regionálními výzkumy<sup>43</sup> i teoretickými studii,<sup>44</sup> má i v dnešní době své opodstatnění v sou-

---

<sup>39</sup> Blíže E. Landsteiner - E. Langthaler, *Ökotypus Weinbau. Tagelöhner oder Smallholder-Gesellschaft?* in: E. Landsteiner - F. X. Eder - P. Feldbauer (edd.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen-Wege-Vermittlungen*, Wien-Köln-Weimar 1997.

<sup>40</sup> D. Gaunt, *Preindustrial economy and population structure*, *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183-210; srov. M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500 - 1914*, London 1992<sup>7</sup>, s. 65-84.

<sup>41</sup> Srov. W. H. Riehl, *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik III. Die Familie*, Stuttgart-Augsburg 1856.

<sup>42</sup> Srov. O. Brunner, *Das „ganze Haus“ und die „alteuropäische Ökonomik*,“ in: Týž (ed.), *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1968<sup>2</sup>, s. 103-127.

<sup>43</sup> Srov. A. MacFarlane, *The origins of English individualism. The family, property and social transition*, Oxford 1978; Týž, *Marriage and love in England. modes of reproduction 1300 - 1840*, Oxford 1986.

<sup>44</sup> Blíže W. Trossbach, *Das „ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit?* in: *Blätter für Deutsche Landesgeschichte* 129, 1993, s. 277-314.



vislosti s obrazem každodenního života venkovského i městského obyvatelstva. Poněkud zjednodušená představa užšího společenství lidí náležejících k jednomu domu vycházela z předpokladu mnohem těsnějších osobních vazeb, než jaké jsou obvyklé mezi členy domácnosti dnes. S uvedenou koncepcí je možné se setkat v zobecňujících studiích, které se snaží přiblížit průběh životního cyklu jednotlivce.<sup>45</sup> Pod pojmem rodina je zde však vnímáno mnohem širší společenství osob včetně čeledi, přestože ji k svému zaměstnavateli nepoutaly žádné příbuzenské či jiné pokrevní vazby.<sup>46</sup> Uvedená teorie našla kladné odezvy pouze u některých, nikoliv moderně koncipovaných prací zabývajících se problematikou rodiny a jejího každodenního života.

Přestože v případě historickodemografických bádání je prokazatelný příklon k sociálním dějinám, sledování porodnosti, sňatečnosti či úmrtnosti prováděné v závislosti na vnějších podmínkách určitého období, ani v dnešní době neztrácí na významu. Téměř čtyři desetiletí jsou zkoumány základní rozdíly mezi strukturou rodiny a domácnosti v severozápadní a jihovýchodní Evropě, aniž by zůstala opomenuta pozorování jejich odlišného ekonomického zázemí v podmínkách protoindustriální i pozdější průmyslové společnosti. Na komparativní výzkumy se však neorientuje pouze sociální integrovaná věda, ale i moderně koncipovaná historická demografie.<sup>47</sup> Na základě původních či dodatečně vzniklých statistických přehledů, za pomoci rekonstrukce rodin i zcela nezávisle, jsou v makro- i mikrohistorickém měřítku<sup>48</sup> analyzovány základní rozdíly mezi tzv. „starým“ a „novým“ demografickým režimem.

Základní charakteristika obou období se nejnázve vysvětluje pomocí rozdílů demografického chování, které se projevují v charakteru přirozené změny obyvatelstva. Biologická stránka reprodukčního procesu je však

---

<sup>45</sup> Srov. R. Dürr, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1995; R. van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století) I, Dům a jeho lidé*, Praha 1999.

<sup>46</sup> Srov. W. H. Hubbard, *Familiengeschichte. Materialien zur deutschen Familie seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, München 1983; P. Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main-Berlin 1992.

<sup>47</sup> Blíže A. E. Imhof, *Historische Demographie heute*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 44, 1993, s. 347-361.

<sup>48</sup> V souvislosti s mikro a makrohistorickým pojetím demografie srov. J. E. Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (= Cambridge studies in population, economy and society in past time 6), Cambridge 1988; J. Schlumbohm, *Möglichkeiten und Grenzen Historischer Demographie*, *Zeitschrift für Historische Forschung* 1, 1989, s. 49-53.

natolik silným faktorem, že důkazy o vlivu prostředí, společenského zařazení či příslušnosti k různým profesím apod. zůstávají problematické nejenom pro období do roku 1800, ale zcela zákonitě i pro dobu mnohem starší. V souvislosti se „starým demografickým režimem“ se zdůrazňuje především vysoká míra úmrtnosti a porodnosti. Francouzský historik Jacques Dupâquier uvedené období označuje jako „demografický systém evropských populací před obecným rozšířením omezování plodnosti.“

Podle něho se tento režim vyznačoval jednak rysy vitality, jednak křehkosti. Zatímco znakem vitality byla vysoká úroveň manželské plodnosti, jeho křehkost byla způsobena vysokou mírou úmrtnosti.<sup>49</sup> „Nový demografický režim“ nastal vlivem změny ekonomické a následně i sociální struktury soudobé společnosti. Lidé pozvolna přizpůsobovali své demografické chování měnícímu se společenskému prostředí, v první řadě se v důsledku probíhající individualizace společnosti i rozpadu tradičních rodinných forem zvýšil sňatkový věk a snížila míra porodnosti.<sup>50</sup>

Historická demografie se rámcově nezabývá pouze problematikou přirozené měny obyvatelstva a rodinných struktur, důležitým předmětem jejího zájmu jsou také migrace. Jejich výzkum, obdobně jako sledování mobility městského i venkovského obyvatelstva, se stal jedním z nejaktuálnějších témat v oblasti sociálních dějin.<sup>51</sup> V některých evropských regionech má studium migrací kořeny již od konce 19. století.<sup>52</sup> Obecně lze však říci, že systematické výzkumy prostorového pohybu obyvatelstva se začaly uskutečňovat teprve v poválečných letech v souvislosti s celkovým rozvojem historickodemografického bádání. Na základě rozboru evidenčních pramenů byly sledovány důvody, rozsah, intenzita a četnost migrací, mobilitu městského a venkovského obyvatelstva v období pozdního středověku i raného novověku

---

<sup>49</sup> Blíže J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris 1984, s. 72-73.

<sup>50</sup> Oba demografické režimy i okolnosti jejich změn na příkladu evropské populace přiblížili J. P. Bardet-J. Dupâquier (edd.), *Histoire des populations de l'Europe I-II*, Paris 1997.

<sup>51</sup> Stávající možnosti studia migrací se staly předmětem zájmu „17. kongresu historických věd“ (Madrid, 1990) a následně i „1. evropské konference mezinárodní komise historické demografie“ (Santiago de Compostela, 1993). Blíže P. Horská, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, *Historická demografie* 18, s. 184-188.

<sup>52</sup> Výzkum přistěhovalectví na základě rozboru sociální struktury města – K. Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert*, Tübingen 1886; vývoj studia migrací a mobility dokládají též I. Matschinegg – A. Müller, *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie* (= *Medium Aevum Quotidianum* 21), Krems 1990.

nevyjímaje.<sup>53</sup> Jejich komplexní výzkum s sebou přinesl množství srovnatelných výsledků, které byly v osmdesátých letech 20. století publikovány dokonce v několika monotematických sbornících a časopisech. Jejich hlavním předmětem zájmu se stalo prostorové přemísťování obyvatelstva z různých zeměpisných oblastí i společenských vrstev.<sup>54</sup>

V případě evropského pojetí historické demografie je zřetelný příklon k integrované sociální vědě. Místo popisných tabulek a grafů se tak hlásí o slovo jejich podrobné analýzy, které na základě statistických dat přispívají k lepšímu objasnění podstaty existence lidské společnosti. V uvedených souvislostech je lépe vysvětlitelný i vlastní průběh života příslušníků jednotlivých vrstev městského i venkovského obyvatelstva. Přestože i nadále vznikají tradiční práce charakterizující populační vývoj obecně, do popředí badatelova zájmu se stále více dostává jednotlivců.<sup>55</sup> Lidská populace, stejně tak jako životní cyklus jednotlivců, jsou stále častěji dávány do přímých souvislostí s ekonomickým a sociálním vývojem určité oblasti.

## **2. Obyvatelstvo, rodina a domácnost z pohledu české historiografie**

O prvotní ucelené zhodnocení populačního vývoje na našem území v poválečném období se pokusila Ludmila Kárníková, která podala obraz českého obyvatelstva v letech 1754-1914.<sup>56</sup> Její studie představuje významný pokus o komplexní zhodnocení populačního vývoje v kontextu všech důležitých ekonomických a sociálních změn probíhajících v daném období. Zmíněnou problematikou Ludmila Kárníková v podstatě navázala na starší, popisně

---

<sup>53</sup> Na nutnost koordinovaných migračních výzkumů upozornil časopis *Anales de démographie historique* 1970; zvl. J.-P. Poussou, *Les mouvements migratoires en France et à partir de la France de la fin du XV<sup>e</sup> siècle au début du XIX<sup>e</sup> siècle: approche pour une synthèse*, Tamtéž, s. 11–78; T. H. Hollingsworth, *Historical Studies of Migration*, Tamtéž, s. 87 – 96; srov. M. Nodl, *Raně novověké městské migrace: perspektivy, tendence a metodické podněty německého bádání 70. až 90. let*, FHB 18, 1997, s. 289–303.

<sup>54</sup> P. Clarc – D. Souden (edd.), *Migration and Society in Early Modern England*, London 1987; G. Jaritz - A. Müller (edd.), *Migration in der Feudalherrschaft* (= Studien zur Historischen Sozialwissenschaft 8), Frankfurt am Main – New York 1988; *Central European History* 13, 4/1980; *International Social Science Journal* 36, 3/1984; *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* 19, 3/1989, *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* 22, 4/1992.

<sup>55</sup> Srov. W. Kaschuba - C. Lipp, *Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Tübingen 1982; přehled dalších studií podává Ch. Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1500 - 1800*, München 1994.

<sup>56</sup> L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 - 1914*, Praha 1965.

laděnou práci Otto Plachta,<sup>57</sup> který se zabýval změnami sociální struktury i vývojem počtu českého obyvatelstva v 16.-18. století. Zatímco Placht byl ve svém badatelském úsilí odkázán pouze na soupisy obyvatelstva, jejichž prostřednictvím bylo možné četnost populace jen odhadovat, Kárníková již mohla využít mnohem přesnějších informací získaných na základě sčítání obyvatelstva i pravidelné evidence přirozené měny obyvatelstva. V období, kdy Ludmila Kárníková zveřejnila výsledky své dlouholeté práce, se objevila i mnohem obecnější studie, kterou publikoval Zdeněk Pavlík.<sup>58</sup>

Veškerá odborná literatura, jejímž předmětem zájmu se stal vývoj obyvatelstva v předstatistickém období, se až do konce šedesátých let 20. století zabývala zjišťováním co možná nejpřesnějšího počtu obyvatelstva žijícího na našem území. Za vyvrcholení uvedených snah je možné pokládat dílo Františka Dvořáčka, které se svou badatelskou pečlivostí a úplností stalo cenným přínosem nejenom pro českou, ale i evropskou demografickou literaturu.<sup>59</sup> Spolehlivost Dvořáckových údajů dodatečně prověřila a v některých detailech na základě vlastních archivních výzkumů ještě doplnila Ludmila Kárníková<sup>60</sup> a později i Václav Sekera.<sup>61</sup>

Určení přesného počtu obyvatelstva českých zemí před rokem 1754 se stalo předmětem zájmu četných hypotéz a přibližných odhadů.<sup>62</sup> Hranici nejranějších globálních údajů o počtu obyvatelstva Čech až na počátek 18. století posunul František Gabriel.<sup>63</sup> V souladu s dřívějším Pekařovým odkazem upozornil na soupis obyvatelstva Čech pocházející z roku 1702, který byl sestaven pro potřeby reorganizace císařského obchodu se solí a zavedení solní přírážky, kterou měl, jakožto přímou daň, uhradit každý obyvatel země.<sup>64</sup> Značně zkreslenou interpretaci údajů o rozsahu osídlení

---

<sup>57</sup> O. Placht, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. - 18. století*, Praha 1957.

<sup>58</sup> Z. Pavlík, *Nástin populačního vývoje světa*, Praha 1964.

<sup>59</sup> F. Dvořáček, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754 - 1921*, Praha 1926.

<sup>60</sup> L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 287-307.

<sup>61</sup> V. Sekera (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754 - 1918, I-II*, Praha 1978.

<sup>62</sup> E. Maur, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 15-37.

<sup>63</sup> F. Gabriel, *Lidnatost Čech na počátku 18. století I-2*, *Demografie* 9, 1967, s. 241-249; 343-348.

<sup>64</sup> Edici uvedeného pramene zveřejnili E. Maur – D. Píšová, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*, *Historická demografie* 18, 1994, s. 7-67. Možnostmi jeho lokálního využití se zabýval G. HOFMANN, *Panství Dolní Lukavice ve světle soupisu daně z hlavy r. 1691*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 76-81; Týž,

českých zemí v 16.-19. století provedl na stránkách časopisu Demografie Václav Davídek.<sup>65</sup> Lidnatostí Čech v období raného novověku se na příkladu lokalit s převážně německým obyvatelstvem zabýval také Alfred Bohmann.<sup>66</sup>

Odhady celkového počtu obyvatelstva byly podmíněny soudobou pramennou základnou. Badatelé zpravidla vycházeli z krajských a celozemských údajů o četnosti populace, jež konfrontovali s dalšími sumáři vzniklými z potřeb různých institucí a dochovaných v některých archivních fondech. Přestože mnohé soupisy obyvatelstva z předstatistického období byly v 19. století skartovány a ani lokální sumáře se mnohde nezachovaly, lze ze soupisů obyvatelstva ze 17. i 18. století získat celou řadu cenných informací nejenom o počtu, ale i o věkové a sociální skladbě soudobé populace.<sup>67</sup>

Starší výzkumy zaměřené na zjišťování počtu obyvatelstva a hustoty osídlení přispívaly k tomu, že se archivní materiál analyzoval s cílem získat obecné poznatky o dlouhodobém populačním vývoji na našem území. Pod vlivem francouzské historiografie se na počátku sedmdesátých let 20. století i na našem území začal prosazovat výzkum přirozené měny na základě matriční evidence pomocí metody rekonstrukce rodin, jehož hlavním přínosem byla změna pohledu na výzkum populačního vývoje, který již nebyl zkoumán „shora,“ ze statistických informací souhrnného charakteru, ale „odspodu“, vycházející z vlastní podstaty rodinného života jednotlivců.<sup>68</sup>

Údaje o narozeních či spíše křtech, sňatcích a úmrtích, resp. pohřbech tak začaly být postupně dávány do přímých souvislostí s jednotlivými rodinami, o kterých podávaly své svědectví. Zvláště v oblastech se souvislými řadami matričních záznamů se podařilo vytvořit vcelku spolehlivé východisko pro studium dlouhodobých vývojových trendů porodnosti odpovídajících jednotlivým věkovým skupinám žen. Zároveň však byly vytvořeny

---

*Panství Újezd Svatého Kříže ve světle přiznání k dani z hlavy z roku 1691, Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice 9, 1987, s. 36-37.*

<sup>65</sup> V. Davídek, *Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění české země v 16. a 17. století*, Demografie 7, 1965, s. 128-143; Týž, *Statistické příspěvky o demografii české země v 18. století a do poloviny 19. století*, Demografie 9, 1967, s. 142-154, 250-259; Týž, *Tisíciletý demografický vývoj ve středočeských farnostech Budeč a Koleč*, Demografie 11, 1969, s. 338-350; srov. T. Těmín - V. Těmín, *K Otázce historického vývoje počtu obyvatelstva Čech*, Demografie 16, 1974, s. 250-256.

<sup>66</sup> A. Bohmann, *Die Bevölkerungszahlen Böhmens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Zeitschrift für Ostforschung 10, 1961, s. 127-139.

<sup>67</sup> Srov. G. Hofmann, *Populace na sklonku 17. století*, Sborník archivních prací 41, 1991, s. 417-445; E. Maur, *Problémy demografické struktury v polovině 17. století*, Československý časopis historický 19, 1971, s. 839-870.

<sup>68</sup> Blíže P. Horská, *Metody*, s. 144-145; E. Maur, *Na okraj francouzských metod*, s. 72-83.

velice vhodné podmínky pro sledování vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti.<sup>69</sup> Pro studium úmrtnosti dospělých osob vzhledem k migracím již nebyly podmínky výzkumu tak výhodné. Zvláště při studiu mortalitních krizí se ukázalo výhodné vzájemné srovnávání výsledků anonymní excerpce, počtu narozených a zemřelých v závislosti na pohlaví a věku jednotlivých osob.<sup>70</sup>

Na základě matriční evidence, ale i nejrůznějších soupisů obyvatelstva, se podařilo získat dostatečné množství informací nejenom o osobách náležejících k jednotlivým rodinám a domácnostem, ale i o jejich pohlaví, sociálním a rodinném postavení, věku a místu původu. Důležitým vodítkem při uskutečňování časově velice náročné excerpce matrik, jakožto základního předpokladu uskutečnění rekonstrukci rodin, se kromě poddanských a sirotčích seznamů staly také soupisy duší i zřídka se vyskytující matriční indexy.<sup>71</sup> Celkový rozsah pramenné základny evidující obyvatelstvo a časová náročnost i relativní komplikovanost jejího průběhu mnohé zájemce již předem odradila. Jestliže až do poloviny devadesátých let 20. století byla rekonstrukce založena na manuální excerpce matrik a následném sestavování rodinných listů, rozvoj kvantitativních metod a výpočetní techniky ji poněkud zjednodušil. Základní podmínkou její realizace však i nadále zůstává potřeba vhodného výběru ucelené pramenné základny i teritoria, na kterém nepřevažuje výskyt zcela identických příjmení.<sup>72</sup>

---

<sup>69</sup> Např. L. Dušek, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*, Ústí nad Labem 1974; Týž, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*, ÚSH 1985, s. 143-239; P. Mužík, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651 - 1830*, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103-207, J. Honc, *Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610 - 1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic)*, AUC Phil. et Hist. 3, 1972, s. 101-125; W. Wowková - L. Fialová, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*, Demografie 34, 1992, s. 223-234.

<sup>70</sup> Např. J. Láník, *Development of mortality in Czech cities at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries*, Historická demografie 13, 1989, s. 175-192; B. Lašťovková, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, Historická demografie 19, 1995, s. 56-86; M. Vojtíšková, *Úmrtnost při prvních třech choleroých epidemiích XIX. století v České Lípě*, Historická demografie 5, 1971, s. 92-103.

<sup>71</sup> Možnosti kombinovaného výzkumu pramenů na základě metody rekonstrukce rodin ověřili E. Čáňová - P. Horská, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800*, AUC Phil. et Hist. 3, 1972, s. 81-100; E. Čáňová, *Demografický výzkum Broumova*, in: M. Bláhová - I. Hlaváček (edd.), *Břevnov v českých dějinách*, Praha 1997, s. 69-72.

<sup>72</sup> Uvedený postup se rozšířil zvláště v souvislosti s přípravou některých diplomových a doktorandských prací; např. P. Brabcová, *Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století (historickodemografická studie)*, Doktorandská práce, FF MU,

Metoda rekonstrukce rodin je určena především k regionálním výzkumům demografického vývoje. Přesto zůstává sledování dlouhodobých populačních trendů i nadále jedním z hlavních výzkumných úkolů historické demografie. K rozšíření pramenné základny potřebné k sledování přirozené měny obyvatelstva významnou měrou přispěla publikace Václava Sekery, kterou roku 1978 vydal Český statistický úřad. Její autor se v přímé návaznosti na obdobné výzkumy Františka Dvořáčka a Ludmily Kárníkové pokusil o další rozbor statistických údajů dokumentujících populační vývoj českých zemí mezi léty 1754-1918.<sup>73</sup> Studium přirozené měny obyvatelstva v období před uskutečněním první státní konskripce (1754) se však musí i nadále opírat zcela výlučně jen o lokální sondy. Souhrnné údaje o počtech narozených, oddaných a zemřelých až do poloviny 18. století chybějí. Proto výsledky lokálních sond bývají zpravidla konfrontovány s dřívějšími odhady počtu obyvatelstva celé země.<sup>74</sup>

Demografický vývoj obyvatelstva v oblastních podmínkách nebývá charakterizován zcela izolovaně, ale v širších souvislostech. Zvláště vzhledem k populačnímu růstu ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století je zpravidla zkoumána také prohlubující se sociální diferenciací obyvatelstva. V zájmu zabezpečení dostatečného splnění všech poddanských povinností český šlechtický velkostatek prosazoval nedělitelnost usedlostí, důsledkem čehož však přibývalo lidí zčásti nebo zcela odloučených od půdy.<sup>75</sup> Průběh přirozené měny obyvatelstva v období mortalitních krizí byl proto konfrontován nejenom s počty narozených a zemřelých, ale na principu vzájemné kauzality i v souvislosti s cenami obilí.<sup>76</sup> Zvyšující se počet obyvatelstva v

---

Brno 1999; B. Lašťovková, *Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1994.

<sup>73</sup> V. Sekera (ed.), *Obyvatelstvo I-II*.

<sup>74</sup> Např. J. Beránková, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650 - 1850*, *Historická demografie* 18, 1994, s. 69-104; J. Brabencová, *Přirozený pohyb obyvatelstva ve vsi Vráž v letech 1601 - 1850*, *Historická demografie* 18, 1994, s. 115-126; E. Maur, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, *AUC Phil. et Hist.* 3, 1972, s. 9-80;

<sup>75</sup> Srov. R. Anděl, *Demografické poměry na lenních statcích Frýdlantska v první polovině XVII století*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 66-75; J. Kalsarová, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. století a v první polovině 18. století*, *Historická demografie* 1, 1967, s. 28-34; J. Křivka, *Populační vývoj mělnického panství v letech 1693 - 1749*, *Tamtéž*, s. 7-17. Uvedenou problematiku zobecnil E. Maur, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, *Historická demografie* 8, 1983, s. 7-44.

<sup>76</sup> Srov. E. Maur, *Český komorní velkostatek v 17. století*, *AUC Phil. et Hist.*, *Monographia* 59, 1975, Praha 1976, s. 108-112.

období po třicetileté válce vyvolal zájem o ekonomickou situaci zvláště venkovského obyvatelstva,<sup>77</sup> způsob bydlení a soudobé zdravotní poměry.<sup>78</sup>

Jelikož údaje o počtu obyvatelstva, jeho struktuře i průběhu přirozené měny byly u nás systematicky evidovány teprve od poloviny 18. století, první práce hodnotící demografický vývoj na našem území byly zpravidla limitovány obdobím uskutečňování konskripcí, sčítání obyvatelstva i vytváření statistických přehledů.<sup>79</sup> Při studiu populace v 16. - 18. století dlouhodobě převažoval výzkum jen v lokálním měřítku.

První objektivnější posouzení přirozené měny obyvatelstva v Čechách umožnil výzkum mortality mezi léty 1632-1850, zpracovaný na základě statistických dat pocházejících z šestnácti farností.<sup>81</sup> Již dříve byl obdobný výzkum uskutečněn pro některé oblasti severní Moravy.<sup>82</sup> Další pokus o obecnější zhodnocení populačního vývoje na našem území je tak prokazatelný až v roce 1987. Prostřednictvím 12. čísla časopisu *Historická demografie* byly publikovány příspěvky, které zobecňovaly výsledky lokálních výzkumů nebo vycházely z relativně omezeného počtu dat získaných na základě systematické excerpcce pramenů z různých lokalit.<sup>83</sup> V snahách o vytvoření syntézy hodnotící přirozenou měnu na našem území pokračovala Ludmila Fialová zobecněním výsledků excerpcce církevních matrik ze 43 českých a moravskoslezských farností. Teprve jeho prostřednictvím se podařilo odbourat mnohé neopodstatněné hypotézy a vytvořit konkrétnější představu o populačním vývoji na našem území v 17. a 18.

---

<sup>77</sup> E. Maur, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, Sborník archivních prací 14, 1964, s. 63-65; Sborník archivních prací 15, 1965, s. 277-297; Týž, *Český komorní velkostatek a trh v druhé polovině 17. století*, SH 22, 1974, s. 53-113.

<sup>78</sup> Např. E. Janoušek, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, *Historická demografie* 2, 1968, s.68.

<sup>79</sup> V. Srb - M. Kučera, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století*. Statistika a demografie I, 1959, s. 109-156; L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*.

<sup>81</sup> E. Maur - P. Horská (edd.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)* (= *Acta demographica* 4), 1981.

<sup>82</sup> L. Dokoupil - L. Nesládková, *Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy protostatistickém období*, Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě 66, C-14, 1979, s. 3-35.

<sup>83</sup> P. Jančárek, *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 125-136; E. Maur, *Populační důsledky třicetileté války*, *Historická demografie* 12, s. 137-152; E. Čáňová, *Populační vývoj od poloviny 17.století do konce 18. století*, *Historická demografie* 12, s. 153-175.



století,<sup>84</sup> která se zcela zákonitě musela projevit také v koncepci dějin obyvatelstva českých zemí.<sup>85</sup>

Všechny zmíněné snahy o shrnutí stávajících poznatků z oblasti populačního vývoje českých zemí překonal projekt „*Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*“, který se podařilo uskutečnit v letech 1996 - 1999. Na základě excerpce matriční evidence pocházející téměř z dvou set farností rozkládajících se na území Čech, Moravy a Slezska byla poprvé dokumentována reprodukce obyvatelstva na většině území našeho státu. Následně mohlo dojít k zpřesnění a prohloubení poznatků o přirozené měně obyvatelstva českých zemí v období raného novověku, zvláště však před rokem 1754, kdy začíná celostátní evidence obyvatelstva.

Na základě již dostatečně reprezentativního vzorku obyvatelstva se podařilo prokázat, že morové epidemie probíhající u nás v letech 1680 a 1713 nepoznamenaly české obyvatelstvo do takové míry, jak se původně předpokládalo. Jestliže mortalitní krize v období třicetileté války dlouhodobě ochromily demografický vývoj českých zemí, účinek obou zmiňovaných demografických krizí byl časově i územně limitován.<sup>86</sup> Ve světle nových údajů bylo zřejmé, že po překonání demografické krize provázející třicetiletou válku, která měla za následek nejenom citelné snížení počtu obyvatelstva, ale i pokles sňatečnosti a natality v první polovině 17. století, došlo k nebývalému zvyšování počtu obyvatelstva, který vyvrcholil teprve na počátku 18. století.<sup>87</sup>

Z uvedeného výčtu výzkumů by se mohlo zdát, že česká historická demografie se soustředila pouze na průběh přirozené měny či skladbu obyvatelstva, avšak opak je pravdou. Věnovala pozornost také prostorovému pohybu venkovské i městské populace.<sup>88</sup> I když ve srovnání s jinými

---

<sup>84</sup> L. Fialová, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*, Historická demografie 18, 1994, s. 127-166; srov. L. Dokoupil - L. Nesládková, *K základním tendencím vývoje populace Moravy po třicetileté válce do revoluce 1848*, Historická demografie 18, 1994, s. 105-114.

<sup>85</sup> L. Fialová - P. Horská - M. Kučera - E. Maur - J. MUSIL - M. STLOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.

<sup>86</sup> Markus Cerman popírá vliv morových epidemií na strukturu obyvatelstva po ukončení třicetileté války; M. Cerman, *Bohemia after the thirty years' war: some theses on population structure, marriage and family*, JFH 19, 1994, s. 150.

<sup>87</sup> Blíže L. Dokoupil a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

<sup>88</sup> Názory na výzkum migrací se různí. V širším měřítku jsou chápány jako mechanická měna obyvatelstva, takže představují důležitý předmět zájmu demografie. (K. Kalibová - Z. Pavlík - A. Vodáková, *Demografie*, Praha 1993, s. 15-16, 82-84; V. Srb, *Úvod*, s.

zeměmi, kde se prostorová mobilita stala jedním z nosných výzkumných témat, byla českým dějepiscetvím odsunula na okraj badatelského zájmu, přestože byly migrace vždy vnímány jako jevy neodmyslitelně náležející k životu podruhů, čeledi, sirotků a žebráků.<sup>89</sup> Omezování trvalého i dočasného prostorového pohybu poddaných bylo vnímáno jako jeden ze základních příznaků znevolňování poddaného obyvatelstva, aniž by jeho rozsahu byla věnována odpovídající pozornost.<sup>90</sup> Obraz nevolníků trvale „připoutaných k půdě“ byl prvotním produktem poněkud jednostranného rozboru normativních pramenů, který postrádal konfrontaci s obvyklou životní praxí poddaného obyvatelstva.<sup>91</sup>

Teprve na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století začaly být vrchnostenské instrukce dávány do přímých souvislostí s jednotlivými typy prostorového přemísťování venkovského obyvatelstva.<sup>93</sup> Na příkladu „zbíhání“ poddaných v období po ukončení třicetileté války byla sledována spíše specifická forma třídního boje, nežli konkrétní druh trvalé migrace.<sup>94</sup>

Na možnosti výzkumu některých legálních forem migrací a mobility poddaného obyvatelstva v souvislosti s pracovním uplatněním či uzavřením

---

13, 157; V. Srb - M. Kučera - L. Růžička, *Demografie*, s. 13-14, 353-356). Zároveň jsou však vyčleňovány též jako předmět zájmu geodemografie, resp. geografie obyvatelstva, jež se v součinnosti s regionální demografií zabývá pouze vývojem rozmístění a migracemi populace; srvn. Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, *Základy demografie*, s. 28, 446-447.

<sup>89</sup> V. Černý, *Hospodářské instrukce*, Praha 1930, 101–122; O. Placht, *Lidnatost*, s. 60–62, 143–156; F. A. Slavík, *O popisu Čech po třicetileté válce*, Zprávy zemského archivu království českého 3 (1910), s. 102.

<sup>90</sup> J. Pekař, *Kniha o Kosti*, Praha 1998<sup>5</sup>, s. 211–212; A. Klíma, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955, s. 40–42; Týž, *Čechy v období temna*, Praha 1961, s. 12.

<sup>91</sup> K. Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949<sup>2</sup>, s. 196–208; B. Šindelář, *K otázce zběhlých poddaných u nás. Přehled opatření proti poddanským zběhlům od 13. – 18. století*. Časopis Společnosti přátel starožitností 57, 1949, s. 163–175; 214–227; F. Vacek, *Selský stav v Čechách v letech 1419 – 1620*. ČDV 15, 1928, s. 12–24.

<sup>93</sup> J. Petráň, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 26–58, 399–447; Týž, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964, s. 181–268.

<sup>94</sup> A. Míka, *Problém počátků nevolnictví v Čechách*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 226–248; B. Šindelář, *Zbíhání poddaných v českých zemích po třicetileté válce*, ČMM 100, 1981, s. 101–126; M. Toegel, *Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století*, SH 7, 1960, s. 191–222.

sňatku na počátku osmdesátých let 20. století upozornil Eduard Maur.<sup>95</sup> Jednotlivé typy raně novověkých migrací a mobility, ke kterým hojně docházelo i v českém prostředí, jsou i nadále opomíjeny a jejich systematický výzkum založený na komparativním studiu situace v několika regionech s odlišnou společenskou či ekonomickou strukturou zůstává i nadále poněkud výjimečným jevem.<sup>96</sup> Na základě kvantitativní analýzy několika evidenčních pramenů z oblasti jižních Čech se jej pokusili realizovat Josef Grulich a Hermann Zeitlhofer.<sup>97</sup>

Obdobně jako v západoevropské historiografii, tak i v případě české historické demografie je od devadesátých let 20. století patrný určitý příklon k sociálním dějinám.<sup>98</sup> K uvedené orientaci přispělo poměrně velké množství teoretických studií zabývajících se možnostmi aplikace nových metod historického bádání, zvláště však historické a kulturní antropologie.<sup>99</sup>

---

<sup>95</sup> E. Maur, *K demografickým aspektům*, s. 7 – 43, Týž, *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, Acta demographica 13, 1997, s. 75-94; Týž, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, Historická demografie 23, 1999, s. 85-135; E. Čáňová, *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*, Historická demografie 10, 1986, s. 145-160.

<sup>96</sup> Sňatkovými migracemi, ke kterým docházelo na jihu Čech v období novověku, se systematicky zabývala B. Štěrbová, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686 – 1910*, Historická demografie 11, 1987, s. 115-120; Táž, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelecké Hoštice v letech 1645 – 1890*, JSH 58, 1989, s. 125– 35; okrajově též J. Kalsarová, *Populační vývoj*, s. 33. Rozsah migrací za hranice panství a země sledoval J. Záloha, *Die Bevölkerungsemigration zwischen der Herrschaft Český Krumlov (Krumau, CSFR) und Oberösterreich im 17. und 18. Jahrhundert*, Jahrbuch des Oberösterreichisches Museums Verrein 135, 1990, s. 135-140.

<sup>97</sup> J. Grulich, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: J. Macháčová - J. Matějček (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6*, 2001, Kutná Hora-Praha-Opava 2001, s. 117-136; J. Grulich - H. Zeitlhofer, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, Historická demografie 22, 1998, s. 79-105.

<sup>98</sup> Srov. P. Horská, *K otázce sociálně diferenciacní historické demografie*, Sborník archivních prací 41, 1991, s. 263-269; Táž, *Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů-jak dále?* Historická demografie 23, 1999, s. 5-13.

<sup>99</sup> Např. A. Gellner, *Antropologie a Evropa*, Český lid, 81, 1994, s. 89-94; J. Horský, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, Historická demografie 19, 1995, s. 135-154; V. Hubinger, *Antropologie a modernost*, Český lid, 85, 1998, s. 97-113; J. Petráň (ed.), *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995; L. Petráňová, *Nové historicko-antropologické proudy evropského národopisu (K problému integrované „historické sociální vědy“)*, Český lid. 78, 1991, 21-29; A. Šimůnková, *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*, Český lid 82,

K jejich uplatnění v praxi došlo především v rámci výzkumu odlišných rodinných forem,<sup>100</sup> jejichž pojetí u nás ovlivnila nejenom rakouská, ale i britská, francouzská a německá historiografie.

V českém i slovenském prostředí byla ověřena Laslettova, Mitterauerova i Imhofova typologie rodin.<sup>101</sup> Jejich konkrétní obraz byl dáván do přímých souvislostí s Hajnalovou linií<sup>102</sup> či představou Mitterauerových ekotypů<sup>103</sup>, ale i s procesem protoindustrializace<sup>104</sup>. V souvislosti s uvedenými pokusy, a zvláště však s ohledem na obraz sociální každodennosti nezůstala opomenuta ani poněkud zastaralá Brunnerova „teorie celého domu“. Mnohem více se však uplatňovalo moderní pojetí sociální každodennosti vnímané v rámci životních cyklů i osobních strategií prosazovaných ve venkovském prostředí.<sup>105</sup> Přes všechny zmiňované snahy

---

1995, s. 99-111; L. Valensiová - N. Wachtel, *Historická antropologie*, Český lid 85, 1998, s. 193-207.

<sup>100</sup> Např. E. Čáňová, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131-136; E. Čáňová - P. Horská, *Existuje středoevropský model rodiny pro předstatistické období?* in: B. Filipcová (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 90-103; P. Horská, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, Demografie 31, 1989, s. 137-143; J. Horský, *Studium historického utváření rodiny v 16.-18. století*, Demografie 38, 1996, s. 165-172.

<sup>101</sup> Teoreticky je českému prostředí přiblížili J. Horský - E. Maur, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, Historická demografie 17, 1993, s. 7-35; na konkrétních příkladech také J. Horský - M. Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996

<sup>102</sup> Srov. P. Horská, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, Demografie 31, 1989, s. 137-143; Táž, *Historical models of the central European family: Czech and Slovak examples*, JFM 19, 1994, s. 99-106; Táž, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, Historická demografie 16, 1992, s. 57-62; J. Horský, *Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitz .gemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und -Typen*, Historická demografie 17, 1993, s. 37-51; M. Seligová, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín-sonda)*, Historická demografie 17, 1993, s. 111-130; S. Švecová, *Dva typy tradiční rolnické rodiny v Československu*, Český lid 76, 1989, s. 210-222.

<sup>103</sup> Srov. J. Horský - I. Sedláčková - M. Seligová, *Ein einheitliches „Altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“?* Historická demografie 20, 1996, s. 57-91.

<sup>104</sup> V kontextu hospodářských a sociálních dějin srov. J. Čechura, *Broumovsko 1615-1754: Nový rozměr protoindustrializace*, Časopis Národního muzea, řada A, 164, 1995, s. 61-88.

<sup>105</sup> Srov. J. Grulich, *Zu den ausgewählten Aspekten des Lebenszyklus (Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov)*, Historická demografie 20, 1996, s. 9-56; P. Horská, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661 - 1820)*, Historická demografie 17, 1993, s. 131-152.

o určitý příklon ke koncepci sociální integrované vědy<sup>106</sup> však v českém prostředí i nadále převládá tradiční pojetí historické demografie orientované především na výzkum přirozené měny obyvatelstva a struktury společnosti.<sup>107</sup>

### **Závěrem**

Historická demografie představuje významný interdisciplinární obor, který se zabývá problematikou člověka a celé lidské společnosti. Na základě matričního výzkumu umožnila rozpracovat metodu rekonstrukce rodin, která napomohla k sledování populačního vývoje prostřednictvím charakteristiky významných mezníků života jednotlivce (narození, sňatku a úmrtí). V rámci sociální integrované vědy byl demografický vývoj konfrontován i s procesem protoindustrializace. Z pohledu kulturní antropologie byly posuzovány změny rodinných struktur v evropských regionech s odlišným ekonomickým i kulturním zázemím. Přestože v případě historické demografie je stále více prokazatelný příklon k sociálním dějinám, v českém prostředí spíše přetrvává tradiční pojetí oboru spočívající ve výzkumu populačního vývoje na základě jednotlivých číselných ukazatelů porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti. Oproti západní Evropě zůstává opomenut vývoj migrací a mobility v městském i venkovském prostředí.

### **Summary**

## **Historical Demography and Family History in Europe and the Czech Republic after 1950**

Historical demography is an important interdisciplinary field that concentrates on the problems of humanity and human society. A method of family reconstruction that analyses the registers of birth and death has been created, and this method helps to investigate population development through the important life-events of an individual (birth, marriage, and

---

<sup>106</sup> Srov. J.-Y. Grenier, *Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog*, Historická demografie 19, 1995, s. 155-168.

<sup>107</sup> Historicko-demografické výzkumy na našem území přiblížili L. Fialová, *Historicko-demografický výzkum v 90. letech a výhledy do dalších let*, in: J. Macháčová - J. Matějček (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6*, Kutná Hora-Praha-Opava 2001, s. 51-57; P. Horská, *Česká historická demografie*, s. 519-532; P. Horská - J. Havránek, *Historická demografie do roku 1985*, Historický časopis SAV 1986, s. 403-423; E. Maur, *Débuts, développement et état actuel de la démographie historique en République tchèque*, Prager WISOHIM 3/1996, s. 21-35.

death). The research integrates different fields of social sciences, and demographic development is also confronted with the process of early industrialisation. Changes in family structure in the European regions with different economic and cultural backgrounds were also investigated from the anthropological perspective. Even though historical demography in general inclines more and more towards social history, the Czech research continues in research on population development and works with numerical indicators of birth rates, mortality rates, and marriage rates.

## **Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik**

**Ludmila Fialová**

Přestože se na území českých zemí pravidelně sepisovalo obyvatelstvo od poloviny 18. století, naráží získání celkového počtu osobního služebnictva až do druhé poloviny 19. století na značné překážky. I když v domácích službách pracovala alespoň po určitou dobu svého života nezanedbatelná část zejména ženské populace, šlo o stále okrajovější sociální skupinu. S výjimkou let 1762-1768 kategorie „služebnictvo“ v klasifikacích obyvatelstva podle povolání chybí. Znovu se objevuje až ve sčítání uskutečněném v roce 1857 a od tohoto roku zůstává trvalou součástí klasifikací až do roku 1930, kdy bylo zařazeno do kategorie „domácí služebnictvo“ více než 150 tisíc osob. Od roku 1950 se však při sčítáních lidu již kategorie „domácí služebnictvo“ neobjevila a chyběla i v klasifikacích povolání používaných pro sledování úrovně zaměstnanosti v období mezi sčítáními. Početnost, případně skladbu domácího služebnictva v českých zemích lze tedy na základě statistických údajů sledovat pouze v období zhruba 80 let.

Domácí služebnictvo přelomu 19. a 20. století stojí poněkud stranou zájmu české historiografie i historické demografie. Badatelé, kteří se podrobněji zabývali vývojem socioprofesionální skladby obyvatelstva českých zemí, přiřazovaly domácí služebnictvo zpravidla k dělnickým povoláním případně k tomu výrobnímu sektoru, kam byl zařazen zaměstnavatel, a blíže již tuto skupinu obyvatelstva dále nezmiňovali. Antonín Boháč při rozboru skladby

obyvatelstva uvádí domácí služebnictvo pouze jako sociální kategorii v rámci obyvatelstva průmyslového, u obyvatelstva zemědělského ji nezmiňuje vůbec.<sup>1</sup> Podobný přístup zvolil i Zdeněk Pavlík, který se pokusil o zachycení dlouhodobých trendů změn sociální a profesní struktury českých zemí právě na základě dat konskripcí a sčítání lidu.<sup>2</sup> O domácím služebnictvu se nezmiňuje podrobněji ani Pavla Horská, jež se jinak sociální skladbou obyvatelstva českých zemí a metodickými problémy při jeho zkoumání zabývala nejvíce.<sup>3</sup> Do určité míry to zřejmě souviselo se skutečností, že šlo o relativně malou sociální skupinu, jejíž početnost se kromě toho spíše snižovala. Práce v domácích službách patřila mezi nejméně atraktivní, bývala považována za podřadnou. Pojem „služka“ téměř souzněl s pojmem „chudá služka“.

Na druhou stranu ale patří zaměstnávání domácího služebnictva k významným charakteristikám sociálního statutu. Proto je běžně v analýze sociální skladby obyvatelstva uváděno, kolik domácností si mohlo dovolit služebnictvo a v jakém počtu. Rozdílů v zaměstnávání domácího služebnictva v pražských domácnostech použili proto k definování sociálního postavení jednotlivých domácností při studiu sociálního a národnostního vývoje obyvatelstva v Praze na konci 19. století jak Jan Havránek, který se zajímal o demografický i sociální vývoj města,<sup>4</sup> tak Gary B. Cohen, jemuž šlo v první řadě o vývoj národnostní.<sup>5</sup> Z téhož důvodu tvoří početnost a skladba služebnictva nedílnou součást analýz vývoje židovského obyvatelstva na Moravě, jak je podnikli například Ludmila Nesládková a Lumír Dokoupil<sup>6</sup> nebo Jana

---

<sup>1</sup> A. Boháč, *Obyvatelstvo v Československé republice*. in: *Československá vlastivěda*, řada II. Národopis. Praha Sfinx Bohumil Janda 1936, s. 62.

<sup>2</sup> Z. Pavlík, *Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí*. Demografie 1, 1959, č.3, s.145-155.

<sup>3</sup> Srvn. např. P. Horská, *K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století*. Sborník historický, 29, Praha 1982, s. 119-177. TÁŽ, *Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století*. Československý časopis historický 20, 1972, s. 648-676. TÁŽ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20.století (Příklad Českých zemí)*. Československý časopis historický 31, 1983, s. 711-743.

<sup>4</sup> J. Havránek, *Úloha měst v populačním vývoji 19. století. Příklad Prahy*. Demografie 15, 1973, s. 229-234. Týž, *Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století*. PSH 1969/1970, 1970, s. 70-105. Týž, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880-1930*. Ústecký sborník historický 1979, Ústí nad Labem 1979, s. 227-253. Týž, *Social Classes, Nationality Rations and Demographic Trends in Prague 1880-1900*. Historica 13, 1966, s. 171-208.

<sup>5</sup> G. B. Cohen, *Němci v Praze 1861-1914*. Nakladatelství Carolinum Praha 2000, 314. s.

<sup>6</sup> L. Nesládková – L. Dokoupil, *Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869-1938)*. Historická demografie 21, 1997. s- 149-174.



Helemíková.<sup>7</sup> Na otázku zaměstnávání domácího služebnictva narazila také Jana Brabencová při svých studiích mobility obyvatelstva Nymburka na přelomu 19. a 20. století.<sup>8</sup> Dlužno ovšem podotknout, že v těchto případech jde o studie založené na rozboru archivního materiálu, zpravidla sčítacích archů. Tak bylo možno získat informace, které publikovaná statistická data svou vypovídací hodnotou výrazně převyšují.<sup>9</sup>

I proto stojí za úvahu zjistit, kolik osob vlastně v českých zemích v domácích službách pracovalo a jak je možno je demograficky charakterizovat.<sup>10</sup>

### **Kategorie „domácí služebnictvo“ ve statistickém pojetí**

Nejstarší konškrpce zachycující obyvatelstvo na území českých zemí v roce 1754 se omezila na získání údajů o početnosti obyvatelstva a o jeho rozložení podle věku a pohlaví, částečně i rodinného stavu. V letech 1762-1769 byly konškrpce rozšířeny i o sociální aspekt. Dochovaná data jsou však značně torzovitá, s výjimkou roku 1762, kdy jsou za všechny tři země, a roku 1769, kdy jsou pouze za Slezsko, zachovaly se příslušné tabulky z vrchnostenských soupisů obyvatelstva pouze pro Čechy.<sup>11</sup> Navíc jsou poplatná soudobé stavovské skladbě společnosti. Za duchovními, šlechtici a úředníky jsou uvedeni služebníci, pak následují měšťané, řemeslníci, poddaní a chudí v ústavech. Již z tohoto vyjmenování jednotlivých kategorií je jasné, že dnes lze jen obtížně specifikovat, kdo byl vlastně mezi „služebníky“ zahrnut; z tabulky není ani patrné, zda je tříděno obyvatelstvo obojího pohlaví, nebo pouze muži – teprve po porovnání dat z lety následujícími se zdá, že se informace o profesi vztahovala pouze na muže.

V letech 1780-1850 je mužská populace českých zemí blíže tříděna zpravidla na duchovní, šlechtice, úředníky a honoraci, měšťany (včetně ře-

---

<sup>7</sup> J. Helemíková, *Židé v Jevíčku od poloviny 19. století do roku 1938*, Historická demografie 25, 2001, s. 139-155. Zde i přehled zatím nepublikovaných prací o židovských obcích na Moravě v tomto období.

<sup>8</sup> J. Brabencová, *Vliv migrace na věkovou a sociální strukturu obyvatelstva města Nymburka na přelomu 19. a 20. století*. Historická demografie 15, 1991, s. 99-121.

<sup>9</sup> K možnosti využití sčítacích archů pro studium skladby rodin a domácností, a tím k podrobnější analýze sociálního a hospodářského vývoje v našich podmínkách srv. též V. Helešicová – P. Horská, *K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století*. Historická demografie 8, Praha 1983, s. 113-132.

<sup>10</sup> Skladbou domácího obyvatelstva v letech 1921 a 1930 se podrobněji zabýval pouze J. Peroutka, *Domácí služebnictvo v českých zemích v meziválečném období*. Bc práce, Pff UK Praha 2002, 37 s.

<sup>11</sup> Dle *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, díl I. 1754-1865*. Česká statistika řada Dem, Praha 1978, tab 11, st. 49-50.

meslníků a umělců) a rolníky.<sup>12</sup> I když se během těchto sedmdesáti let klasifikace poněkud upravovala, nikdy se v ní neobjevila explicitně skupina „služebníci“ nebo „domácí služebníci“. Navíc byli podle povolání tříděni pouze muži. Klasifikace tedy umožňuje poměrně přesné zjištění skladby obyvatelstva podle velkých společenských skupin, do určité míry i rozdělení na městské a venkovské, pokud za venkovské považujeme osoby zaměstnávající se zemědělskou činností, ale specifitější pohled už z ní získat nelze.<sup>13</sup>

Od roku 1857 je v rámci klasifikace obyvatelstva podle socioprofesionálního zařazení trvale uváděna i kategorie „domácí služebnictvo“, avšak nejen pod různým názvem, ale také s různým vymezením. V roce 1857 lze pravděpodobně osoby zařaditelné do této kategorie nalézt ve skupině „jiní sluhové“, neboť předchozí skupina obsahuje „pomocné dělníky v zemědělství, v průmyslu a v obchodě“.<sup>14</sup>

V roce 1869 se již objevuje v rámci třídění obyvatelstva do velkých společenských skupin samostatná kategorie „osobní služebnictvo“.<sup>15</sup> Zároveň ale je v zemědělství a pouze v zemědělství vymezena podskupina „stálí služebníci“. Lze se domnívat, že ona podskupina „stálí služebníci“ se zřejmě do značné míry kryla s pojmem „čeled“, jímž byli ještě v této době běžně označováni námezdně pracující v zemědělství. Jak u mužské tak u ženské čeledi však bylo v zemědělství velmi obtížné odlišit osoby, které by se při dnešním pohledu řadily mezi dělníky či pomocné dělníky, a muže a ženy, kteří pracovali skutečně jako sloužící. Při sčítání roku 1880 již podskupina „stálí služebníci“ nebyla v zemědělství vymezena, ale nejednotnost v klasifikaci, především v zařazování osob námezdně pracujících v zemědělství, zřejmě přetrvávala, jak lze vyvodit z počtů osob, do těchto skupin zařazených.<sup>16</sup>

---

<sup>12</sup> Tamtéž, tab. 13, str. 61-63.

<sup>13</sup> Z. Pavlík, *Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí*. Demografie 1, 1959, č.3, s.145-155, případně V. Davídek, *Statistické příspěvky o demografii České země v 18. století a do poloviny 19. století*. Demografie 9, 1967, s. 142-154, 250-260.

<sup>14</sup> Dle *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, díl I. 1754-1865*. Česká statistika řada Dem, Praha 1978, tab 14, str. 65.

<sup>15</sup> *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach der Zählung vom 31. der 1869*. II. Heft – Bevölkerung nach dem Berufe und Beschäftigung. Wien 1871.

<sup>16</sup> *Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, ÖS I, Heft 3, Wien 1882.*

Roky 1869 a 1880 však reprezentují zároveň postupnou změnu pohledu statistiků na způsoby třídění obyvatelstva podle jejich sociálního postavení. Stále ještě je kladen důraz na detailní vyčíslení osob patřících k vyšším společenským skupinám, případně ke skupinám, které byly později zařazovány do „nevýrobního“ sektoru. Ještě v roce 1880 začíná klasifikace jako v roce 1762 skupinou „duchovní stav“; následuje „úřednictvo“, „vojsko“, „učitelstvo“, atd., až jako čtrnácté v pořadí je uvedeno „zemědělství“. Přesto je už patrná snaha důkladněji rozlišit stále se rozrůstající skupinu osob zaměstnaných v rychle se rozvíjejícím průmyslovém sektoru.

Od roku 1869 uplatňuje rakouská statistika nový přístup k třídění obyvatelstva podle jeho sociálního postavení. Podle vztahu k povolání zařazuje jednotlivé osoby do velkých společenských tříd, jejichž vymezení i názvy se sice postupně měnily, ale jejichž podstata zůstávala stejná. Podle postavení v povolání rozlišuje osoby „samostatné“, to je majitele výrobních závodů nebo jejich nájemce (včetně osob svobodných povolání a osob žijících z rent a podpor); do této kategorie byly řazeni i chovanci ústavů, osoby bez povolání či žebráci, tedy všichni, kteří měli samostatný zdroj obživy (nemuseli přitom ale pracovat, takže ne všichni byli z dnešního pohledu ekonomicky aktivní)<sup>17</sup>. Do samostatných kategorií byli zařazováni úředníci a dělníci. Další kategorií byly osoby závislé na živiteli a třetí domácí služebnictvo. Dobovou statistikou bylo tudíž domácí služebnictvo považováno za zcela zvláštní kategorii, vymykající se běžnému rozlišení na osoby pracující a závislé.

Tato klasifikace doznala v následujících letech je málo změn. V roce 1880 bylo třídění uplatněno důsledně na všechny skupiny povolání, v roce 1890 byla klasifikace rozšířena o nádeníky, v roce 1900 o pomáhající členy rodiny a od roku 1910 o učně.<sup>18</sup> Po vzniku samostatného Československa se při třídění obyvatelstva do sociálních skupin postupovalo při sčítání lidu stejným způsobem jako v letech předchozích, jen v roce 1930 byla přidána ještě kategorie domácích dělníků.<sup>19</sup>

---

<sup>17</sup> Podrobněji se těmito rozdíly zabýval právě Z. Pavlík, *Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí*. Demografie 1, 1959, č. 3, s. 145-155.

<sup>18</sup> Srvn. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, ÖS XXXIII, Wien 1894; *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, ÖS LXIV, Wien 1902; *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, ÖS NF III, Wien 1916.

<sup>19</sup> Srvn. *Sčítání v republice Československé ze dne 15. února 1921*, ČS 21, Praha 1925; *Sčítání v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*, ČS 113, Praha 1935.

Jak upozorňuje např. Pavla Horská, panovala v rakouské statistické praxi zřejmě při zařazování jednotlivých povolání či osob do tříd povolání a také do postavení v povolání nejednotnost.<sup>20</sup> Některé skupiny pomocných dělníků bývaly zřejmě řazeny mezi domácí služebnictvo a naopak některé skupiny služebnictva bývaly zahrnuty mezi dělnictvo; data rakouské statistiky mohou proto sloužit při studiu vývoje základních společenských skupin jen ke všeobecné orientaci. Z porovnání získaných dat se zdá, že počínaje zpracováním sčítání lidu 1900 se tuto nejednotnost dařilo minimalizovat. Protože československá statistická praxe se snažila o co největší kontinuitu, je možné navázat na data rakouské statistiky i data obou československých censů z meziválečného období. I v tomto případě však platí, že získaný obraz je jen přibližný a zejména srovnání v časové řadě může být značně ošidné.

To, že domácí služebnictvo bylo v rámci povolání obyvatelstva považováno za samostatnou kategorii, je příznivá okolnost. Pro domácí služebnictvo jsou tak zpravidla dostupné téměř všechny charakteristiky, podle nichž bylo obyvatelstvo v rámci sčítání tříděno. Od roku 1880 to bylo členění podle pohlaví a od roku 1890 podle věku a rodinného stavu, od roku 1900 také náboženské vyznání případně jeho etnická skladba (v letech 1900-1910 dle obcovací řeči sčítané osoby, od roku 1921 dle řeči mateřské případně národnosti). Od roku 1910 se objevuje i členění domácností podle počtu služebnictva. Pochopitelně nejlépe lze sledovat skladbu domácího služebnictva podle povolání zaměstnavatele, které bylo od roku 1890 velmi detailní (v roce 1890 bylo vytříděno 29 skupin a 173 oborů povolání, v roce 1900 to bylo 30 skupin a 183 oborů, v roce 1910 již 31 skupina a 197 oborů, v roce 1921 se počet zvýšil na 34 skupiny a 243 obory, v roce 1930 na 39 skupin a 290 oborů).

V celém sledovaném období jsou data důsledně členěna podle zemí – zvláště za Čechy, Moravu a Slezsko; pouze v roce 1930 byla vytvořena země moravskoslezská. K dispozici jsou i hlavní data za živnostenské komory a v některých letech i za politické okresy. Od roku 1890 jsou k dispozici i zvláštní zpracování sčítání za velká města, především pro Prahu. Z tohoto poměrně rozsáhlého souboru informací vybírám jen ty základní týkající se přímo domácího služebnictva – jeho početnost a skladbu podle věku a pohlaví – a blíže specifikující zaměstnavatele.

---

<sup>20</sup> P. Horská, *Několik poznámek k vývoji socio-profesního kódu rakouské statistiky povolání.* Sborník k dějinám 19. a 20. století 9, Praha, Ústav čsl. a sv. dějin ČSAV, 1984, s. 57.

## Počet domácího služebnictva

V roce 1762 bylo v českých zemích zařazeno do skupiny „Služebníci“ 104 180 osob. I když šlo v rámci křesťanského obyvatelstva o druhou nejpočetnější skupinu hned za poddanými (těch bylo uvedeno 1 900 tisíc), bylo to jen 4,8 % všeho obyvatelstva. V tomto roce bylo při konskripci sečteno 57 057 služebníků-křesťanů (4,3 %), jejichž počet do roku 1768 vzrostl na 86 450 (4,8 %). V téže době se počet služebníků židovského vyznání zvýšil z 1 559 na 1 943 (procentuálně klesl z 21,1 % na 10,7 % osob židovského vyznání). Na rozdíl od křesťanského obyvatelstva zahrnovala tudíž tato kategorie mnohem větší část židovského obyvatelstva, je však otázkou, kdo byl mezi služebnictvo v židovských domácnostech vlastně zahrnován a kdo tam byl zahrnován v domácnostech křesťanských.

V letech 1780-1850 nebyla mezi povoláními, do kterých bylo obyvatelstvo tříděno, kategorie „služebnictvo“ nebo „domácí služebnictvo“ uvedena.

V roce 1857 bylo sečteno ve znovu zařazené kategorii „jiní sluhové“ zhruba 155 tisíc osob, ale v letech 1869 a 1880 v kategorii „domácí služebnictvo“ více než 300 tisíc osob.<sup>21</sup> V roce 1890 bylo do té doby zjištěno nejméně osob pracujících jako domácí služebnictvo, necelých 136 tisíc. Ze značného kolísání počtu však pravděpodobně nelze usuzovat na změny sociálního prostředí. Výkyvy spíše odrážejí změny v metodice zpracování statistických dat při sčítání lidu, jak na to upozorňovala Pavla Horská.<sup>22</sup> Zdá se, že v letech 1869 a 1880 byl postup velmi podobný, zatímco od roku 1890 se uplatnil nový přístup. Rok 1890 bývá zpravidla považován za jeden z mezníků ve zpracování rakouských sčítání, neboť v tomto roce byl zcela zásadně změněn způsob zpracování sebraných dat.<sup>23</sup> Proto se často pro komparaci údajů o povolání obyvatelstva používá rok 1900 vůbec jako rok počáteční.<sup>24</sup>

V letech 1900-1930 se podíl osob zařazovaných do kategorie domácího služebnictva příliš neměnil a zůstával kolem 150 tisíc.<sup>25</sup>

<sup>21</sup> Po vzniku Československa byly základní údaje o obyvatelstvu ve starší době přepočteny. V rámci těchto přepočtů byla přepočítávána i skladba obyvatelstva podle povolání. Pro rok 1880 se uvádí, že do kategorie domácí služebnictvo spadá 234 251 osob (180 66 mužů a 216 195 žen); nebylo však uvedeno, jakým způsobem byla tato data odvozena.

<sup>22</sup> P. Horská, *Několik poznámek* .... s. 57.

<sup>23</sup> Celé zpracování bylo důsledně centralizováno od kódování, přes pořizování dat až po jejich zpracování. Při zpracování bylo použito elektrických třídících strojů.

<sup>24</sup> Srvn. např. Z. Pavlík, *Metodika sčítání lidu v mezinárodním srovnání*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1960, str. 279 ad.

<sup>25</sup> Zde i dále vycházím z dat rakouské a československé statistiky, srvn. pozn. 14, 15, 17 a 18.

Zdeněk Pavlík se v roce 1959 pokusil o přepoččet dat z rakouských a československých statistik tak, aby získal informace o rozdělení obyvatelstva podle jeho ekonomické aktivity a podle sociálních skupin, respektive sektorů národního hospodářství. Podle jeho zjištění se v rámci ekonomicky aktivního obyvatelstva (mezi které nezahrnoval například rentiéry nebo majitele domů, ale kam na rozdíl od dobové statistiky započítával právě domácí služebnictvo), podíl osob zařazovaných mezi domácí služebnictvo při jednotlivých sčítáních ve druhé polovině 19. století dost podstatně lišil, aby se posléze ustálil zhruba na 3 % ekonomicky aktivních osob.<sup>26</sup>

**Tabulka 1. Služebnictvo v českých zemích v letech 1857-1930 a jeho podíl z úhrnu obyvatelstva a z úhrnu ekonomicky aktivních**

Rok	Počet domácího služebnictva	Podíl domácího služebnictva		
		z úhrnu obyvatelstva	z osob ekonomicky aktivních	z osob v zaměstnaneckém poměru
1857	155 400	2,18	6,31	8,15
1869	317 767	4,17	7,77	9,49
1880	314 625	3,79	8,13	11,18
1890	135 920	1,56	3,07	3,88
1900	160 620	1,70	3,51	5,94
1910	152 547	1,50	3,14	5,35
1921	149 668	1,50	3,45	5,23
1930	152 318	1,43	2,99	4,60

*Ekonomicky aktivní – soubor osob definován dle Z. Pavlíka (1959)*

*Osoby v zaměstnaneckém poměru (pracující za mzdu) - úředníci, dělníci (případně nádeníci) a domácí služebnictvo*

Ve druhé třetině 19. století byla tedy přiřazována do kategorie domácí služebnictvo každá 8. až 12. osoba v zaměstnaneckém poměru, v podstatě desetina všech osob pracujících v námezdném poměru, za které je možno považovat také úředníky, dělníky nebo nádeníky. To, že se mezi roky 1880 a 1890 statisticky snížil počet domácího služebnictva o 178 tisíc, což byl pokles o 57 % za deset let, naznačuje spíše než reálný pokles už zmíněnou změnu metodiky zpracování údajů o povolání obyvatelstva, neboť v téže době se počet nádeníků zvýšil o 135 tisíc. Od roku 1890 do roku 1930 připadalo na domácí služebnictvo z úhrnu obyvatelstva méně než 2 % a i tak

<sup>26</sup> Zdeněk Pavlík, *Dynamika hospodářsko společenské struktury obyvatelstva českých zemí*. Demografie 1, 1959, č.3, s.145-155.

nízký díl se během let mírně snižoval na méně než 1,5 % na konci sledovaného období. Na domácí služebnictvo připadalo také stále méně osob z osob ekonomicky aktivních i z osob v zaměstnaneckém poměru. V roce 1930 se prací v domácích službách živilo již pouze 4,6 % osob v zaměstnaneckém poměru.

### **Domácí služebnictvo podle sektorů**

To, že od roku 1880 bylo domácí služebnictvo obdobně jako závislé obyvatelstvo důsledně tříděno podle svého zaměstnavatele, umožňuje zdánlivě snadno zjistit jeho skladbu právě podle odvětví zaměstnavatele. Překážkou je však dobová klasifikace jednotlivých skupin povolání, která se průběžně měnila, i když od roku 1890 šlo již o úpravy drobnější. Porovnávání v čase skladby obyvatelstva podle toho, do kterého oboru hospodářství bylo možno jeho profesi zařadit, je proto složité. Domácí služebnictvo bývalo obvykle přiřazováno k osobám příslušným svou obživou k sektoru zaměstnavatele a při analýzách zahrnováno mezi sem náležející dělnictvo.<sup>27</sup>

Skupiny povolání, kterých bylo vymezeno od 29 v roce 1890 až na 34 v roce 1930, byly ale od roku 1890 slučovány do čtyř velkých tříd (sektorů) národního hospodářství: A (zemědělství, lesní a vodní hospodářství), B (průmysl a stavebnictví), C (obchod a dopravu), D vše ostatní (zpravidla vojsko, státní a veřejná správa, ale i školství, zdravotnictví apod.). To umožňuje rychlou orientaci o tom, kolik osob bylo svou obživou závislých na rozvoji toho kterého sektoru, s výjimkou sektoru nevýrobního, kam byly zahrnuty i osoby, které nebyly sice na nikom svými příjmy závislé, ale ani nepracovaly. Sektor D obsahoval i taková „povolání“ jako rentiér, chovanec ústavů apod., jejichž představitelé ale byli dobovou statistikou řazení mezi „samostatné“.<sup>28</sup> Třída D se také vnitřně v jednotlivých letech od sebe lišila a srovnání v čase jejích jednotlivých skupin je proto problematické. Právě tato třída však zaměstnávala značnou část domácího služebnictva.

V rámci třídění obyvatelstva podle skupin povolání byla od roku 1890 vymezena také skupina „samostatně vykonávané domácí služby“; kam byla zařazována „posluha, praní prádla, úklid apod.“ I tato skupina byla vymezena v rámci čtvrtého sektoru (D).

Zdá se, že největší obtíže činilo z počátku statistikům definování osob vykonávajících domácí práce v zemědělství a jejich následné zařazení do klasifikace zaměstnání. V roce 1869 byly osoby pracující v domácích služ-

---

<sup>27</sup> Tento přístup zvolil např. Z. Pavlík, *Dynamika ...*

<sup>28</sup> Podrobněji srvn. P. Horská, *Kategorie „samostatný“ v rakouské statistice povolání (Příklad Českých zemí)*. Československý časopis historický 30, 1982, s. 547-579.

bách tříděny bez ohledu na to, ke kterému sektoru náleželi jejich zaměstnavatelé. Kromě 317 tisíc „služebníků v osobních službách“ bylo sečteno ještě dalších 865 tisíc „stálých služebníků“ v zemědělství – zřejmě osoby, které byly v letech následujících uváděny mezi zemědělskými dělníky nebo nádeníky, z toho důvodu jsem je do kategorie domácího služebnictva nezařadila. V roce 1880 bylo v zemědělství napočteno více než 131 tisíc domácího služebnictva, v roce 1890 pouhých 10 tisíc, v roce 1900 téměř 20 tisíc. Výkyvy v následujících letech jsou již vysvětlitelné trvalým poklesem významu zemědělské výroby pro industrializující se české země, případně dopadem první světové války na zaměstnanost, což se odrazilo v poklesu počtu služebnictva na venkově v první dekádě 20. století a jeho vzestupem po skončení první světové války. Do roku 1930 se pak počet domácího služebnictva pracujících v zemědělství zase snížil.

**Tabulka 2. Domácí služebnictvo podle sektorů národního hospodářství v českých zemích v letech 1869-1930**

Rok	Zemědělství (A)	Průmysl (B)	Obchod (C)	Ostatní (D)	Celkem
1869	.	.	.	.	317767
1880	131758	65200	30222	87445	314625
1890	10494	49612	32934	42880	135920
1900	19989	58133	34170	48328	160620
1910	16194	40350	44198	51805	152547
1921	25359	39286	41572	43451	149668
1930	10786	41126	49451	50955	152318

*Poznámka: Údaje převzaty z původních pramenů bez úpravy.*

Jen o trochu menší byly obtíže se zařazováním zaměstnanců v průmyslových oborech. Charakter těchto obtíží bude jasnější, uvědomíme-li si, že do tohoto sektoru nebyla řazena jen průmyslová výroba, ale také řemesla, tedy malovýroba. Také v průmyslu výrazné výkyvy v počtech služebníků spíše než skutečný vývoj odrážejí změny v klasifikaci. Je možné, že osoby zaměstnané v domácnostech řemeslníků nebo majitelů malých průmyslových podniků mohly být v roce 1880 uvedeny jako služebnictvo, kdežto v roce 1890 zařazeny jako dělníci nebo nádeníci, v roce 1900 opět jako služebníci. Přesto se zdá, že počet domácího služebnictva vázaného na průmyslový sektor zřejmě v letech těsně před první světovou válkou postupně klesal. Minimum domácího služebnictva zde bylo sečteno v roce 1921, v roce 1930 již pracovalo v domácnostech průmyslníků a řemeslníků více služebných,



dokonce více než v roce 1910. Bylo to však stále pouze 41 tisíc, a tudíž jen o něco více než čtvrtina všeho služebnictva.

Jednodušší bylo naopak třídění domácího služebnictva v rámci sektoru obchodu a dopravy. Zde bylo zřejmě postavení v povolání ve vztahu k zaměstnavateli jednoznačnější – alespoň podle výsledků sčítání se to tak jeví. V roce 1880 bylo v této sféře zaměstnáno jako sloužící či služebné 30 tisíc mužů a žen a jejich počet se trvale zvolna zvyšoval až do roku 1910, kdy přesáhl 44 tisíc. Po mírném poklesu za první světové války se v roce 1930 počet domácího služebnictva v sektoru obchodu zvýšil na téměř 50 tisíc. Lze říci, že domácnosti obchodníků byly z tohoto hlediska nejúspěšnější společenskou vrstvou, neboť zaměstnávaly stále větší podíl služebnictva – v roce 1930 již každá třetí služka byla zaměstnána v některé domácnosti, kterou řadíme do této třídy (dopřevci se na ní podíleli zanedbatelnou částí).

Budeme-li v souladu s běžnou praxí považovat zemědělství a průmysl za výrobní sféru, pak výrobní sféra zaměstnávala již v roce 1880 menší díl domácího služebnictva než sféra nevýrobní (obchod a ostatní složky, kam lze řadit domácnosti osob pracujících ve veřejné správě, svobodných povolání, ve školství a zdravotnictví, ale také rentiéry apod.) a že se tento díl dále snižoval. Jestliže v roce 1880 bylo nejvíce domácího služebnictva zjištěno v domácnostech osob vázaných svou obživou na zemědělství, v roce 1890 v domácnostech řemeslníků a průmyslníků, od roku 1900 již nejvíce služebnictva zaměstnávaly domácnosti úředníků, osob svobodných povolání, rentiérů apod. Ze 100 domácích služebníků 60 pracovalo v tomto roce v domácnostech, které lze řadit k nevýrobní sféře, v roce 1930 již 66, tedy dvě třetiny.

Z nevýrobní sféry zaměstnávaly služebnictvo kromě domácností obchodníků ve větší míře domácnosti úředníků ve státní a veřejné správě. Do velké skupiny úředníků byli zahrnováni i pracovníci ve školství a zdravotnictví. Skutečnost, že pětina všeho služebnictva byla zaměstnána právě v domácnostech těchto osob, není až tak překvapivá, neboť jak vyšší státní úředníci, tak pedagogové středních a vysokých škol byli stejně jako lékaři uznávanou vrstvou společnosti a jejich životní úroveň zaměstnávání sloužícího umožňovala a zároveň i předpokládala. Specifickou vrstvou obyvatelstva zahrnovanou do této skupiny tvořili také duchovní, kteří rovněž obvykle zaměstnávali služebnictvo.<sup>29</sup> Vysoký podíl domácností právě této společenské vrstvy, která si však zpravidla více než jednoho služebníka dovolit nemohla, zároveň vysvětluje i to, že v domácnostech byl v průměru zaměstnán pouze jeden sloužící, respektive jedna služka.

---

<sup>29</sup> V roce 1880 jich zaměstnávali 6703, tj. 2,1% z úhrnu domácího služebnictva.

Tradičním zaměstnavatelem služebnictva zůstávaly domácnosti osob, jejichž majetkové poměry byly takové, že nemusely přímo pracovat, a které statistika označovala jako rentiéry a majitele domů.

Je pravděpodobné, že nejvyšší společenské vrstvy (šlechta, velkostatkáři, bankéři, velkopřemyslníci, velikoobchodníci), které také zaměstnávaly nejvíce služebnictva, byly řazeny podle převládajícího zdroje svého bohatství buď mezi majitele zemědělských či průmyslových závodů, někteří mohli, ale být zařazeni i v této skupině. Značně rozdílné údaje v roce 1880 oproti letům následujícím jsou způsobeny spíše metodikou přepočtu dat než změnami v úrovni zaměstnávání domácího služebnictva.

**Tabulka 3. Podíl domácího služebnictva v českých zemích zaměstnaného v nevýrobním sektoru (obchod, státní a veřejná správa a ostatní) v letech 1880-1930**

Rok	Ze 100 domácích služebníků bylo zaměstnáno v sektoru					
	obchod (C)	celkem	(D)			
			z toho byli jejich zaměstnavatelé			
			úředníci ve státní a ve- řejné správě	ostatní svobodná povolání	rentiéři a majitelé domů	vojsko
1880	9,6	27,8	5,4	1,1	7,1	0,3
1890	24,2	31,5	10,0	1,1	10,7	0,9
1900	21,3	30,1	17,0	0,8	6,5	1,0
1910	29,0	34,0	18,8	0,7	9,4	1,2
1921	27,8	29,0	16,5		11,0	0,8
1930	32,5	33,5	18,1		14,1	0,8

### Skladba podle pohlaví a věku

V domácích službách byly zaměstnávány převážně ženy. Jestliže odhlédneme od dat pro rok 1880 (pro starší dobu nejsou údaje o zaměstnání obyvatelstva podle pohlaví nebo věku), pak mužů zde bylo zaměstnáno mizivé procento, které stále klesalo – do roku 1930 na méně než 1%. V roce 1880 bylo sečteno mezi domácím služebnictvem více než 70 tisíc mužů, kdežto v roce 1890 již méně než 5 tisíc. Počet žen zahrnutých do této sociální skupiny mezi sčítáními 1880 a 1890 sice rovněž klesl (z 241 tisíce na 131 tisíc), ale jejich podíl nesrovnatelně stoupl – ze 77 na 96 %. Značný rozdíl ve skladbě podle pohlaví služebnictva v roce 1880 oproti letům následujícím naznačuje, že v tomto roce byli mezi domácí služebnictvo řazeni ve značné míře právě zemědělstí dělníci a nádeníci, zřejmě v souladu s doznívající tradicí, kdy se na venkově námezdně pracující zaměstnávání na velkostatkách i menších zemědělských hospodářstvích nerozlišovali jednoznačně podle

toho, jakou práci vykonávali, a ani statistické třídění nebylo tudíž jednoznačné.

**Tabulka 4. Služebnictvo v českých zemích v letech 1857 -1930 podle pohlaví**

Rok	Celkem	Muži	Ženy	Počet mužů na sto žen
1857	155 400	.	.	.
1869	317 767	.	.	.
1880	314 625	73 014	241 611	30,22
1890	135 920	4 921	130 999	3,76
1900	160 620	3 495	157 125	2,22
1910	152 547	2 648	149 899	1,77
1921	149 668	1 992	147 676	1,35
1930	152 318	896	151 422	0,59

Zaměstnanost žen v domácích službách souvisela pochopitelně značně s jejich kvalifikací. I když v českých zemích takřka neexistovala negramotnost, mladé ženy měly jen zřídka vyšší vzdělání než základní; a toto vzdělání bývalo často ukončováno dříve než u chlapců. Zejména na venkově bylo předčasné ukončování povinné školní docházky ještě na počátku 20. století mnohem běžnější pro dívky než pro chlapce.<sup>30</sup> A právě povinností dívek vypomáhat v domácím hospodářství rodiče svou žádost o ukončení vzdělávání svých dcer zdůvodňovali (byl to také jediný tolerovaný důvod předčasného ukončení vzdělávání, který se také směl uplatnit pouze v zemědělství).

Stejně jako v zemědělství i v průmyslu vykonávaly ženy zpravidla méně kvalifikované práce a jen postupně se uplatňovaly v náročnějších profesích. Teprve od počátku 20. století se počet žen, kterým se podařilo získat vyšší vzdělání, zvyšoval. To se projevilo i vzestupem jejich zaměstnanosti v dalších odvětvích – především ve veřejných službách, kde se začaly rychle uplatňovat ve větším počtu ve školství, zdravotnictví, ale také ve státní a veřejné správě.

Ve srovnání se značnou dynamikou zaměstnanosti žen v zemědělství (úbytek ze 43 % z úhrnu zaměstnaných žen v roce 1880 na 17 % v roce 1930) nebo ve veřejných službách (vzestup jejich podílu v téže době z 1 % na 16 %) nebo v obchodu (z 1 % na 9 %), ale také v průmyslu (odhlédneme-li od výkyvu v roce 1890 pak se podíl žen zaměstnaných v průmyslu zvýšil v letech 1880 až 1930 ze 35 % na 43 %), pak zaměstnanost žen v domácích

<sup>30</sup> Srvn. Např. J. Bulíř, *Základní školství v ČR (Retrospektiva let 1780-1989)*. 2. vydání (doplněné). Praha, Český statistický úřad 1990, s. 11-12.

službách více méně stagnovala s patrnou tendencí k poklesu. Zatímco v roce 1880 byla mezi služebnictvo zařazena každá pátá zaměstnaná žena, v roce 1930 už pouze každá sedmá. Skladba zaměstnaných žen podle hlavních sektorů byla odrazena změn také v zaměstnanosti obyvatelstva v této době jako celku, neboť podíl osob zaměstnaných v zemědělství trvale klesal ve prospěch zaměstnanosti nejen v průmyslu, ale posléze i v obchodu a službách, jak to odpovídalo soudobému vývoji ekonomiky.

**Tabulka 5. Skladba zaměstnaných žen v českých zemích podle odvětví jejich činnosti v letech 1880-1930**

Rok	Země- dělství	Průmysl	Obchod	Veřejné služby	Služeb- nictvo	Celkem
<b>1880</b>	43,5	35,2	1,0	1,2	19,0	100,0
<b>1890</b>	67,8	20,5	2,5	1,5	7,6	100,0
<b>1900</b>	43,1	32,2	4,9	3,2	16,5	100,0
<b>1910</b>	39,1	37,9	4,9	4,2	14,0	100,0
<b>1921</b>	30,9	35,5	6,1	12,5	14,9	100,0
<b>1930</b>	17,1	43,6	9,0	15,7	14,5	100,0

*Poznámka: bez kategorie „samostatný“ ale, včetně svobodných povolání.*

Zajímavé je také srovnání uplatnění zaměstnaných žen ve srovnání s muži. V zemědělství, kde ženy pracovaly tradičně, se stále udržoval jejich vysoký podíl a v roce 1930 bylo z osob zaměstnaných v zemědělství stále více než 45 % žen. Větší změny nezaznamenalo ani jejich zapojení do různých odvětví průmyslu (v roce 1900 až 1930 stále zhruba čtvrtina ze zaměstnanců) a příliš se neměnila ani skladba zaměstnanosti podle pohlaví v odvětví obchodu, kde se podíl žen pohyboval kolem pětiny všech zaměstnaných. V letech 1880 až 1930 se ale dosti výrazně změnil podíl žen a mužů pracujících v sektoru veřejném, především ve státní správě, ve školství, ve zdravotnictví a podobných oborech, kde z necelé pětiny dosáhl podíl žen v těchto oborech za padesát let více než čtyřiceti procent. Naproti tomu domácí služby zůstaly ženskou doménou po celé sledované období, a protože podíl žen v domácích službách postupně dále rostl, jednalo se v roce 1930 v případě této profese již o ryze ženskou záležitost.

Obdobný trend ve významu domácích služeb v zaměstnanosti žen naznačují i rozdíly v intenzitě zaměstnanosti mužů a žen a podíl domácích služeb na jejich zaměstnanosti. I v tomto případě poskytuje statistika jen hrubá data, která nejsou vzájemně zcela srovnatelná v čase (období let 1880 a 1890 naznačuje odlišnou metodiku zařazování zejména ženské pracovní síly), jednoznačně však ukazují, jaký význam mělo pro ženy zaměstnání

právě v domácích službách. Jako služebné pracovalo ještě v meziválečném období přibližně 15 % ze zaměstnaných žen.

**Tabulka 6. Intenzita zaměstnanosti obyvatelstva staršího 15 let podle pohlaví a podíl žen zaměstnaných v jednotlivých sektorech z úhrnu zaměstnaných v českých zemích v letech 1880-1930**

Rok	Podíl zaměstnaných z obyvatelstva staršího než 15 let		Podíl žen zaměstnaných v jednotlivých sektorech z úhrnu zaměstnaných			
	muži	ženy	zemědělství	průmysl	obchod	služebnictvo
1880	58,5	43,8	54,3	33,6	16,9	76,8
1890	68,1	55,9	64,4	27,6	24,6	96,4
1900	61,4	29,2	49,5	22,4	20,1	97,8
1910	63,0	30,8	51,4	25,2	16,9	98,3
1921	59,3	25,9	46,9	23,7	18,1	98,7
1930	59,5	24,7	45,4	24,3	19,4	99,4

*Poznámka: srvn. tabulku 2.*

Podrobnější pohled na domácí služebnictvo poskytne jeho skladba podle pohlaví v závislosti na hlavních sektorech hospodářství. Ta naznačuje (bez zřetele k zásadním početním rozdílům v zastoupení sluhů a služek), kde byla největší poptávka v domácích službách právě po mužské pracovní síle. I tentokrát jsou v časové řadě data zřejmě zkreslena, jak je patrné ze srovnání let 1880 a 1890. Přesto z nich lze odvodit, že mírně vyšší zastoupení mužů mezi domácím služebnictvem si téměř po celé sledované období udržovalo zemědělství (připadala na ně pětina až třetina služebníků). Nejméně domácích služebníků zaměstnávaly domácnosti obchodníků, od 16 % v roce 1900 po 22 % v roce 1921, když v roce 1880 to mělo být méně než 4%. Vzhledem k pravděpodobnému nadhodnocení domácích služeb v zemědělství byl i v tomto roce podíl služebnictva i v obchodní sféře zřejmě vyšší. Čtvrtina až třetina sluhů byla zaměstnána v domácnostech ostatních, tj. osob zaměstnaných ve státní a veřejné službě, rentiérů, osob svobodných povolání apod. Porovnání podílu mužů a žen zaměstnaných jako domácí služebnictvo je nejzajímavější pro sektor zemědělství, na který připadalo stále méně a méně služebných (v roce 1930 už méně než 7 %), ale kde zůstávala zaměstnána více než třetina všech sluhů. Je pravděpodobné, že šlo u sluky zaměstnané u vlastníků velkostatků, často šlechtického původu, z nichž část připadala na kočí a v posledních letech i osobní šoféry.

**Tabulka 7. Skladba domácího služebnictva podle sektorů národního hospodářství a podle pohlaví (v procentech)**

Sektor	A-Zemědělství	B-Průmysl	C-Obchod	D-Ostatní	Celkem
<b>1880</b>					
<b>Celkem</b>	41,88	20,72	9,61	27,79	100,00
<b>Muži</b>	62,39	11,32	3,69	22,61	100,00
<b>Ženy</b>	35,68	23,57	11,39	29,36	100,00
<b>1890</b>					
<b>Celkem</b>	7,72	36,50	24,23	31,55	100,00
<b>Muži</b>	19,93	28,23	21,03	30,81	100,00
<b>Ženy</b>	7,26	36,81	24,35	31,58	100,00
<b>1900</b>					
<b>Celkem</b>	12,44	36,19	21,27	30,09	100,00
<b>Muži</b>	22,72	27,93	15,97	33,39	100,00
<b>Ženy</b>	12,22	36,38	21,39	30,01	100,00
<b>1910</b>					
<b>Celkem</b>	10,62	26,45	28,97	33,96	100,00
<b>Muži</b>	30,82	20,43	16,92	31,84	100,00
<b>Ženy</b>	10,26	26,56	29,19	34,00	100,00
<b>1921</b>					
<b>Celkem</b>	16,94	26,25	27,78	29,03	100,00
<b>Muži</b>	31,07	21,49	21,64	25,80	100,00
<b>Ženy</b>	16,75	26,31	27,86	29,08	100,00
<b>1930</b>					
<b>Celkem</b>	7,08	27,00	32,47	33,45	100,00
<b>Muži</b>	37,05	21,76	17,19	24,00	100,00
<b>Ženy</b>	6,90	27,03	32,56	33,51	100,00

### **Rodinný stav domácího služebnictva**

Pokud jde o rodinný stav, byly mezi muži a ženami z řad domácího služebnictva určité rozdíly, které se během sledovaného období příliš neměnily, i když u obou pohlaví převažovaly svobodné osoby. V domácích službách pracovalo o poznání více alespoň jednou ženatých mužů než alespoň jednou vdaných žen. U mužů při jejich celkově nízkých počtech nešlo o významné sociální skupiny. Například v roce 1890 bylo z 4 921 mužů pracujících jako sloužící 75 % ještě svobodných, v roce 1900 z 3 495 dokonce 84 %. U žen tomu bylo poněkud jinak. Rodinný stav služek byl mnohem vyhraněnější. Z žen zaměstnaných v domácích službách jich bylo zpravidla svobodných plných 90 až 95 %. Vdané a ovdovělé ženy byly v této sociální skupině tudíž spíše výjimkou. Vdaných žen pracovalo v domácích službách přibližně 1 až 2 procenta.

Ještě vyhraněnější byl rodinný stav žen sloužících v zemědělství, tedy zpravidla na venkově – tam bylo ze služebných až 95 % svobodných, ovdovělých (později i rozvedených) nebylo dohromady ani 4-5 procent a vdaných žen byl díl skutečně zanedbatelný, pouhé 1 až 2 procenta. V ostatních odvětvích, o kterých lze předpokládat, že se zaměstnanost v nich realizovala spíše ve městech, bylo provdaných, ovdovělých nebo rozvedených služek v průměru o 5 procentních bodů více. V městském prostředí byl mezi služkami zřetelně vyšší především podíl vdov. Z toho, že v domácnostech v nezemědělském prostředí nacházely zaměstnání i starší ženy, které se po ovdovění vracely do služby jako ke zdroji obživy, lze usuzovat jednak na to, že to byly spíše ženy, které měly s tímto způsobem obživy zkušenosti již před sňatkem, a také na to, že ve městech byly pracovní podmínky pro zaměstnanost těchto žen asi poněkud příznivější.

**Tabulka 8. Ženy zaměstnané jako služebné v zemědělství a v ostatních odvětvích podle rodinného stavu**

Rok	Ze 100 služebných byly							
	v zemědělství				v ostatních odvětvích			
	svobod.	vdané	vdovy	rozved.	svobod.	vdané	vdovy	rozved.
1890	93,0	.	.	.	90,5	.	.	.
1900	93,1	.	.	.	85,9	.	.	.
1910	95,4	1,0	3,6	.	89,3	1,6	9,1	.
1921	93,5	1,6	4,0	0,8	90,3	2,2	6,9	0,6
1930	94,6	1,4	2,8	1,2	87,6	2,9	8,2	1,4

### **Skladba domácího služebnictva podle věku**

Pokud jde o skladbu podle věku, všimneme si blíže skladby služebných žen. Ve službách pracovaly ženy v mladším věku. Polovina služek byla obvykle mladší než 20 let, další třetina ve věku 20-30 let. Nad 60 let bylo mezi služebnými jen 2-3 %. Přitom nelze opominout určité rozdíly, které stále přetrvávaly ve skladbě domácího služebnictva podle jednotlivých sektorů, respektive odlišnosti mezi služebnictvem pracujícím v zemědělství a v ostatních sektorech. Až na výjimky bylo služebnictvo zaměstnané v domácnostech zemědělců vázáno na menší obce, tedy žilo na venkově, zatímco v ostatních sektorech šlo zřejmě spíše o obyvatele měst a městeček.

I když bylo téměř 80 % všech služebných mladších třiceti let, v zemědělství byl mírně vyšší podíl mladších služebných do 20 let věku, kdežto v ostatních odvětvích byl podíl nejmladších služebných přeci jen poněkud nižší ve prospěch dívek starších. To může souviset s dvěma okolnostmi – jednak s tím, že délka školní docházky byla na venkově až do roku 1918

zpravidla kratší než ve městech, a za druhé s tím, že na venkově byl zpravidla nižší průměrný sňatkový věk svobodných nevěst. Protože po uzavření sňatku dívky zpravidla ze služby odcházely, zůstávalo jich na venkově ve věku 20-30 let v průměru méně než ve městech, kde byl sňatkový věk mírně vyšší a přesahoval zřejmě věk 25 let.<sup>31</sup>

**Tabulka 9. Skladba svobodných služebných podle věku v letech 1890-1930**

Rok	Sektor	Ze 100 svobodných služebných bylo ve věku					
		0-10	11-20	21-30	31-40	41-60	61+
1890	zemědělství	0,0	44,3	34,2	9,5	9,4	2,6
	ostatní	0,0	41,2	39,3	9,9	7,7	1,8
1900	zemědělství	0,0	47,1	30,6	10,6	8,1	3,6
	ostatní	0,0	42,5	39,1	9,6	7,1	1,6
1910	zemědělství	0,0	55,4	25,8	7,1	8,1	3,7
	ostatní	0,0	47,8	36,3	8,2	6,3	1,3
		<b>0-14</b>	<b>15-19</b>	<b>20-29</b>	<b>30-39</b>	<b>40-59</b>	<b>60+</b>
1921	zemědělství	8,5	36,4	37,5	7,8	7,3	2,5
	ostatní	3,3	29,2	45,7	11,9	8,1	1,8
1930	zemědělství	5,7	32,6	35,5	11,6	10,3	4,3
	ostatní	1,3	28,8	46,1	13,5	8,3	2,0

Zaměstnání jako služebná bylo tudíž významným zdrojem obživy právě pro mladé svobodné ženy. Dokládá to i intenzita zaměstnanosti svobodných žen v postavení domácího služebnictva podle věku. Ze svobodných žen ve věku 20-40 let pracovala jako služebná přibližně osmina, ve vyšším věku jejich podíl mírně klesal. Za čtyřicet let, kdy je možné jejich věkovou skladbu sledovat, k výraznějším změnám nedocházelo. Teprve v letech po první světové válce se začala podstatněji redukovat intenzita zaměstnanosti v nejmladší věkové skupině do 20 let.

Kombinace věku služebných žen a jejich rodinného stavu dokládá, že práci v domácích službách vyhledávaly mladé svobodné ženy jako vhodný zdroj obživy před sňatkem. Pro většinu z nich nešlo o zaměstnání celoživotní, řada z nich neměla na počátku vůbec žádnou kvalifikaci, šlo jim především o obživu, případně o získání zkušeností s chodem větší domácnosti. Po několika letech také ze služby odcházely – zpravidla protože našly životního partnera. Jen část z nich zřejmě zůstala služkou delší dobu, především ty, kterým se nepodařilo provdat. A službu posléze opětovně vyhledávaly i ovdovělé ženy, které zůstaly po ovdovění bez prostředků. Tak se tato

<sup>31</sup> Srvn. L. Fialová, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. Historická demografie 9, 1985, s. 89-122.



sociální skupina v podstatě velmi úzce vyhranila a domácí služba představovala de facto pouze kratší či delší období v životě části žen, které si tak získávaly potřebné finanční prostředky pro založení vlastní domácnosti.

**Tabulka 10. Intenzita zaměstnanosti svobodných žen ve společenském postavení domácí služebnictvo v českých zemích v letech 1890-1930**

Věk	Z 1000 svobodných žen patřilo do kategorie domácí služebnictvo				
	1890	1900	1910	1921	1930
<b>11-20</b>	57	68	28	10	7
<b>21-30</b>	122	137	122	111	125
<b>31-40</b>	118	133	108	116	119
<b>41-50</b>	107	126	99	103	96
<b>51-60</b>	86	115	78	89	80
<b>61-70</b>	58	72	58	65	79

*Poznámka: V letech 1920 a 1930 šlo o věkové skupiny 10-19, 20-29 atd.*

## Závěr

Podíl osob zaměstnaných v domácích službách se od poslední čtvrtiny 19. do konce první třetiny 20. století příliš neměnil. Důvod byl zřejmě v tom, že o služby byl stále zájem, neboť systém řízení středostavovských domácností zaměstnávajících domácí služebnictvo se příliš neměnil a ke společenskému postavení těchto domácností zaměstnávat služku stále patřilo. Dlouhodobě sice klesal počet domácího služebnictva v domácnostech osob získávajících svou obživu ze zemědělství a z průmyslové či řemeslnické činnosti, tento pokles byl ale kompenzován jejich vzestupem v domácnostech obchodníků, osob svobodných povolání a rentiérů. Přesto podíl domácností zaměstnávajících služebné nebyl příliš vysoký, v domácnostech se služebnictvem také zpravidla pracovala v průměru jen jedna služebná, a celkově se jejich počet příliš neměnil.

Práce v domácích službách byla zřejmě relativně krátkodobou záležitostí, nebylo to zaměstnání celoživotní – v tom se její charakter příliš neměnil od 18. století. Napovídá tomu skutečnost, že z žen zaměstnaných v domácích službách jich bylo zpravidla 90-95 % svobodných. Vdané a ovdovělé ženy byly spíše výjimkou, častěji se tímto způsobem živily v domácnostech zemědělců než v domácnostech osob z ostatních sektorů hospodářství. Polovina žen zaměstnaných v domácích službách byla obvykle mladší než 20 let, další třetina ve věku 20-30 let. Nad 60 let bylo mezi svobodnými služebnými jen 2-3 %.

Příspěvek byl zpracován v rámci řešení výzkumného záměru MSM 113100007.

## Summary

### **Category “Domestic Servants” in Statistics at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> Century – Czech Lands**

Decennial censuses that have taken place since the second half of the 19<sup>th</sup> century provide information on the population's social structure in the Czech Lands. “Domestic servants” were treated as a “special category” within the profession codes. However, data comparison is difficult due to the fact that the censuses have been centrally processed from the census-papers only since 1890. Until that year, the information on the profession was recorded with no uniform pattern. Some groups of auxiliary workers (especially in agriculture) were probably included among domestic servants, while some groups of servants were put among labourers. In the years 1890, 1900 and 1910 the categories were more precisely defined and nearly identical methods for the coding of profession were used in all years. The same criteria for coding professions were applied in Czechoslovakia's statistics in 1921 and 1930 and the data were also published in a similar format. Thus, longer time series are available. After the Second World War the category “domestic servants” was omitted from statistics.

There has been no major change in the number of people who were recorded as “domestic servants” in the censuses between 1890 and 1930 and the number hovered around 150 000 people. However, the population was growing at this time and the proportion of servants in the population was slowly declining. In 1930 domestic servants represented only 1.5 percent of the total population and only 3 percent of the economically active population. Women were predominantly employed in domestic services, especially young women under 30 years of age. They worked in the households of higher clerks, businessmen, craftsmen and industrialists, but also in the families of annuitants and free-lance workers. More than 90 percent of servants worked in non-agricultural households. One-quarter of them were employed in Prague in the families of high state officials and other city notables. Domestic services were an important source of subsistence for single women under 30 years. Among them one in eight was employed in domestic service. Even though it was a marginal group in the population, for young single women with no other qualification domestic services represented an important way of earning a living. This situation changed only after the Second World War, when the nationalised industry offered other job opportunities and when the possibility to employ a domestic servant was abolished.

---

## MATERIÁLY

---

### **Soupis archivních fondů vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu konanými na území České republiky od roku 1857 a uložených ve státních archivech**

Soupisy obyvatelstva mají v České republice dlouhou tradici. První rozsáhlý soupis, jehož účelem bylo zjištění počtu obyvatel na území korunních zemí rakouských a českých, byl proveden již v roce 1754. Teprve od roku 1857 však byly informace o obyvatelstvu získávány pomocí vyčerpávajícího šetření, pro které byl připraven jednotný dotazník - „sčítací arch“. Od tohoto roku se sčítání konala více méně pravidelně v desetiletých intervalech v letech končících nulou nebo jedničkou: 1857 (rozhodným okamžikem byla půlnoc z 31. října na 1. listopadu), 1869 (půlnoc z 31. 12. na 1. 1. 1870), 1880 (půlnoc z 31. 12. na 1. 1. 1881), 1890 (půlnoc z 31. 12. na 1. 1. 1891), 1900 (půlnoc z 31. 12. na 1. 1. 1901) a 1910 (půlnoc z 31. 12. na 1. 1. 1911).<sup>1</sup>

Sčítání lidu se dále konala až po vzniku Československa, a to v roce 1921 (15. března)<sup>2</sup> a v roce 1930 (1. prosince). Na počátku 40. let se na území tzv. protektorátu sčítání lidu neuskutečnilo; pouze na území připojeném dle Mnichovského diktátu k Německé říši a podléhající tamní jurisdikci proběhlo sčítání lidu v roce 1939.

---

<sup>1</sup> Sčítání lidu v Uhersku se konala ke stejnému okamžiku; rakouské statistické orgány však pro Předlitavsko považovaly za den sčítání den před půlnocí, zatímco uherská statistická služba pro země spravované v rámci Uherské části monarchie za den sčítání považovala den po půlnoci. Tedy např. sčítání lidu, které se uskutečnilo k půlnoci z 31. prosince 1869 na 1. leden 1870, je pro české země uváděno jako sčítání 1869, kdežto pro Slovensko bylo datováno jako sčítání 1870.

<sup>2</sup> Od roku 1921 je jako den sčítání uváděn den po půlnoci, který také zde i dále uvádím jako rozhodný.

Po obnovení Československa byl nejprve proveden soupis obyvatelstva v roce 1947 (k 22. květnu)<sup>3</sup>; sčítání lidu<sup>4</sup> byla připravena k roku 1950 (1. března), 1961 (1. března), 1970 (1. prosince), 1980 (1. listopadu), 1991 (3. března). Zatím poslední sčítání se na území České republiky uskutečnilo v roce 2001 (1. března).

Tyto rozsáhlé statistické akce vždy vyžadovaly náročnou přípravu, při níž stejně jako během sběru dat, jejich zpracování a publikování vznikl různorodý spisový materiál, od příslušné legislativy až po statistické publikace. Po ukončení sčítání lidu vydal statistický úřad pověřený sčítáním zpravidla tzv. pramenné dílo, tj. publikaci obsahující příslušné legislativní normy, podle nichž bylo sčítání provedeno, formuláře sčítacích archů, zásady pro třídění jednotlivých znaků, soupis všech publikací vydaných ze sčítání a souhrnná data.<sup>5</sup> Vydané publikace z jednotlivých sčítání lidu jsou dnes dostupné v Ústřední statistické knihovně Českého statistického úřadu (včetně těch konaných před rokem 1918). Vzhledem k tomu, že sčítání lidu měla vždy poskytovat také informace o rozmístění obyvatelstva, vydávala státní statistika společně se státní správou jako jeden z produktů sčítání publikaci obsahující nejdůležitější údaje o obyvatelstvu podle nejmenších správních případně sídelních jednotek – seznamy obcí respektive statistické lexikony obcí. I ty jsou dostupné jednak ve státních archivech, jednak v Ústřední statistické knihovně Českého statistického úřadu.<sup>6</sup>

Jiný osud měly primární podklady pro sčítání - sčítací archy. Od roku 1857 byly po zpracování archivovány. Dnes se nacházejí, pokud se zachovaly, neboť část jich byla skartována, zničena nebo ztracena, v depo-

---

<sup>3</sup> Na Slovensku to bylo ke 4. říjnu 1946.

<sup>4</sup> Vzhledem k tomu, že se rozsah sčítání lidu rozšířil i na sčítání bytů a domů, je od roku 1950 používán pro tuto akci název „Sčítání lidu, domů a bytů“; v roce 1950 proběhly v rámci sčítání také soupisy zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů, takže se mluvilo o „národním sčítání 1950“. Ke sčítáním po roce 1945 srvn. M. Kučera, *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47 – 1950 – 1961 – 1970 – 1980)*. Historická demografie 11/1987, s. 207-234.

<sup>5</sup> Pramenné dílo nebylo vydáno po sčítání v roce 1970 a 1980, kdy byly publikovány pouze statistické tabulky.

<sup>6</sup> Přehled těchto publikací vydaných pro české země včetně výsledků sčítání 1970 srovn. *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970*, díl I, svazek 1, Praha SEVT 1978, s. 27-31; dále P. Burdová, *Vydávání seznamů obcí pro Čechy po roce 1848*, Časopis společnosti přátel starožitností, 69/1961, s. 223-227, J. Skutil – R. Fukal, *Přehled administrativně topografických příruček moravských*. Časopis společnosti přátel starožitností, 68, 1960 s. 223-235. Po sčítání 1980 vyšel *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*, díl I, II, Praha SEVT 1984, po sčítání 1991 *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*. Praha, SEVT, a. s. 1994.

zitářích státních archivů dle místa svého vzniku. Jsou zpravidla uspořádány podle obcí dle územního členění doby svého vzniku. Sčítací archy z let 1857-1910 jsou deponovány ve státních okresních archivech. Sčítací archy pořízené v rámci sčítání 1921 byly od roku 1952 deponovány ve státních oblastních archivech a roku 1982 byly předány do státních okresních archivů, opět dle územního principu; ani materiály tohoto sčítání se zřejmě nezachovaly v úplnosti. Státní oblastní archivy, u nichž bylo ještě sčítání z roku 1921 uloženo, ho po skončení generální inventury delimitují do státních okresních archivů dle příslušnosti. Nevšední zájem byl a je o sčítací archy pořízené v rámci sčítání 1930; ačkoli data zapisovaná do sčítacích archů byla vždy více méně deklaratorní povahy, byl údajům o národnosti a o náboženském vyznání uvedeným v roce 1930 bohužel přisouzen v následujících letech zcela zásadní význam; od roku 1939 sloužily pro německé úřady jako doklad o etnické příslušnosti jednotlivých osob. Dnes jsou, s výjimkou Karlovarska, uloženy ve Státním ústředním archivu v Praze; ani tento fond není úplný. Ve Státním ústředním archivu jsou archivovány rovněž sčítací archy pořízené při sčítání v roce 1950.

Počínaje rokem 1961 nejsou sčítací archy již dochovány v úplnosti; ve státních archivech, kam byly předány orgány státní statistiky, jež sčítací archy archivovaly až do konce 90. let, se nacházejí jen vybrané „vzorky“. Sčítací archy pořízené v roce 2001 byly po převedení dat do digitální podoby v červnu 2002 zničeny.

Ve státních archivech se spolu se sčítacími archy nachází i další statistický či jiný materiál vzniklý v souvislosti se sčítáním lidu.

Nejstarším „sčítacím operátům“ je v současné době již téměř 150 let; za tu dobu se nejen výrazně změnila populace, kterou tyto archiválie zachycují, změnily se i způsoby popisu této populace; současná sociologie i demografie používají jemnějších metodických postupů a zajímají je podrobnější informace o obyvatelstvu, než které byly oficiálně publikovány; sčítání lidu jsou a vždy byla v podstatě velká vyčerpávající sociologická šetření, která mají kromě zjištění celkového počtu obyvatel daného území podat jinak nezjistitelné informace o jeho biologické, sociální a etnické skladbě, případně o jeho původu či dalších charakteristikách. Velkou výhodou rakouských a následně československých sčítání bylo, že používala sčítací arch za jeden byt (bytovou stranu) respektive za domácnost, takže jsou pohromadě uvedeny nejen všechny osoby žijící v jednom bytě, ale také jejich rodinné či jiné vazby. Ve sčítacím archu byly uváděny nejen osoby přítomné, ale i osoby dočasně nepřítomné. Ne všechny tyto informace byly při statistickém zpracování využity, a tak se badatelé ke sčítacím archům pořízeným v době minulé vracejí stále častěji. K usnadnění orientace o zachovaných

materiálech byl pořízen i níže uvedený seznam, který obsahuje seznam archiválií vztahujících se k moderním sčítáním lidu od roku 1857).<sup>7</sup>

V prvním sloupci níže uvedeného přehledu (a) jsou uvedeny *názvy archivů*, které jsou uspořádány podle krajů (platných v letech 1960-2000) respektive podle oblastí, jak slouží pro potřeby územního členění státních archivů i v současnosti; dále je zde uveden *název příslušného fondu*.

Ve sloupci (b) je uvedeno *místo vzniku* (tedy teritoriální rozsah příslušného fondu); s. o. znamená soudní okres, p. o. politický okres, o. okres (od roku 1960), m. město; jinak jde o názvy obcí případně okresů dle vymezení k datu sčítání.

Sloupec (c) obsahuje informaci o tom, ke kterému sčítání se vztahují materiály (i když byly pořízeny dříve nebo později, je uvedeno oficiální *vročení příslušného sčítání*, jak bylo uvedeno výše).

Ve sloupci (d) je označeno, zda fond je přístupný pro bádání (ano), případně zda je nepřístupný (ne) či zda je přístupný ve speciálním režimu. Obecně se na sčítací archy vztahuje část archivního zákona týkající se údajů o individuálních osobách. Jsou zpravidla nepřístupné 100 let od pořízení.

Ve sloupci (e) je informace o tom, zda a jaký *typ inventáře* je k fondu pořízen. *Prozatímním seznamem* je míněn základní seznam všech inventárních jednotek archivního fondu (sbírky) nebo jeho částí v pořadí vycházejícím z původního uspořádání inventarizovaných písemností nebo v pořadí vytvořeném na základě jiných vnitřních vazeb mezi inventárními jednotkami uvnitř archivního fondu (sbírky) s uvedením evidenčních jednotek, pořízený pro evidenci archivního materiálu a k orientaci v jeho obsahu. Archiválie opatřené prozatímním inventárním seznamem jsou považovány za zpracované. Tento typ pomůcky se vyhotovuje hlavně k neuzavřeným fondům. *Inventární seznam* je část inventáře, obsahující inventární záznamy.

Sloupec (f) informuje o typu archiválie – zda jde o sčítací archy (A) nebo o různé souhrny (S) – a také o tom, v jakém rozsahu se fond zachoval – úplný (u), neúplný (n), torzo (t). Sčítání se provádělo sčítacími archy, po

---

<sup>7</sup> Materiály vztahující se k soupisům obyvatelstva starší provenience ústředně zpracovány a archivovány nejsou. Údaje o obyvatelstvu vznikaly do té doby zcela odlišnou metodou, zpravidla na základě seznamů obyvatel vedených pro jednotlivé konskripční osady; pro jednotlivé osady se mohly podkladové materiály zachovat v agendě příslušné vrchnostenské kanceláře; výsledné sumáře jako předmět speciálního zájmu se zachovaly v rámci agendy vídeňského ministerstva vnitra. Blíže viz. F. Dvořáček, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921*. Čsl. Statistický věstník Praha, roč. V/1924 – VII/1926; L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha NČAV 1965, S. 287-301; *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, díl I. 1754-1865* (autor V. Sekera), Praha Český statistický úřad 1978, s. 12-33.

skončení sčítání byla provedena revize sčítacími revizory a pro každý obvod byl sestaven sčítacím komisařem „*přehled sčítacího obvodu*“ s udáním jména obce, čísla domu, jména majitele domu, počtu bytových stran a přítomných osob. Po revizi sestavili komisaři *revizní obecní přehledy* (ve větších obcích a městech) a odeslali je spolu s operátem úřadu politické správy v okrese, který pak dvojmo sestavil *přehled okresní*. Jeden exemplář byl zaslán SSÚ v Praze a druhý zůstal u sčítacích archů, které byly později také zaslány SSÚ ke zpracování a supervizi. Přehledy jsou zároveň pomocným materiálem pro vyhledávání sčítacích archů.

Soupis sestavila z podkladů poskytnutých s laskavým přispěním pracovníků státních archivů Mgr. Sabina Dušková ze Státního oblastního archivu Litoměřice podle stavu v červnu 2002. V přehledu nejsou zachyceny změny v uchování fondů, ke kterým došlo během povodní v srpnu 2002.

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Kraj Středočeský</b>					
<b>Státní ústřední archiv Praha</b>					
Sčítání obyvatelstva ČSR v r. 1930	Čechy, Morava, Podkarpatská Rus	1930	ano	ano	n
Sčítání obyvatelstva v r. 1939	území odstoupená německé Říši	1939	ano	ano	n
Národní sčítání lidu v roce 1950		1950	ano (pro správní účely)	ano	
Sčítání obyvatelstva v roce 1961	Praha 1, Nymburk, Český Krumlov, Karlovy Vary, Most, Svitavy, Gottwaldov, Ostrava	1961	ano (pro správní účely)	ano	
Sčítání lidí, domů a bytů v roce 1970		1970	ano (pro správní účely)	ano	
Sčítání lidí, domů a bytů v r. 1980		1980	ne	ne	
Sčítání obyvatel v roce 1991	Praha	1991	ano (pro správní účely)	ne	
<b>Státní oblastní archiv Praha</b>					
Sčítání obyvatel v roce 1921, Středočeský kraj	Praha	1921	ano	ano	
<b>Archiv hlavního města Prahy</b>					
Sčítání obyvatelstva 1869-1921	Dejvice, Přední Ovenec, Družec (s. o. Unhošť)	1869	ano (povolení ředitele)	ano (zpracová- vá se)	operáty
	Libeň	1869	dtto	dtto	přehledy
	Praha I. – V. , Holešovice, Bubny, Libeň, Dejvice, Bubeneč	1880	dtto	dtto	operáty
	Praha I. – VI. , Holešovice, Bubny, Libeň, Dejvice, Bubeneč, Karlín, Olšany, Žižkov, Vinohrady, Vršovice, Smíchov, Koššře	1880	dtto	dtto	seznamy
	Braník, Hloubětín, Hrdlořezy, Krč, Kobylisy, Prosek, Strašnice, Střížkov, Troja, Vysočany, Záběhlice, Břevnov, Michle, Nusle, Podolí, Střešovice	1880	dtto	dtto	přehledy
	Praha I. -VII. , Libeň, Vinohrady, Střešovice, Veleslavín	1890	dtto	dtto	operáty



*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
	Praha VII.	1896 <sup>1</sup>	dtto	dtto	přehledy
	Praha I. -VII. , Libeň, Žižkov, Vinohrady, Smíchov, Malá Chuchle, Velká Chuchle, Velešlavín	1900	dtto	dtto	operáty
	Praha I. -VIII. , Kobylisy, Vysočany, Karlín, Žižkov, Vinohrady, Vršovice, Záběhllice, Hostivař (vč. Hájů a Milíčova), Strašnice, Nusle, Pankrác, Michle, Krč, Braník, Podolí, Dvorce, Hodkovičky, Smíchov, Radlice, Velká Chuchle, Malá Chuchle, Košíře, Střešovice, Chodov, Litochleby, Kunratice, Libuš, Paběnice, Hrnčíře, Šeberov, s. o. Jílové	1910	dtto	dtto	operáty
	dtto a Strážkov, Troja, Podhoří, Prosek, Břevnov, Dejvice, Bubeneč	1910	dtto	dtto	přehledy
	Velká Praha I. -XIX. (včetně Modřan-Zátiší a Malé Chuchle), Chodov, Háje, Milíčov, Litochleby, Kunratice, Libuš, Paběnice, Štěrboholy, Šeberov, Hrnčíře, s. o. Karlín, s. o. Smíchov	1921	dtto	dtto	operáty
	dtto a s. o. Jílové	1921	dtto	dtto	přehledy
Sčítání obyvatelstva 1980	Praha 1-10	1980	ne	ne	sčítací archy, domovní listy
Okresní správa politická Karlín (1828) 1850- 1927(1929)	s. o. Brandýs nad Labem  s. o. Karlín (Máslovice, Velká Ves- Zdiby)	1880, 1890, 1900 1890	ano (povolení ředitele)	ano	operáty  operáty torzo
<b>Státní okresní archiv Benešov</b>					
Český statistický úřad Benešov	o. Benešov	1980	ne	ne	

<sup>1</sup> Mimořádné sčítání, které se uskutečnilo pouze ve vybraných městech.

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Státní okresní archiv Beroun</b>					
Okresní úřad Hořovice	s. o. Beroun a Hořovice	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	mezery
	obec Točnick	1857, 1869	ano		u inv. seznam
Archiv města Beroun	m. Beroun	1857	ano	ano	
Sčítání lidu 1980	o. Beroun	1980	ne		
<b>Státní okresní archiv Kladno</b>					
Sčítací operáty Slaný	s. o. Nové Strašecí	1869, 1880, 1890, 1900	ne	ne	
dtto	s. o. Slaný	1910-1940	ne	ne	
Sčítání lidu 1980	o. Kladno	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Kolín</b>					
Okresní úřad Kolín	s. o. Kolín	1900	ano	ano	
Okresní úřad Český Brod	s. o. Český Brod	1900, 1910 1869, 1921, 1930	ano	ano	místní přehledy dtto
	s. o. Kostelec nad Černými lesy	1890			
Archiv města Kolín	m. Kolín	1857, 1860, 1880	ano	ne	
Archiv města Kouřim	m. Kouřim	1880, 1890, 1900	ano	ano	
Archiv města Týnec nad Labem	m. Týnec nad Labem	1880, 1890	ne	ne	
Sčítání lidu 1980	o. Kolín	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Kutná Hora</b>					
Okresní úřad Čáslav	s. o. Čáslav, Habry	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Mělník</b>					
Okresní úřad Mělník	p. o. Mělník	1900, 1910	ano	proz. inv.	
<b>Státní okresní archiv Mladá Boleslav</b>					
Okresní úřad Mladá Boleslav	p. o. Mladá Boleslav	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ne	
Okresní úřad Mnichovo Hradiště	p. o. Mnichovo Hradiště	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ne	
<b>Státní okresní archiv Nymburk (sídlo Lysá nad Labem)</b>					
Sčítání obyvatelstva 1980	o. Nymburk	1980	ne	ne	
Okresní úřad Poděbrady	s. o. Nymburk, Poděbrady	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ne	
<b>Státní okresní archiv Praha-východ</b>					
Okresní úřad Brandýs nad Labem	s. o. Brandýs nad Labem	1910, 1921, 1930	ano	inv. seznam	pouze 2 kartony korespon- dence a vyšetřova- cích archů

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Archiv města Brandýs nad Labem	m. Brandýs nad Labem		ne	ne	zlomky
<b>Státní okresní archiv Praha-západ</b>					
Sčítání lidí, domů a bytů v r. 1980	o. Praha-západ	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Příbram</b>					
Sčítání lidí 1980	o. Příbram	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Rakovník</b>					
Okresní úřad Rakovník	m. Rakovník	1869, 1880, 1890, 1910	ano	ano	přehledy S
	Roztoky u Křivoklátu	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	ostatní obce s. o. Rakovník	1900, 1910	ano	ano	
<b>Jihočeský kraj</b>					
<b>Státní okresní archiv České Budějovice</b>					
Okresní úřad České Budějovice	p. o. České Budějovice	1890, 1900, 1910	ano	ano	
Okresní úřad Týn nad Vltavou	p. o. České Budějovice, Týn nad Vltavou, s. o. Nové Hrady	1921	ano	proz. seznamy	
	obec Týn nad Vltavou	1857	ano	ne	torzovitě
	různé obce	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ne	torzovitě
Sčítání lidu 1980	o. České Budějovice	1980	ne		
<b>Státní okresní archiv Český Krumlov</b>					
Okresní úřad Český Krumlov	s. o. Český Krumlov, Horní Planá, Chvalšiny	1921	ano	ano	
Okresní úřad Kaplice	s. o. Kaplice, Vyšší Brod	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Jindřichův Hradec</b>					
Okresní úřad Dačice	s. o. Dačice, Slavonice, Telč	1857, 1869, 1880, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Jindřichův Hradec I.	s. o. Jindřichův Hradec	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Třeboň	s. o. Třeboň, Lomnice nad Lužnicí	1921	ano	ano	
Sčítací operáty o. Jindřichův Hradec	o. Jindřichův Hradec	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Pelhřimov</b>					
Okresní úřad Pelhřimov	s. o. Pacov, Pelhřimov	1921	ano	ne	

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Kamenice nad Lipou	s. o. Kamenice, Počátky	1900, 1910  1921	ano	zpracová- vá se	torzo (pouze Žirovnice kompletní) část
Okresní úřad Humpolec	s. o. Humpolec	1910, 1921	ano	ano	
Archiv města Černovice	m. Černovice	1880, 1890	ano	ano	
Archiv města Červená Řečice	m. Červená Řečice	1869, 1880	ano	ano	statistické sumáře
Archiv města Žirovnice	m. Žirovnice	1900, 1910	ano	ano	část
<b>Státní okresní archiv Písek (sídlo v Mirovicích)</b>					
Okresní úřad Milevsko	s. o. Milevsko a Bechyně	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Milevsko	1921	ano	ano	
Okresní úřad Písek	s. o. Mirovice, Písek, Vodňany	1890, 1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Písek, Mirovice	1921	ano	ano	
<i>depozitář v Čížové</i>					
Sčítání lidu 1980	o. Písek	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Prachatice</b>					
Okresní úřad Prachatice I.	s. o. Netolice, Prachatice, Vimperk, Volary	1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Netolice, Prachatice, Vimperk, Volary	1900, 1910	ano	ano	obecní přehledy
<b>Státní okresní archiv Strakonice</b>					
Okresní úřad Strakonice	s. o. Strakonice, Volyně, Horažďovice	1910, 1921	ano	proz. seznamy	
	s. o. Vodňany	1921	ano	proz. seznamy	
Okresní úřad Blatná	s. o. Blatná	1880, 1900, 1910, 1921	ano	proz. seznamy	
	s. o. Březnice	1900, 1910, 1921	ano	proz. seznamy	
<b>Státní okresní archiv Tábor</b>					
Okresní úřad Tábor	s. o. Mladá Vožice, Tábor, Soběslav	1869	ano	ano	zlomky
	s. o. Mladá Vožice, Tábor, Soběslav	1880, 1890, 1900, 1910, 1921			
Archiv města Soběslav	m. Soběslav	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Archiv města Bechyně	m. Bechyně	1857	ano	ano	
<b>Západočeský kraj</b>					
<b>Státní oblastní archiv Plzeň</b>					
Sčítání lidu -Plzeňsko, 1921	s. o. Blovice, Plzeň	1921	ano	ne	S + okresní přehledy

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Pobočka Žlutice</b>					
Sčítání lidu - Karlovarsko	s. o. Bezručice, Planá, Teplá, Sokolov, Kadaň	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1930	ano	ano	
Sčítání lidu - Karlovarsko, 1921	s. o. Aš, Bečov, Bochov, Doupov, Horní Blatná, Cheb, Jáchymov, Jesenice, Kadaň, Karlovy Vary, Kraslice, Lázně Kynžvart, Loket, Mariánské Lázně, Nejdek, Planá, Podbořany, Přísečnice, Skalná, Sokolov, Teplá, Vejprty, Žlutice; p. o. Plzeň, Blovice	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Domažlice (sídlo Horšovský Týn)</b>					
Okresní úřad Domažlice	p. o. Domažlice	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
		1921	ano	soupis	
Okresní úřad Horšovský Týn	p. o. Horšovský Týn	1921	ano	soupis	
Sčítání lidí, domů a bytů 1980	o. Domažlice	1980	ne		
<b>Státní okresní archiv Cheb</b>					
Archiv obce Plesná	obec Plesná	1910, 1921, 1930	ano	ano	
Archiv města Františkovy Lázně	m. Františkovy Lázně	1910, 1930, 1939	ano	ano	
Okresní úřad Aš	p. o. Aš	1930	ano	ano	
Archiv města Aš	m. Aš	1869	ano	ano	
ONV Cheb	o. Cheb	1961, 1971	ano	ano	
MNV Františkovy Lázně	m. Františkovy Lázně	1961	ano	ano	
Archiv města Mnichov	m. Mnichov	1880, 1890, 1900	ano	ano	
MNV Dolní Žandov	m. Dolní Žandov	1961	ano	ano	
Okresní úřad Cheb	s. o. Cheb	1910, 1930	ano	ano	
Český statistický úřad, okr. odd. Cheb	o. Cheb	1980	ne	ano	
<b>Státní okresní archiv Karlovy Vary</b>					
Sčítání lidí, domů a bytů 1980	o. Karlovy Vary	1980	ne		
<b>Státní okresní archiv Klatovy</b>					
Okresní úřad Klatovy I	s. o. Klatovy, Nýrsko, Plánice(1921dn. okres Klatovy)	1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Český statistický úřad, okr. odd. Klatovy	o. Klatovy	1980	ne	ne	

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Státní okresní archiv Plzeň-sever (sídlo Plasy)</b>					
Sčítání lidu Plzeň-sever 1980	Plzeň –sever	1980	ne	ne	
Okresní úřad Kralovice	s. o. Kralovice	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Plzeň-jih</b>					
Okresní úřad Třeštice s. o. Třeštice, Nepomuk		1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Rokycany</b>					
Okresní úřad Rokycany I.	p. o. Rokycany (s. o. Rokycany, Zbiroh)	1921	ano	proz. seznam	
ONV Rokycany	o. Rokycany	1980	ne	ne	
Archiv města Rokycany, III. oddělení	m. Rokycany	1890, 1900, 1910	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Sokolov (sídlo Jindřichovice)</b>					
Okr. oddělení Českého statistického úřadu Sokolov	o. Sokolov	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Tachov</b>					
Okresní úřad Planá	s. o. Planá	1857	ano	soupis	obecní přehledy
	s. o. Planá	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	dtto	dtto	
	s. o. Bezdržice	1910, 1921	dtto	dtto	
Okresní úřad Stříbro	s. o. Stříbro, Stod, Město Touškov, Dobřany	1921	dtto	dtto	
Okresní úřad Tachov	s. o. Tachov	1869, 1880, 1890, 1900, 1921, 1910	ano	ano	neúplné
	s. o. Přimda	1869, 1880, 1890, 1900, 1921, 1910	ano	ano	neúplné
<b>Severočeský kraj</b>					
<b>Archiv města Ústí nad Labem</b>					
Sčítání lidu 1869	město a okres Ústí nad Labem	1869	ano	ano	
Sčítání lidu 1880	město a okres Ústí nad Labem	1880	ano	ano	
Sčítání lidu 1890	město a okres Ústí nad Labem	1890	ano	ano	
Sčítání lidu 1900	město a okres Ústí nad Labem	1900	ano	ano	
Sčítání lidu 1910	město a okres Ústí nad Labem	1910	ano	ano	

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Sčítání lidu 1921	město a okres Ústí nad Labem	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Česká Lípa</b>					
Okresní úřad Česká Lípa	s. o. Česká Lípa, Mimoň, Nový Bor	1921	ano	ano	
Okresní úřad Dubá	s. o. Dubá, Štětí	1890, 1900, 1910	ano	ano	
Okresní úřad Jablonné v Podještědí	s. o. Cvikov, Jablonné v Podještědí	1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Děčín</b>					
Sčítání obyvatel Děčín	s. o. Děčín	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Benešov nad Ploučnicí	s. o. Benešov nad Ploučnicí	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Česká Kamenice	s. o. Česká Kamenice	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Lipová	s. o. Lipová	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Rumburk	s. o. Rumburk	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Šluknov	s. o. Šluknov	1921	ano	ano	
Sčítání obyvatel Varnsdorf	s. o. Varnsdorf	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Chomutov (sídlo Kadaň)</b>					
Okresní úřad Chomutov I.	p. o. Chomutov(s. o. Chomutov, Jirkov, Hora Sv. Šebestiána)	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou</b>					
Sčítání lidu 1921	s. o. Jablonec, Tanvald, Železný Brod, Turnov, Vysoké nad Jizerou	1921	ano (povolení ředitele)	ne	
<b>Státní okresní archiv Liberec</b>					
Sčítání lidu 1921	s. o. Liberec, Chrastava, Nové Město pod Smrkem, Frýdlant v Čechách, Český Dub	1921	ano	ano	
Okresní úřad Frýdlant v Čechách- sčítání lidu -statistická hlášení	m. Frýdlant a zámecký obvod	1890, 1900, 1910	ano	ano	
Okresní úřad Liberec	s. o. Liberec a Chrastava	1890, 1900, 1910	ano	ano	pro některé obce chybí
Archiv města Liberec	m. Liberec	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Státní okresní archiv Litoměřice (sídlo Lovosice)</b>					
Sčítání lidu 1921	s. o. Libochovice, Litoměřice, Lovosice, Roudnice, Štětí, Úštěk	1921	ano	proz. inv. seznam	
Archiv města Litoměřice	m. Litoměřice	1857, 1869, 1890, 1900, 1910	ano	ne	
<b>Státní okresní archiv Louny</b>					
Sčítání lidu 1921	s. o. Louny	1921	ne	ne	
Sčítání obyvatel Žatec	s. o. Žatec	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Sčítání lidu 1921	s. o. Postoloprty	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Most</b>					
Sčítání lidu 1921-okr. hejtmanství Most	s. o. Most, Horní Litví- nov, Hora Sv. Kateřiny	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Teplice</b>					
Sčítání lidu 1921	s. o. Teplice-Šanov, Duchcov, Bílina	1921	ano	ano	
<b>Východočeský kraj</b>					
<b>Státní okresní archiv Havlíčkův Brod</b>					
Okresní úřad Ledeč nad Sázavou	s. o. Ledeč nad Sázavou	1921	ano	seznam	
Okresní úřad I. Havlíčkův Brod	s. o. Havlíčkův Brod, Štoky	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	nezpracováno
	s. o. Polná	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921			
Okresní úřad Chotěboř	s. o. Chotěboř, Přibyslav	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Hradec Králové</b>					
Okresní úřad Nový Bydžov	p. o. Nový Bydžov	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
Okresní úřad Hradec Králové	p. o. Hradec Králové	1869, 1890, 1910	ano	ano	
Sčítání lidu 1921	s. o. Hradec Králové, Nový Bydžov	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Chrudim</b>					
Archiv města Chrudim	m. Chrudim I.	1857	ano	ano	
	m. Chrudim II. , III. , IV.	1857	ne	ne	
	m. Chrudim I. , II. , III. , IV.	1869	ne	ne	
	m. Chrudim I. , II. , III.	1880	ne	ne	
	m. Chrudim II.	1890	ne	ne	



*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Chrudim	s. o. Hlinsko, Chrudim, Nasavrky	1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Hlinsko, Chrudim, Nasavrky	1921	ne	soupis	
ČSÚ Chrudim	o. Chrudim	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Jičín</b>					
Sčítání lidí, domů a bytů v okr. Jičín	o. Jičín	1980	ano	ano	
Okresní úřad Jičín I.	p. o. Jičín	1890	ano	ano	okresní souhrnný sumář obcí
	s. o. Hořice, Jičín, Libáň, Nová Paka	1900, 1910, 1921	ano částečně	ano prozat. seznamy	
<b>Státní okresní archiv Náchod</b>					
Sčítací operáty okresu Náchod	s. o. Česká Skalice, Náchod	1880, 1890, 1900, 1910	ano	prozat. seznamy	nekompletní
	m. Jaroměř	1910	ano	prozat. seznamy	
Sčítání lidu okresů Broumov, Náchod, Nové Město nad Metují 1921	s. o. Broumov, Náchod, Nové Město nad Metují	1921	ano	ano	
Sčítání lidu, domů a bytů v okrese Náchod	o. Náchod	1980	ne	ano	
Archiv města Hronov	m. Hronov	1900, 1910	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Pardubice</b>					
Okresní úřad Pardubice	s. o. Holice, Pardubice, Přelouč	1921	ano	soupis	
Sčítání lidu Pardubice	o. Pardubice	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Rychnov nad Kněžnou</b>					
Okresní úřad Rychnov p. o. Rychnov		1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Semily</b>					
Okresní úřad Jilemnice	s. o. Jilemnice, Rokytnice nad Jizerou, Vysoké nad Jizerou	1921	ano	ano	
Okresní úřad Semily	s. o. Semily, Lomnice nad Popelkou, Železný Brod	1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Lomnice nad Popelkou, Semily	1921	ano	ano	
Okresní úřad Turnov	s. o. Turnov	1857	ano	ano	obecní přehledy
	s. o. Český Dub, Turnov	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Turnov	1921			

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Státní okresní archiv Svitavy (sídlo Litomyšl)</b>					
Okresní úřad Litomyšl	p. o. Litomyšl	1921	ano	ano	
Okresní úřad Moravská Třebová	p. o. Moravská Třebová	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Polička	p. o. Polička	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Sčítací operáty okresu Svitavy	o. Svitavy	1980	ano	proz. seznamy	
<b>Státní okresní archiv Trutnov</b>					
Okresní úřad Vrchlabí	p. o. Vrchlabí	1921	ano	soupis	
Okresní úřad Dvůr Králové	p. o. Dvůr Králové	1921	ano	soupis	
Okresní úřad Trutnov	p. o. Trutnov	1900, 1910, 1921	ano	soupis	
<b>Státní okresní archiv Ústí nad Orlicí</b>					
Okresní úřad Lanškroun	p. o. Lanškroun	1921	ano	ano	
Okresní úřad Vysoké Mýto	p. o. Vysoké Mýto	1867, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano (jen pro 1921)	neúplné
Okresní úřad Žamberk	p. o. Žamberk	1867, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano (jen pro 1921)	neúplné
<b>Jihomoravský kraj</b>					
<b>Moravský zemský archiv Brno</b>					
Sčítání lidu 1921	Jihomoravský kraj	1921	ano	ano	
<b>Archiv města Brna</b>					
Město Brno	m. Brno, předměstí, obce připojené r. 1918, o. Brno-venkov	1850, 1857, 1870, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
Městské odd. Českého statistického úřadu, Brno	m. Brno, předměstí, obce připojené r. 1918, o. Brno-venkov	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Blansko</b>					
Okresní úřad Boskovice	s. o. Boskovice, Blansko, Kunštát	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Brno-venkov</b>					
Okresní úřad Brno-venkov	p. o. Brno-venkov - viz. seznam obcí	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Ivančice	1869, 1880, 1890, 1900, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Ivančice	s. o. Ivančice	1857	ano	ano	

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Tišnov	s. o. Tišnov-viz. seznam obcí	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Židlochovice	s. o. Židlochovice-viz. seznam obcí	1857	ano	ano	
Okresní hejtmanství Hustopeče	s. o. Židlochovice-viz. seznam obcí	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Břeclav (sídlo Mikulov)</b>					
Okresní úřad Mikulov	p. o. Mikulov	1921	ne	ne	
Okresní úřad Hustopeče	p. o. Hustopeče	1857, 1869, 1880, 1900, 1910	ano	ano	vyšetřovací arch
		1921			
Okresní úřad Břeclav	p. o. Břeclav (v dalších letech pod OÚ Hodonín)	1857	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Hodonín</b>					
Okresní úřad Hodonín	s. o. Hodonín	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Kyjov	s. o. Kyjov	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Archiv města Strážnice	m. Strážnice	1857	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Jihlava</b>					
Archiv obce Arnolec	obec Arnolec	1910	ano	ano	
Archiv obce Batelov	obec Batelov	1880	ne	ne	
Archiv města Jihlava	m. Jihlava	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
		1921			
Archiv obce Kamenice	obec Kamenice	1857, 1869, 1880, 1900, 1910	ano	ano	
Archiv obce Růžená	obec Růžená	1890, 1900, 1910	ano	ano	sběr. archy
Archiv města Třešť	m. Třešť (jen č. p. 1-214)	1870	ne	ne	
Archiv obce Třeštice	Třeštice	1890, 1900, 1910	ano	ano	sběr. archy
Archiv obce Větrný Jeníkov	Větrný Jeníkov	1910	ano	ano	sběr. archy
Okresní hejtmanství Polná	s. o. Polná	1857, 1869, 1880	ano	ano	ne všechny roky pro každou obec

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad (ONV) Jihlava	s. o. Jihlava	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910,	ano	ano	sběr. archy a místní přehledy
		1921	ano	nezpracováno	sčít. a sběr. archy
<b>Státní okresní archiv Kroměříž</b>					
Smíšený okresní úřad Bystřice pod Hostýnem	Smíšený okres Bystřice pod Hostýnem	1857	ano	ano	
Okresní úřad Holešov	s. o. Bystřice pod Hostýnem	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	pro některé obce schází 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 <sup>2</sup>
	s. o. Holešov	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	dtto
	s. o. Vizovice	1921	ano	ano	dtto
Okresní úřad Kroměříž	s. o. Kroměříž	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921,	ano	ano	pro některé obce schází 1869, 1880, 1890, 1910
		1930			jen sumář
	s. o. Zdounky	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	pro některé obce schází 1869, 1880, 1890, 1910
Archiv města Kroměříž	m. Kroměříž	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	dtto
<b>Státní okresní archiv Prostějov</b>					
Okresní úřad Prostějov	s. o. Prostějov+m. Prostějov	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	1900 pouze s. o. Prostějov
<b>Státní okresní archiv Třebíč</b>					
Okresní úřad Třebíč	s. o. Třebíč, Náměšť nad Oslavou	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	vetčnost, do r. 1900 se půjčují jen výjimečně
Okresní úřad Moravské Budějovice	s. o. Moravské Budějovice	1857, 1869, 1880, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Moravské Budějovice	s. o. Jemnice	1869, 1880, 1900, 1910, 1921	ano	ano	

<sup>2</sup> Souvisí se změnami rozlohy okresu, asi uloženy v sousedních archívech.

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
<b>Státní okresní archiv Uherské Hradiště</b>					
Okresní úřad Uherské Hradiště	s. o. Uherské Hradiště	1857	ano	ano	
Okresní úřad Uherské Hradiště	s. o. Uherské Hradiště, s. o. Napajedla, s. o. Uherský Ostroh	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Uherský Brod	s. o. Uherský Brod, Valašské Klobouky	1869, 1880, 1890, 1900	ano	ano	
	s. o. Bojkovice, s. o. Uherský Brod, s. o. Valašské Klobouky	1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Uherský Ostroh	s. o. Uherský Ostroh	1857	ano	ano	
Archiv města Uherské Hradiště	m. Uherské Hradiště	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Vyškov(sídlo Slavkov u Brna)</b>					
Okresní úřad Bučovice	s. o. Bučovice	1857	ano	ano	
Okresní úřad Slavkov u Brna	s. o. Slavkov	1857	ano	ano	
Okresní úřad Vyškov I.	s. o. Vyškov	1857	ano	ano	
	s. o. Vyškov, Bučovice, Slavkov	1869, 1880, 1890, 1900, 1910 1921	ano	ano	
				seznam	
<b>Státní okresní archiv Zlín(sídlo Klečůvka)</b>					
Okresní úřad Napajedla	Halenkovice, Karlovice, Komárov, Napajedla, Oldřichovice, Pohořelice, Salaš, Spytihněv, Šarovy	1857	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Znojmo</b>					
Archiv města Znojma	s. o. a p. o. Znojmo	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
Okresní úřad Moravský Krumlov	p. o. Moravský Krumlov- s. o. Moravský Krumlov, Hrotovice	1921	ano	ano	
Okresní úřad Znojmo	p. o. Znojmo- s. o. Vranov nad Dyjí	1869	ano	ano	sumáře - torzo
	p. o. Znojmo- s. o. Moravské Budějovice	1890	ano	ano	
	p. o. Znojmo- s. o. Znojmo, Vranov, Jaroslavice	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou</b>					
Okresní úřad Nové Město na Moravě	p. o. Nové Město na Moravě	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	pomoc. soupis	

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Nové Město na Moravě		1880, 1921	ano		místní přehledy
	p. o. Nové Město na Moravě	1869, 1880, 1890	ano		přehledy za celý p. o.
Okresní úřad Velké Meziříčí	p. o. Velké Meziříčí	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
		1857, 1880, 1910, 1921	ano	ano	místní přehledy
<b>Severomoravský kraj</b>					
<b>Archiv města Ostravy</b>					
Okresní úřad Moravská Ostrava	p. o. Moravská Ostrava	1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Bruntál</b>					
Okresní úřad Bruntál	s. o. Bruntál, Horní Benešov, Vrbno pod Pradědem	1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
		1921	ano	proz. seznamy	
Okresní úřad Krnov	s. o. Albrechtice, Jindřichov, Krnov, Osoblaha	1910	ano	ano	obecní sumáře
		1921	ano	prozat. seznamy	
Okresní úřad Moravský Beroun	s. o. Dvorce, m. Libavá	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
				prozat. seznamy	
Okresní úřad Rýmařov	s. o. Rýmařov	1869, 1880, 1890, 1921	ano	ano	torzovitě, dochovány okresní sumáře
		1910	ano	ano	okr. sumáře
Okr. oddělení Českého statistického úřadu Bruntál	o. Bruntál	1970	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Frýdek-Místek</b>					
Okresní úřad Místek	s. o. Frenštát	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Místek	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Moravská Ostrava	1869, 1880, 1890	ano	ano	
Okresní úřad Frýdek	s. o. Frýdek a Slezská Ostrava	1921	ano	ano	
	Bruzovice	1910	ano	ano	
	Raškovice	1880	ano	ano	

*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Frýdek	Sedliště	1890	ano	ano	
	Skalice	1869, 1880, 1890, 1910	ano	ano	
	Vratimov	1910	ano	ano	
	Nižní Lhoty	1890	ano	ano	
	Severní dráha	1910	ano	ano	
Archiv města Frýdek	m. Frýdek	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Jeseník</b>					
Okresní úřad Jeseník	s. o. Jeseník	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Karviná</b>					
Okresní úřad Fryštát	okres Fryštát	1910	ano	ano	jen celkové sumáře
	s. o. Fryštát	1921	ne	ne	
Okresní úřad Český Těšín	Jablunkov a osady Biala, Písečná, Žihla	1857	ano	ano	
	Vendryně, Třinec, Jablunkov a osady Biala, Písečná, Žihla, Třinec, Vendryně	1900	ano	ano	
	Třinec	1910	ano	ano	
	Vybrané obce <sup>3</sup>	1921	ne	ne	
Okresní národní výbor Karviná	o. Karviná	1980	ne	ne	
<b>Státní okresní archiv Nový Jičín</b>					
Okresní úřad Nový Jičín	s. o. Fulnek, Nový Jičín, Příbor	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Bílovec	s. o. Bílovec, Klimkovice	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Olomouc</b>					
Archiv města Olomouc	p. o. Olomouc-město	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	p. o. Olomouc-město	1921	ne	ne	
Okresní úřad Olomouc-venkov	p. o. Olomouc-venkov	1921	ne	ne	
Okresní úřad Litovel	p. o. Litovel(s. o. Litovel, Konice)	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Uničov	1869, 1880, 1890, 1900	ano	ano	neúplné
		1921	ne	ne	
Okresní úřad Šternberk	p. o. Šternberk	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	neúplné

<sup>3</sup> Obce Dobratice (a osada Bukovice), Dolní Domaslavice, Dolní Soběšovice, Dolní Třanovice, Hnojník, Horní Soběšovice, Horní Tošanovice, Horní Třanovice, Guty, Komorní Lhotka, Rakovec, Řeka, Smilovice, Střítež, Třinec, Vělopolí.

*Historická demografie 26/2002*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Šternberk	s. o. Šternberk	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Uničov (jen Uničov, Újezd, Hradečná, Hradec, Dolní Dlouhá Loučka)	1910	ano	ano	
	p. o. Šternberk (s. o. Šternberk, Uničov)	1921	ne	ne	
Archiv města Šternberk	m. Šternberk	1880	ano	ano	
Smíšený okresní úřad Uničov	s. o. Uničov	1857	ano	ano	
Archiv obce Bělidla	obec Bělidla	1890, 1900, 1910	ano	ano	v r. 1919 připojeny k Olomouci- dnes městské části
Archiv obce Černovír	obec Černovír	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Hejčín	obec Hejčín	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Chválkovice	obec Chválkovice	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Lazce	obec Lazce	1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Neředín	obec Neředín	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Nové Sady	obec Nové Sady	1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Nový Svět	obec Nový Svět	1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Pavlovičky	obec Pavlovičky	1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Povel	obec Povel	1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv obce Řepčín	obec Řepčín	1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv města Nová Ulice	obec(město)Nová Ulice	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Archiv města Hodolany	obec(město)Hodolany	1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	dtto
Sčítání lidu, domů a bytů v okrese Olomouc	o. Olomouc	1980	ano	proz. inv. seznam	
<b>Státní okresní archiv Opava</b>					
Okresní úřad Opava	m. Opava	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910	ano	ano	
	s. o. Bílovec, Klimkovice	1869, 1880	ano	ano	
	s. o. Bílovec, Klimkovice, Odry, Opava, Vítkov	1890, 1900, 1910	ano	ano	



*Sčítání lidu uložená ve státních archivech*

Kraj, archiv, fond	Místo vzniku	Časový rozsah	Přístupnost	Inventář	Poznámka
a	b	c	d	e	f
Okresní úřad Hlučín	s. o. Hlučín, Odry, Opava, Vítkov	1921	ano	ano	
<b>Státní okresní archiv Přerov</b>					
Okresní úřad Hranice	s. o. Hranice, Lipník nad Bečvou	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	do r. 1900 ano (po r. 1900 jen se souhlasem ředitele)	předávací seznam	
Okresní úřad Přerov	s. o. Přerov, Kojetín	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	dtto	dtto	
<b>Státní okresní archiv Šumperk</b>					
Okresní úřad Šumperk	s. o. Šumperk	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	pro některé obce okresu občas urč. rok chybí
Okresní úřad Zábřeh	s. o. Zábřeh, Mohelnice, Staré Město, Vízmberk, Štítý	1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	(téměř kompletní)
<b>Státní okresní archiv Vsetín</b>					
Smíšený okresní úřad Rožnov pod Radhoštěm	p. o. i s. o. Rožnov pod Radhoštěm	1857	ano	ano	
Smíšený okresní úřad Vsetín	p. o. i s. o. Vsetín	1857	ano	ano	
Okresní úřad Vsetín	s. o. (p. o.) Vsetín	1910, 1921	ano	ano	
Okresní úřad Valašské Meziříčí	smíšený o. Valašské Meziříčí	1857	ano	ano	
	s. o. Rožnov pod Radhoštěm, Valašské Meziříčí	1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921	ano	ano	
	s. o. Vsetín	1869, 1880, 1890, 1900	ano	ano	

---

## KRONIKA

---

### **K životnímu jubileu PhDr. Pavly Horské, CSc.**

Dne 5. února 2002 se v plném zdraví a ve stálém rozkvětu tvůrčích sil dožila sedmdesáti pěti let PhDr. Pavla Horská, CSc., přední představitelka české historické demografie, zakladatelka a dlouholetá editorka sborníku *Historická demografie* a spoluzakladatelka Komise pro historickou a sociální demografii, na jejímž řízení se podílí od samého počátku v roce 1966.

Pavla Horská je autorkou několika desítek vědeckých studií věnovaných nejen sociálním dějinám českých zemí a jejich populačnímu vývoji od druhé poloviny 18. století, ale také prací k dějinám techniky, o urbanizaci, trvale sleduje široké spektrum česko-francouzských styků. Je mimo jiné autorkou monografie věnované počátkům českého feministického hnutí a několika studií věnovaných ženské otázce a problematice rodiny, z jejího popudu spatřily světlo světa jak *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, tak publikace *Zrod velkoměsta*, obojí určené širší veřejnosti.

Pavla Horská se trvale významně podílí na organizaci českého historickodemografického výzkumu, neúnavně organizuje vědecká setkání domácí i mezinárodní. Většina příspěvků přednesených na těchto setkáních byla v kratší či obsáhlejší podobě zveřejněna také na stránkách sborníku *Historická demografie*.

Nejvýznamnější životní data jubilantky jsme zveřejnili na stránkách *Historické demografie* již před časem, u příležitosti jejích šedesátých narozenin.<sup>1</sup> Od té doby se její pracovní nasazení nijak nesnížilo, spíše naopak, jak svědčí přiložená výběrová bibliografie. Přejeme jí do dalších let mnoho úspěchů v práci a pohody v osobním životě.

*Za redakční kolektiv Ludmila Fialová*

---

<sup>1</sup> Významné životní jubileum Dr. Pavly Horské, CSc. *Historická demografie* 11, 1987, s. 309-311.

## Výběrová bibliografie prací Pavly Horské od roku 1986<sup>1</sup>

### a) Knižní publikace a stati

- Dějiny hutnictví železa v Československu, díl 2. Od průmyslové revoluce do 2. světové války.** (Spol. dílo autorů: A. Danihelka, Z. Deyl, J. Faltus, P. Horská, J. Josif, J. Matějček, V. Průcha, M. Šarudyová, L. Tajták) Praha, Academia 1986.
- Zahraníční konzuláty v Čechách do roku 1918. Příspěvek k výzkumu bohemik v zahraničních archivech.** In: *Sborník archivních prací*, XXXVII/2, Praha 1987, s. 375-474 (spoluautoři Jiří Kořalka, Josef Polišínský).
- Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy.** Praha, Panorama 1990 (spoluautoři Milan Kučera, Eduard Maur a Milan Stloukal).
- Contribution au problème de la fécondité légitime en Europe Centrale slave à l'époque préstatistique.** In: *Review of Historical Demography*, Budapest 1990, s. 44-56.
- Česká historická demografie.** *Český časopis historický* 89, 1991, s. 519-532.
- Stadt und Land in der Entstehung und Abgrenzung bürgerlicher Schichten im 18. und 19. Jahrhundert in den Böhmisches Ländern.** In: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Wien-Köln, Böhlau 1990, s. 43-56.
- Česká žena očima statistiky posledních sto let.** In: *Historické listy*, 1, č. 1, Praha 1991, s. 8-16. (spoluautorka Ludmila Fialová).
- Prague – Paris.** Praha, Orbis 1990.
- La reconstitution des familles de l'époque préstatistique et l'histoire sociale. L'exemple de la Bohême.** In: *Historiens et populations. Liber amicorum Etienne Hélin*. Louvain-la-Neuve 1991, s. 75-80.
- Existuje středoevropský model rodiny pro předstatistické období?** In: *Sňatečnost a rodina*. Praha, Academia 1992, s. 90-105 (spoluautorka Eliška Čáňová)
- Nezdravé povětrí velkých měst v 17. a 18. století.** In: *Historické listy* 2, č. 1, Praha 1992, s. 52.
- Rodinná skupina v Československu očima historické demografie.** In: *Historická demografie* 16, 1992, s. 57-62.
- Za práva žen.** In: *Dějiny a současnost*, roč. 1992, s. 27-32.

---

<sup>1</sup> Do roku 1985 in: *Historická demografie* 11, Praha 1987, s. 312-315.

- Co čeká naši rodinu.** In: *Přítomnost* 3, Praha 1992.
- Rozhovor mezi filozofkou a historičkou o ženské otázce v Čechách.** *Filosofický časopis* XL, Praha 1992, s. 757-768 (spoluautorka J. Pešková).
- Die Frauenbewegung der deutschen bürgerlichen Minderheit in Prag in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.** In: *L'homme, Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 3, Wien 1992, s. 73-81.
- Praha-1900-Paříž.** In: *Slovo k historii* 36, Praha, Melantrich 1992.
- Comportement démographique et famille en Europe centrale slave 1650-1900.** In: *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*, Paris, PUF 1993, s. 229-238.
- Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820).** In: *Historická demografie* 17, Praha, Sociologický ústav AV ČR 1993, s. 131-152.
- Historical Models of the Central European Family: Czech and Slovak Examples.** In: *Research on the Population History of the Czech and Slovak Republics* - Guest Editor Pavla Horská. *Journal of Family History* 19, č. 2, 1994. JAI PRESS INC. Ed. T. K. Hareven.
- Migrations internes en Europe Centrale et Orientale. L'exemple des pays tchèques aux XVIIIe et XIXe siècles.** In: *Les Migrations internes et à moyenne distance en Europe 1500-1900*. Vol. I., s. 521-529. Santiago de Compostela 1994.
- Nejistá prognóza vývoje evropské rodiny.** *Demografie* 36, č. 2, Praha 1994, s. 73-81.
- Populační mobilita očima věd o člověku. (Poznámka k některým metodám studia dějin migrací).** In: *Historické listy* 4, Praha 1995.
- La coopération des nationalistes tchèques et français au tournant du 19<sup>e</sup> et du 20<sup>e</sup> siècle. Spolupráce českých a francouzských nacionalistů na přelomu 19. a 20. století.** In: *Francúzsko a stredná Európa*. Ed: Bohumila Frenčuhová. Bratislava, AEP 1995, s. 37-54.
- Migrace jako demografický problém.** In: *Historické listy* 4, Praha 1995.
- La biographie. Usages scientifiques et sociaux.** *Sociologický časopis* 31, č. 3, Praha 1995, s. 388-391.
- 50 let kontaktů mezi demografií a ostatními vědami o člověku a společnosti.** *Sociologický časopis* 31, č. 4, Praha 1995, s. 542-544.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí.** Praha, Mladá fronta 1996 (Spoluautoři Milan Stloukal, Eduard Maur, Ludmila Fialová, Milan Kučera a Jiří Musil).
- Sladká Francie.** Praha, Lidové Noviny 1996.
- Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století.** In: *Žena v dějinách Prahy, Documenta Pragensia XIII*, Praha 1996, s. 195-201.
- Češi a Němci 19. století v „Revue des deux mondes“.** *Český časopis historický* 95, Praha 1997, s. 37-54.
- Paris aux yeux des intellectuels tchèques 1918-1938.** In: *Paris „capitale culturelle“ de l'Europe centrale? Les échanges intellectuels entre la France et les pays de l'Europe*

- médiane 1918-1939*. Sous la direction de Maria Delaperriere et Antoine Mares. Paris, Institut d'études slaves 1997, s. 59-64.
- La sociologie et la démographie historique tchèques au carrefour des influences des écoles historiques centre-européennes, françaises et allemandes.** In: *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe - XXe siècles*, (ed. A. Fauve-Chamoux et L. Fialová), *Acta demographica XIII*, Praha, Česká demografická společnost 1997, s. 5-11.
- L'Europe centrale II. Les populations autrichiennes jusqu'en 1914.** In: *Histoire des Populations de l'Europe II*. Paris, Fayard 1998, s. 439-453.
- České vlastenectví očima francouzského patriotismu.** In: *K poctě profesora Miroslava Hrocha. AUC, Phil. et Hist. 3, Studia historica XLIV*, Praha, Karolinum 1998, s. 61-68.
- Die tschechischen Patrioten im 19. Jahrhundert und Saint-René Taillandier.** In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*. Sv. 39, seš. 2, München 1998, s. 285-296.
- Pohyblivá hranice mezi městskou společností a městskou spodinou - specifický problém dějin měst.** In: *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy. Documenta Pragensia XVI*, Praha 1998, s. 55-59.
- Tradiční hodnota rodiny v Čechách.** In: *Sacrum et profanum. Sborník příspěvků ze symposia pořádaného v Plzni 1993*. Praha 1998, s. 123-128
- Novoměstské matriky pražské očima historika sociálních dějin 17. a 18. století.** In: *Nové město pražské ve 14.-20. století, Documenta Pragensia XVII*, Praha 1998, s. 191-204 (Spoluautorka Ludmila Fialová).
- Naše prababičky feministky.** Praha, Lidové Noviny 1999.
- Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů - jak dále?** In: *Historická demografie 23*, Praha, Sociologický ústav AV ČR 1999, s. 5-13.
- Saint-René Taillandier.** In: *Moderní dějiny 8, Sborník k dějinám 19. a 20. století*, Praha, Historický ústav 2000, s. 239-244.
- Žena a smrt.** In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 9.-11. března 2000*, Praha, KLP 2001, s. 255-259.
- Proměny pražské měšťanské společnosti v 80. a 90. letech 19. století.** In: *Charlota G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*. Praha, Masarykův ústav Akademie věd ČR 2001, s. 65-73.
- Etnické a neetnické menšiny v Praze na přelomu 19. a 20. století.** In: *Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech. Documenta Pragensia XIX*, Praha 2001, s. 123-127.
- Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa.** Praha-Litomyšl, Paseka 2002. (Spoluautoři Eduard Maur a Jiří Musil).
- Vznik 6. sekce École Pratique des Hautes Études, Fernand Braudel a jeho východoevropská vědecká politika.** In: *Český časopis historický*, 100, č. 4, Praha 2002, v tisku.

**(b) Referáty, recense a zprávy**

Dvě nové francouzské sociologické práce inspirované demografií. In: *Demografie* 35, č. 2, Praha 1993, s. 117-120.

Jacques Dupâquier, Denis Kessler: La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations. *Sociologický časopis* 30, č. 3, Praha 1994, s. 390-391.

Konference k stému výročí vydání „Pravidel sociologické metody“ Emila Durkheima v Paříži. *Sociologický časopis* 31, č. 4, Praha 1995, s. 539.

Co znamenalo narodit se v SSSR podle francouzského demografa. *Demografie* 37, č. 1, Praha 1995, s. 42-44.

**Interdisciplinarita v životním díle Evelyne Sullerotové.** *Demografie* 37, č. 4, Praha 1995, s. 295-298.

Alain Blum: Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991. *Sociologický časopis* 32, č. 3, Praha 1996, s. 374-376.

Bernard Michel: Nations et nationalismes en Europe centrale, XIXe-XXe siècle. *Sociologický časopis* 33, č. 1, Praha 1997, s. 111-113.

Jacques Dupâquier (ed): L'espérance de vie sans incapacité. Faits et tendances. Premières tentatives d'explication. *Sociologický časopis* 34, č. 4, Praha 1998, s. 499-501.

Evelyne Sullerotová: Krize rodiny. *Sociologický časopis* 35, č. 4, Praha 1999, s. 481-482.

Jacques Cammille, F. Singly (ed): La question familiale en Europe. *Sociologický časopis* 36, č. 3, Praha 2000, s. 353-355.

---

## RECENZE A ZPRÁVY

---

### **Pavla Horská - Eduard Maur – Jiří Musil: Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa.**

Praha/Litomyšl, Paseka 2002, 352 s.

V evropských historiografiích většinou patří urbánní dějiny k tzv. hlavnímu proudu. Jejich vývoj souvisel vždy se zájmem o sociální dějiny. Buď orientace na urbánní dějiny svým způsobem sociální dějiny suplovala, nebo jim předcházela (jako tomu bylo v sedmdesátých letech v Británii, kdy H. J. Dyos založil středisko pro urbánní studia v Leicesteru). V podobě francouzské či německé se naopak zájem o urbánní dějiny odvíjel od sociálních dějin, které již měly výraznou tradici. Výčet příkladů si odpustím, neboť by byl příliš dlouhý. Urbánní dějiny nejsou přitom chápány jako dějiny měst, ale jako komplexní studium vývoje a problémů městských struktur. Víceoborový přístup u badatelů se již po léta předpokládá jako naprostá samozřejmost. V české historiografii byl, v podstatě po celé 20. století, patrný výrazný zájem o dějiny měst. Valná většina českých, moravských i slezských měst má svoji monografii. V rámci dlouhodobého zájmu české historiografie o sociální dějiny vznikla také řada dílčích studií, věnovaných určitým klíčovým problémům, obdobím, regionům či typům měst. Tyto dosavadní výsledky již na jedné straně vybízejí k práci na syntéze, na druhé straně poukazují na problémy, které si žádají zpracování.

Recenzovaná práce Pavly Horské, Eduarda Maura a Jiřího Musila představuje krok tímto směrem. Svou knihu koncipovali jako na sebe navazující kapitoly, v nichž se každý z nich věnoval sobě blízkým problémům a v nichž si každý zachoval svou identitu. Vystupují jednotlivě ve svých příspěvcích se svými názory, zachovávají si svůj styl psaní, svůj způsob výkladu problémů. Přičleněním poznámkového aparátu ke kapitolám a absencí souborné bibliografie zůstává zcela zřejmý také referenční rámec jednotlivých autorů. Formálně je práce rozdělena do tří částí – konceptuální, historické a výhledové. Ve skutečnosti se roz-

padá do pěti kapitol: úvodní, Jiřího Musila: *Co je urbanizace*; po kapitole Eduarda Maura: *Urbanizace před urbanizací* následuje kapitola Pavly Horské: *Klasická urbanizace v českých zemích (1830-1930)*. Navazující kapitola Jiřího Musila: *Urbanizace českých zemí a so-cialismus* je rovněž historická. Knihu uzavírá analýzou současnosti a výhledem do budoucnosti opět Jiří Musil v kapitole: *Co se děje s českými městy dnes*.

Čtenářům *Historické demografie* není nutné představovat autory recenzované publikace. Všichni dobře vědí, že pro Pavlu Horskou, Eduarda Maura a ještě více pro Jiřího Musila představují města životní téma. Ne snad výlučné, ale jistě velmi významné. Pavla Horská s Eduardem Maurem navíc do české historiografie na přelomu šedesátých a sedmdesátých let vnesli tehdy nové metody francouzské historické demografie, respektive sociálních dějin v podání historiků soustředěných především okolo časopisu *Annales*. Jiří Musil je bezesporu respektovanou autoritou v oblasti urbánní sociologie. Ve své společné knize předkládají k diskusi své názory na fenomén evropské urbanizace a na vývoj urbanizace v českých zemích současně s určitou reflexí názorů či výsledků bádání těch historiků a sociologů, kteří je oslovili. Sledujeme-li dlouhodobě práce autorů, jsou tyto jejich kapitoly o urbanizaci českých zemí v evropském kontextu zajímavým svědectvím vývoje jejich přístupu k problému. Jiří Musil dospěl, ve srovnání se svou monografií z konce šedesátých let<sup>1</sup>, k většímu zájmu o historické aspekty urbanizace. Neznamená to, že by dříve neměl pochopení pro historikovy otázky, ale jeho zájem směřoval k tehdy současným problémům městské společnosti. V úvodní kapitole recenzované knihy se Jiří Musil soustředil na výklad různých pojetí urbanizace. Respektive ukazuje, jakými cestami se studium urbanizace ubíralo, až dospělo k jejímu pojetí jako „složitého a komplexního společenského procesu, případně jako jedné ze základních složek modernizace společnosti“. Vzhledem k tomu, že i Eduard Maur a Pavla Horská své kapitoly uvedli svým názorem na urbanizaci, máme zde k dispozici zajímavé srovnání. E. Maur vidí urbanizaci jako komplexní proces poměšťování společnosti, který měl své kořeny ve středověku a jehož významnou kapitolou byla raněnovověká protoindustriální urbanizace. Urbanizace je proces, který nemění jen strukturu osídlení. Demografická složka je důležitá, změny v charakteru a distribuci měst se dají vyjádřit kvantitativně, ale současně velmi podstatnou složkou urbanizace jsou pro E. Maura proměny mentalit nejen městského, ale i venkovského obyvatelstva. U letos jubilující P. Horské jsou patrná její vlastní badatelská východiska v hospodářských a sociálních dějinách industrializace<sup>2</sup>, která ji vedla

---

<sup>1</sup> Musil Jiří, *Sociologie soudobého města*. Svoboda, Praha 1967.

<sup>2</sup> Zejm. Horská Pavla, *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost*. Praha, Academia 1970.



k zájmu o klasickou industriální urbanizaci, jako o tu teprve skutečnou a pravou. Logicky proto její kapitola začíná analýzou industrializace, jež vytvářela předpoklady a poptávku, která vedla k transformaci měst. Analýzou dokončeného příběhu, který autor důvěrně zná, je kapitola J. Musila věnovaná urbanizaci za socialismu. J. Musil, E. Maur ani P. Horská se neobejdou bez údajů o kvantitativním růstu měst. Statistické údaje většinou činí text méně čtivým, současně jsou nezbytné pro rychlý přehled a pro srovnání. Autorům se podařilo vyřešit tento problém úspěšně, kombinací schémat, grafů, tabulek a převyprávěním v textu. Autoři shodně upozorňují na vypovídací limity, zejména (ale nejen) v předstatistickém období, údaje o velikosti a počtu měst, o jejich distribuci v regionu. Shodně se snažili nepřetížít text statistickými údaji a současně jej zachovat přehledný, informativní i čtivý.<sup>3</sup> Velmi přínosné a k diskusi vybízející je zasazení českého vývoje do evropského kontextu. Tento přístup volili autoři (zejména P. Horská a E. Maur) již v předchozích monografiích věnovaných dějinám rodiny<sup>4</sup> a vývoji populace v českých zemích<sup>5</sup>, a je typický i pro Jiřího Musila.

Diskusi si zaslouží například klasifikace českých měst jako semiperiferních, svým způsobem „avant la lettre“, tj. již pro období, které předcházelo vlastnímu vytvoření novověkého „Světového systému“, pro něž jsou typické vztahy závislosti semiperiferií a periferií na dynamickém jádru.<sup>6</sup> Svěho času totiž Hans-Heinrich Nolte, rovněž inspirován Wallersteinovskou diskusí, předložil pokus aplikovat koncept „Evropského systému“ na období středověku.<sup>7</sup> Pavla Horská do protiváhy k sociálně ekonomické a demografické charakteristice dala četné příběhy a svědecké výpovědi memoárů, dobového tisku. Interpretace urbanizace z makroanalytického pohledu, poukazující na regionální aspekty vývoje a na možnosti a kritéria komparace městskosti, hustoty a kvality osídlení obecně a českého vývoje speciálně, se znovu dostala do popředí v kapitolách Jiřího Musila. Jak Pavla Horská naznačuje v textu, česká historiografie ještě nemá v základním výzkumu podklady pro to, aby bylo možné se pokusit o syntézu, jakési „urbánní dějiny českých zemí“, jaké má francouzská i britská historiografie. V tomto směru srovnání nemá smysl. Nabízí se ale srovnání práce P. Horské, E. Maura a J. Musila na jedné straně a několika málo syntetických zpracování

<sup>3</sup> Z pohledu urbánní historičky. Konečný verdikt vysloví čtenář - nehistorik.

<sup>4</sup> P. Horská, M. Kučera, E. Maur, M. Stloukal, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, Panorama 1990.

<sup>5</sup> Podíl E. Maura v publikaci *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá Fronta 1996.

<sup>6</sup> Recenzovaná kniha s. 80.

<sup>7</sup> Hans-Heinrich Nolte, *Evropský systém ve středověku – obhajoba souboru ukazatelů a nelineárního výzkumu*. In L. Klusáková (ed.), *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje v evropských dějinách*. Praha, FFUK 1997, s. 29–47.

dějin evropské urbanizace - Lynn Hollen Lees a Paula M. Hohenberga<sup>8</sup> nebo, u nás, jak se zdá, zatím méně známé práce Leonarda Benevola<sup>9</sup>. Zatímco Benevolo upřednostnil důraz na sledování vývoje architektonických a urbanistických forem a na transformaci měst a koncept urbanizace zcela pominul, Hohenberg a Leesová se soustředili především na sociálně ekonomické a demografické aspekty procesu urbanizace. Otázky vývoje formy sice nepominuli, ale rozhodně nemají centrální úlohu. Pro P. Horskou, E. Maura a J. Musila jsou ale stejně důležité nejen proměny ve struktuře městské sítě a vývoj typů městského osídlení, ale i dopady sociální transformace na jedince, proměny mentalit: otázka efektů poměštní života společnosti v raném novověku, důsledky industrializace pro každodenní život městských obyvatel, neplánované dopady realizace socialistického plánování. Tento „široký objektiv“ zabírá sice celé panorama, ale současně klade velké nároky na organizaci textu. Díky tomu, že autoři zvolili strategii knihy sestavené ze samostatných kapitol, zůstali u čtenářsky, myslím, velmi přijatelné formy. Namísto shrnutí uzavírá knihu velmi vhodně zamyšlení Jiřího Musila nad současností a budoucností českých měst v globalizaci poznamenané Evropě. Obloukem se tak vrací celé téma k počátku, k problému, co vůbec byla urbanizace, a jaké jsou a budou urbánní osudy českých zemí.

Syntetické a systematické zpracování velkého tématu urbanizace českých zemí v naší historiografii dlouho scházelo. Jsem přesvědčena, že bych se shodla i s autory recenzované knihy, že v české historiografii stále zůstává prostor pro práci na tématu urbanizace. Pavla Horská spolu s Eduardem Maurem a Jiřím Musilem nabídli osobité dílo, bohaté na myšlenky a velmi čtivě napsané, které by mělo začít tuto velkou proluku zaplňovat. Pro urbánního historika je zajímavé si přečíst, jakými cestami se ubíralo přemýšlení kolegů (tím spíš, když je zná a radí se s nimi a s jejich díly od svých studentských let). Pro studenty historie jsme získali velmi užitečný příspěvek, který zpestří nabídku studijních a diskusních textů. Domnívám se, že i pro veřejnost se zájmem o historii je zde kniha, která vede k zamyšlení nad vývojem společnosti optikou urbánních procesů. Představuje zase trochu jiné přemýšlení o možnostech každodenního života lidí a nabízí pohled, který zajímavě kombinuje různé úhly pohledu a různé historické metody zkoumání. Doufejme, že bude inspirovat také další badatele k diskusi i k následování ve studiu městské problematiky.

*Lud'a Klusáková*

---

<sup>8</sup> Paul M. Hohenberg – Lynn Hollen Lees, *The Making of European Urban System, 1000–1950*. Cambridge(Massachusetts)/London, Harvard University Press 1985, kterou autoři rozšířili pro reedici *The Making of European Urban System, 1000–1994*. Harvard UP, 1996.

<sup>9</sup> Leonardo Benevolo. *Miasto w dziejach Europy*. Krag, Warszawa 1995 (zkrácená podoba původní velké syntézy, která se i u nás připravuje v sérii *Utváření Evropy* vydávané nakladatelstvím Lidové Noviny).

**Markus Cerman - Hermann Zeitlhofer (Hg.), Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert.**

Wien - München 2002, 317 stran.

Sborník je jednou z publikací, ve které uveřejňuje s výsledky svého dlouholetého společného projektu skupina převážně českých a rakouských historiků (Markus Cerman, Josef Grulich, Lenka Matušíková, Eduard Maur, Sheilagh Ogilvie, Alena Pazderová, Dana Štefanová, Alice Velková a Hermann Zeitlhofer). Sborník sestává z řady samostatných, avšak metodicky a tématicky poměrně pevně propojených dílčích studií pro vybraná česká panství (Frýdlant, Chýnov, Liberec, Poděbrady, Rychnov nad Kněžnou, Štáhlavy a Vyšší Brod), která jsou zajímavá z hlediska svého rozmanitého hospodářského a sociálního charakteru v 16.-19. století (posuzovány jsou především rozdíly spojené s agrárním rázem panství na jedné a dopadem protoindustrializačních procesů na druhé straně). Metodicky se vydavatelé sborníku přihlašují ke kombinaci postupů makroanalytických strukturálních sociálních dějin (popř. kombinovaných s historicko-demografickými postupy) a mikrohistorie (M. Cerman, H. Zeitlhofer, s. 9 až 10). „Sociální struktury“ jsou zde však pojaty příliš úzce jen jako kvantitativně uchopitelná stránka hospodářského života, demografických ukazatelů či frekvence jednotlivých právních aktů. Chybí však takřka zohlednění kulturně-historické či mentalitně-dějinné vrstvy sociálních struktur (v tom smyslu, jak o ní kdysi uvažoval František Kutnar či tak, jak o ní mluví kupříkladu Fernand Braudel nebo v nové koncepci Roger Chartier).<sup>10</sup> Mikrohistorie<sup>11</sup> je pak chápána především v teritoriálním smyslu (srov.: M. Cerman, E. Maur, s. 101-110).

<sup>10</sup> Jedinou studií tohoto sborníku, jež se této mé výtce zcela vymyká, je stať S. Ogilvie (viz níže). Přitom někteří z přispívajících autorů se ve svých jiných studiích myšlenkové stránce českých sociálních dějin již věnovali (srov. např.: E. Maur, *Poběžlohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín*, in: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha 1992, s. 13-20). K zdůraznění významu oblasti „sociálních reprezentací“ v sociálních dějinách srov. např.: R. Chartier, *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*, Frankfurt a. M. 1992, s. 7-23.

<sup>11</sup> K povaze mikrohistorie se nedávno vyslovil jeden z podílníků tohoto výzkumného projektu: J. Grulich, *Zkoumání „maličkosti“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie. Český časopis historický 99, 2001, s. 519-547. Soudím však, že je nutno rozlišovat přinejmenším dvojí ráz mikrohistorického přístupu: (1.) Ten, který mikrohistorií rozumí zaměření jednoho či několika kritérií na menší územní či sociální celek (panství, vesnici, jedince), než bylo*

Studie jsou pramenně založeny především na rozboru Soupisu poddaných podle víry z roku 1651, českých katastrů, pozemkových knih, poddanských soupisů a - podle okolností pro jednotlivá panství - i dalších pramenů. Hlavními, společně kladenými otázkami jsou (1) projevy sociální diferenciacce a jejich vazba na hospodářský ráz panství, dále (2) otázky převodu poddanských statků při dědickém řízení, popř. při jejich prodeji, a (3) otázka provázanosti sociálního a hospodářského vývoje s povahou vrchnostenského systému (užíváno je pro něj termínu „Gutsherrschaft“ - podrobněji níže).

### 1. Kvantitativní rozbor makrostruktur

Prvou rozsáhlou skupinu studií tvoří dílčí rozbor hospodářského vývoje a sociálních a popř. i demografických struktur jednotlivých panství (shrnutí některých závěrů těchto studií: M. Cerman, E. Maur, s. 101-110).<sup>12</sup> Z těchto dílčích studií vyniká precizností a pramennou podložeností zejména rozbor poměrů na panstvích Frýdlant a Liberec (M. Cerman, D. Štefanová, s. 70-87). Byť jsou si autoři zobecňujících textů vědomi toho, že obecné kvantitativní údaje z katastrů a soupisů obyvatelstva neposkytují nikterak jednoznačný obraz (M. Cerman, E. Maur, s. 107-111),<sup>13</sup> nezbyvá než z nich při prvotním porovnávání poměrů na jednotlivých panstvích vyjít. Porovnávány jsou především údaje o vývoji jednotlivých skupin držitelů půdy (sedláci, chalupníci, domkáři), o rozloze osevní půdy a její proměně a konečně je - propojením

---

zvykem doposud (rozbor gruntovnic, prosopografie apod.). (2.) Jiný smysl však mikrohistorie nabývá tam, kde se jí rozumí snaha o to, co bývá někdy možná noeticky nepřesně nazýváno pokusem o „rekonstrukci historické subjektivity“, tj snaha zkonstruovat pokud možno všestranný obraz toho, jak určitý jedinec (popř. skupina) vnímal svět své doby, a jakým okolnostem byl vystaven apod. V recenzovaném sborníku se „mikrohistorie“ užívá v prvním zde uvedeném významu.

<sup>12</sup> H. Zeitlhofer, *Ökonomische Vielfalt und soziale Differenzierung: Die Herrschaft Vyšší Brod im 17. und 18. Jahrhundert*, s. 15-28; A. Velková, *Die Herrschaft Štáhlavy: Wirtschaft, soziale Strukturen und Demographie*, s. 29-42; A. Pazderová, *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung in der Herrschaft Rychnov nad Kněžnou*, s. 43-58; L. Matušíková, *Die Entwicklung der Wirtschafts- und Sozialstrukturen der Herrschaft Poděbrady*, s. 59-69; M. Cerman - D. Štefanová, *Wirtschaft und Sozialstruktur in der Herrschaften Frýdlant und Liberec 1590-1750*, s. 70-87; J. Grulich, *Die Herrschaft Chýnov*, s. 88-100; L. Matušíková - A. Pazderová, *Regionen mit kommerzieller Landwirtschaft und in agrarischer Randlage im Vergleich: Die Herrschaften Poděbrady und Rychnov nad Kněžnou, 1650-1750*, s. 126-144.

<sup>13</sup> Makrostrukturální analýzu těchto pramenů představili tito autoři již i českému čtenáři: M. Cerman - E. Maur, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750*. Český časopis historický 98, 2000, s. 737-774. Zde v recenzovaném sborníku stať M. Cerman - E. Maur, *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im frühneuzeitlichen Böhmen aus mikro- und makrohistorischen Sicht*, s. 101-110.

Soupisu podle víry a Berní ruly - porovnáván průměrný počet osob (dětí, čeledi, podruhů) přítomných v jednotlivých domácnostech v závislosti na rozloze osévané půdy (např. L. Matušíková, A. Pazderová, s. 133-136, M. Cerman, s. 177-183).

Tento postup umožnil zformulovat některé závěry, především (1) stran protoindustrializačního vývoje. Jde předně o zjištění kontinuálního nárůstu chudých (užívá se termínu „*Landlose und Landarme*” - viz níže) vrstev obyvatelstva od 16. do 18. století pro panství Frýdlant a Liberec (M. Cerman, s. 177-183). Zároveň se ukázalo, že ostatní oblasti (agrární či agrárnější) nejednou netvořily vůči těmto protoindustrializačním oblastem příkrý protiklad (byť např. panství Vyšší Brod vykazuje značně „selský ráz” - H. Zeitlhofer, s. 20-23). Dalším (2) zajímavým zjištěním je potvrzení možnosti uplatnit i na české poměry typologii domácnosti v závislosti na způsobu krytí potřeby pracovních sil (vypracoval Michael Mitterauer), rozlišující „společnost s čeledí” a „společnost s podruhy” (např. s doplněními E. Maur, s. 123-125, L. Matušíková a A. Pazderová, s. 137, v závěrečném shrnutí M. Cerman, E. Maur, H. Zeitlhofer, s. 283).

Určitý problém těchto makrostrukturálních analýz spatřuji však v tom, že závěry o vývoji četností té či oné sociální skupiny jsou nejednou formulovány tak, že skupina, o níž se vypovídá, není - z hlediska čtenáře, ale tudíž i z hlediska možnosti použít zde uvedená zjištění pro další komparativní studie - zcela jednoznačně uchopitelná. Mluví se velmi často o lidech, již jsou v textech nazýváni jako „*Landlose und Landarme*”. Z výkladu M. Cermana (s. 181) lze vyčíst, že jsou jimi míněni ti, co mají výměru 0 až 5 strychů polí. Ale platí to tak na všech místech textu? A hlavně - spadají sem všichni bezzemci (tj. domkáři i podruzi), nebo jen ti, kteří nemají sice nijaký výměr orné půdy, ale žijí ve svém domě (domkáři)? Stejný problém je i s užíváním (včetně záhlaví kolonek v tabulkách) rozdělení venkovského obyvatelstva na: „*bäuerliche*” (tj. selské) a „*unterbäuerliche*” (tj. - s omluvou - „podselské”). Rozuměl bych tomu tak, že do první skupiny spadají ti, které pramen explicitně pojmenovává jako „sedláky”, do druhé ostatní (tj. chalupníci, zahradníci, domkáři - alespoň tak to plyne z výkladu H. Zeitlhofera, s. 20). Platí to tak všude? A znova - co podruzi? Podobně překvapí, že se za produktivní pracovní síly počítají osoby 14ti leté a starší (s. 179-181). Byl skutečně tak závažný důvod nedržet se konvenčního dělení (lidé věku: 10-14, 15-19 let)? Při preciznosti, se kterou je sborník jinak sestaven, by bylo snad možné pojmoslovný aparát v nějaké zvláštní stati explicitně vymezit.

Přesné vymezení těch, kteří jsou presentováni jako „*Landarme*” či jako „*Unterbäuerliche*”, je nadto důležité i z hlediska metodického, pokud chceme studovat sociální diferenciaci. Jsou-li uvedené kategorie chápány tak, jak je svrchu řečeno, pak by ale naší pozornosti unikala celá kategorie podruhů (s

výjimkou těch míst, kde se pracuje se Soudem podle víry), dále by unikali lidé, kteří se migrací dostávají natrvalo mimo panství (vojáci, tuláci). Autoři jednotlivých studií si toho jsou zajisté vědomi (např. kritika využitelnosti katastrů pro sociální dějiny, H. Zeitlhofer, s. 21), jsou si vědomi i toho, že se alespoň zprostředkovaně dá na migraci a na míru, se kterou mohla migrace ovlivnit sociální strukturu, usuzovat z povahy demografické struktury obyvatelstva (např. A. Velková, s. 38-41, J. Grulich, s. 97). Přesto však považují za vhodné poznamenat, že je nutné opatrně rozlišovat mezi diferenciací v majetkové držbě poddaných na jedné straně a sociální diferenciací na straně druhé. Jsou to zajisté procesy velmi provázané, nikoli však ztotožnitelné.

Vzhledem k tomu, že v rámci projektu došlo k počítačovému napojení dat z Soudu poddaných podle víry z roku 1651 a Berní ruly 1654, domnívám se, že by bylo lze na stránkách sborníku očekávat více podrobnějších historickodemografických zjištění a závěrů z hlediska dějin rodinných struktur.<sup>14</sup> Této výtce se částečně vymyká pouze výklad Alice Velkové (s. 37-41), a zcela pak studie Eduarda Maura, srovnávající věkovou a pohlavní skladbu čeledí (popř. učňů a tovaryšů) ve městech, vrchnostenských dvorech a na selských gruntech a potvrzující mj. dočasný ráz čeledního postavení, vyšší podíl čeledi v českých městech oproti městům západním a např. také otevírající otázku blízkosti postavení tovaryšů textilních řemesel k postavení čeledi (s. 111-125).<sup>15</sup>

## **2. Průběh dědického práva, životní cykly**

Velmi kladného ohodnocení zasluhují studie, které na základě gruntovních (popř. konšelských - panství Frýdlant) knih, popř. matrik a poddanských seznamů sledují konkrétní podobu postupování poddanských nemovitostí z rukou starého držitele do rukou jeho nástupce (Dana Štefanová, zejména s. 206-217, Alice Velková, s. 208-239, Hermann Zeitlhofer, s. 240-261 a závěrečné vyhodnocení: Markus Cerman, Eduard Maur, Hermann Zeitlhofer, s. 280-284).<sup>16</sup>

---

<sup>14</sup> Pravda, z první fáze projektu vyšly již i podrobnější studie, srov. např.: M. Seligová, *Die Entwicklung der Familie auf der Herrschaft Děčín in der Mitte des 17. Jahrhunderts unter Berücksichtigung seines wirtschaftlichen Charakters*. in: HD 20, 1996, s. 119-175.

<sup>15</sup> E. Maur, *Das Gesinde in Böhmen nach dem Soudis poddaných podle víry aus dem Jahre 1651*, s. 111-125. Bylo již i v širší podobě publikováno česky: E. Maur, *Čeled' a tovaryši v Čechách v Soudis podle víry z roku 1651*. in: HD 23, 1999, s. 85-134.

<sup>16</sup> D. Štefanová, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft in der frühen Neuzeit: Die Herrschaft Frýdlant 1558-1750*, s. 206-227; A. Velková, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der erste Hälfte des 19. Jahrhunderts*, s. 228-239; H. Zeitlhofer, *Besitztransfer in frühneuzeitlichen ländlichen Gesellschaft: Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1640-1840*, s. 246-261; M. Cerman - E. Maur - H. Zeitlhofer, *Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer*

Autorky a autoři těchto studií svým způsobem mimo jiné naplňují program českého agrárního dějepisu, vytyčený Josefem Pekařem v 2. dílu „Knihy o Kosti” v roce 1911. Pekař tehdy označil vedle katastrů gruntovní knihy za hlavní pramen agrárních a poddanských dějin. Sám toto provolání nemalou měrou naplnil kupříkladu tím, že pro kostecké panství z pozemkových knih zjistil poměrně čilý obchod s poddanskými grunty na sklonku 16. a počátkem 17. století. Následně se prosadil předně historicko-právní zájem o gruntovnice, jenž svého vrcholu došel zejména v precizních studiích Vladimíra Procházky a Josefa Tlapáka.<sup>17</sup> Nyní se nám dostává studií, jež spojují podrobný rozbor pozemkových knih s historicko-demografickým a sociálně-dějinným tázáním.

Tyto studie prokázaly nejen nespornost zákupného práva ve sledovaných oblastech (shrnuto s. 280-281), ale kupříkladu také poměrně četný výskyt případů, kdy je poddanská nemovitost prodejem převáděna do rukou osob, jež jsou jen vzdáleně příbuzné s dosavadním hospodářem, nebo nejsou příbuzné vůbec (shrnutí, s. 282-283). V některých případech je zároveň nápadná rozdílnost tohoto jevu v závislosti na velikosti nemovitosti. Kupříkladu na frýdlantském panství připadalo v letech 1558-1600 u selských gruntů na 33 případů převodu na příbuznou osobu 55 převodů na osobu nepříbuznou, zatímco u drobných statků připadalo na 4 převody příbuzným dokonce 27 převodů osobám nepříbuzným. Jestliže by se mohlo zdát, že tento poměrně velký podíl převodů nepříbuzným osobám může souviset s již Pekařem i Procházkou konstatovaným poměrně běžným obchodem s poddanskou držbou v době předbělohorské, pak data zjištěná pro frýdlantské panství ukazují, že převody nepříbuzným zůstaly v principu zachovány i v době pobělohorské. V letech 1701-1750 připadá na 45 selských statků převedených příbuzným osobám 71 statků převedených mimo okruh příbuzných. U drobných statků převažovaly opět nápadně převody nepříbuzným osobám (na 41 příbuzným jich připadá dokonce 194).

Zajímavý je rovněž značný podíl případů, kdy se statku ujímá nový držitel jen dočasně, za ještě nedospělého držitele budoucího. Nejčastěji se tak děje, jak je konstatováno, za syny z prvního manželství. Ve vybraných lokalitách panství

---

*in frühneuzeitlichen gutsherrschaftlichen Gesellschaften in vergleichender Perspektive: Ergebnisse des Projekts „Sozialstrukturen in Böhmen”, s. 262-285. Některé z těchto studií jsou částečně přístupné i v češtině: D. Štefanová, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v l. 1558-1750. in: HD 22, 1998, s. 107-144; A. Klášterská, Forma sociálního zabezpečení na venkově v 18. a v první polovině 19. století. in: HD 21, 1997, s. 93-131.*

<sup>17</sup> Srov. např.: V. Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963; J. Tlapák, *K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.-18. století*. in: *Právněhistorické studie* 19, 1975, s. 209.

Šťáhlavy tvoří takovéto dočasné převody 15,2% všech případů v letech 1700-1787 a 6,7% převodů z let 1788-1850 (A. Velková, s. 239, M. Cerman, E. Maur, H. Zeithofer, s. 283).

Tyto závěry do značné míry potvrzují nesporný západní ráz historického utváření rodiny v českém prostředí.<sup>18</sup> Zároveň je v této souvislosti také zajímavé (M. Cerman, E. Maur, H. Zeithofer, s. 283), že oproti 16. a 17. století lze ve století 18. sledovat určitou tendenci k posilování kontinuity rodinné držby. Tak se i zde potvrzuje, že význam příbuzenství při utváření domácnosti a pro chod selských statků směrem do současnosti narůstal, nikoli - jak se nejednou traduje pod vlivem dějepisu 19. a poč. 20. století - že by naopak moderní společnost ve svém počátku vedla k uvolnění pokrevních vazeb. Původní relativně menší roli příbuzenských vazeb pro vznik domácností dokládají i zjištění, že díky čilému trhu s nemovitostmi se na statku běžně ocitali jako výminkáři lidé, kteří nebyli nijak příbuzní s hospodářem (D. Štefanová, s. 219). Obdobně vyznívá i zjištění, že práce je za mzdu vykonávaná i mezi příbuznými (Sh. Ogilvie, s. 152).

Do této skupiny lze zařadit i studii Josefa Grulichy (s. 193-205) věnovanou životním cyklům.<sup>19</sup> I tato studie přináší zajímavá zjištění, jež mohou pozměnit naše představy o fungování panství v 17. a 18. století. Kupříkladu 1/4 až 1/3 poddaných chýnovského panství ve věku 20 až 34 let si hledala obživu mimo hranice panství, k němuž příslušela (s. 197). Lze jen litovat, že Grulichova studie nepřináší příliš kvantitativních údajů, charakterizujících průběh životních cyklů. Čtenář tak může místy jen stěží rozlišit, co je obecnou charakteristikou určitého životního období, jakousi - s odpuštěním - „metanarací“ konstruovanou z různých titulů literatury, a co je skutečně zjištěním pro konkrétní vzorek populace (např. s. 196).

### **3. Hospodářské smýšlení českých poddaných**

V kontextu dějepisectví zabývajícího se českými poddanskými a sociálními dějinami je nutno považovat za průlomovou a inovující studii, kterou v recenzovaném sborníku představila Sheilagh Ogilvie (s. 146-173).<sup>20</sup> Studie svým způsobem naplňuje program, který již roku 1947 načrtl František Kutnar (rozbor

---

<sup>18</sup> Upozornil jsem na to již podrobněji v: J. Horský, *Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let)*, in: *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Cahiers du CeFReS, No. 22, Praha, únor 2001, s. 33-52.

<sup>19</sup> J. Grulich, *Lebensläufe von Untertanen in Südböhmen im 17. und 18. Jahrhundert (am Beispiel der Herrschaft Chýnov)*, s. 192-205. Některá tvrzení zde uvedená jsou podrobněji podložena ve studii: J. Grulich - H. Zeithofer, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*. in: HD 22, 1998, s. 79-105.

<sup>20</sup> S. Ogilvie, *Zur ökonomischen Welt der Untertanen in Böhmen. Eine Fallstudie zur Herrschaft Frýdlant*, s. 146-173.



sociální funkce pojmosloví).<sup>21</sup> Sheilagh Ogilvie vychází z některých teorií sociální a kulturní antropologie o povaze selského hospodářského myšlení v předkapitalistickém období, které mají značný vliv na některé historiky (výklad zejména na s. 145-148; kupříkladu Čajanovy teorie, jež ovlivnily Petera Kriedteho, Hanse Medicka a Jürgena Schlumbohma, či teorie Erica Wolfa). Tyto teorie vesměs předpokládají selský odpor k trhu, námezdní práci, úvěru a úroku, obchodování s nemovitostmi atd., uvažují o „vynucené komercializaci“, která byla do selského prostředí vnesena nátlakem „modernizujících vrchností“ a osvíceneckých úředníků. Autorka se úspěšně snaží těmito teoriím oponovat na základě rozboru protokolů a knih vzešlých z chodu patrimoniální správy frýdlantského panství v letech 1583-1692. Z výpovědí poddaných konstruuje obraz „systému hospodářských pojmů“, jejichž prostřednictvím poddaní studované doby promýšleli svůj „hospodářský svět“. Dokládá, že poddaní znají hodnotu práce, kalkulují a kontrolují výdaje na pokrytí potřeby pracovních sil, uvažují běžně o kapitálu a jeho úročení, o pachtu. Jsou s to zvažovat i cenu nemateriálních věcí (tělesné poškození). Pokud jde o účast na trhu, frýdlantští poddaní jej využívali, „a to nejen svobodně, nýbrž také horečně“ (s. 161), mezi poddanými se jak muži, tak i některé ženy těšili pověsti výborných obchodníků a obchodnic (příklady na s. 166-167). Lze tak mluvit o tom, že poddaní usilují o zisk. Autorka tato svá zjištění nejen klade proti svrchu uvedeným teoriím, ale soudí také (s. 169-173), že toto hospodářské úsilí frýdlantských poddaných bylo mnohem více než „vnitřními“ (mentalitními) překážkami ze strany poddaných omezováno „vnějšími“ okolnostmi (zejména vrchnostenská snaha o podrobování různých poddanských aktivit rentě).

Přece však nutno poznamenat, že v Čajanově výkladu citovaném samotnou autorkou se nemluví ani tak o kategorii „zisku“ (kterou by neměli sedláci mít), ale o „čistém zisku“ v „kapitalistickém smyslu“. Myslím, že by tato záležitost - aniž bych jakkoli chtěl snižovat význam a přínos autorčiny studie - stojí za podrobnější poznámku. Úsilí o zisk („*Gewinnstreben*“ - terminus technicus německé literatury), jež dokládá u frýdlantských poddaných Sheilagh Ogilvie, se patrně v českém prostředí pohybovalo mezi dvěma póly. Jedním jsou státní kalkulace spojené s propočtem ideálního berního zatížení selských gruntů, počítající sice se značným berním výnosem z hospodaření na statku, ale nepředpokládající jakýkoliv sedlákův zisk. Druhý pól pak mohou představovat některé individuální osudy českých poddaných (kupříkladu Jiřího Ostrého, náboženského exulanta, pocházejícího z Hlavoňova u Police nad Metují, který se stal v Ber-

<sup>21</sup> F. Kutnar, *Základní otázky historického pojmosloví*, in: A. Kostlán (vyd.), *Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepiscectví v letech 1935-1948*, Praha 1993, s. 229-235.

líně významným textilním průmyslníkem).<sup>22</sup> Avšak toto poddanské úsilí o zisk je přece jen nutno odlišit - byť by v tom nebyli všichni historici zajedno<sup>23</sup> - od úsilí o čistý kapitalistický zisk. Rovina i velmi čilého tržního života je přece většinou odlišována od roviny kapitalistického hospodářství (H. Pirenne, M. Weber, F. Braudel).<sup>24</sup>

#### 4. Tzv. „Gutsherrschaft“ a protoindustrializace

Většina příspěvků sborníku volí pro charakteristiku českých sociálních a ekonomických dějin termín „Gutsherrschaft“, jenž byl kdysi v německém dějepisectví výrazně prosazen Georgem von Belowem a dodnes je hojně užíván (do češtiny je jen těžko výstižně přeložitelný, budu jej zde tudíž užívat bez překladu).<sup>25</sup> Tento pojem, jehož je zde užíváno místy alternativně s termínem

---

<sup>22</sup> O Jiřím Ostrém srov.: E. Štěříková, *Běh života českých evangelíků v Berlíně v 18. století*, Praha 1999, s. 429-435; E. Štěříková, *O českých predikantech v první polovině 18. století*, in: M. Hrubá (vyd.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5. a 6. listopadu 1998*, Ústí n. L. 2001, s. 51-56.

<sup>23</sup> A. Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien, 1930, s. 347-340. Zde Alfons Dopsch přímo říká: „...der kapitalistische Geist, d. h. das Gewinnstreben...“ (s. 237) a snaží se doložit, že toto kapitalistické úsilí o zisk existovalo již v podmínkách naturálního hospodářství.

<sup>24</sup> F. Braudel, *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999; H. Pirenne, *Středověká města*, Praha 1929, hlava VI.; G. Roth, *Fernand Braudel und Max Weber. Ein Strukturgeschichtlicher Vergleich*. In: W. M. Sprongel - C. Seyferth (Hrsg.), *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*. Stuttgart 1981, s. 69-72; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*. 5. Auflage, Tübingen 1972, s. 369-370. Max Weber odlišuje moderní kapitalismus (jako specifický souhrn racionálních jednání) od ostatních kapitalismů. Samozřejmě i od běžného provozování trhu. Henri Pirenne ukazuje, že i středověká města (jako střediska svérázného typu hospodářského života) vznikala nezávisle na místních a výročních trzích. Fernand Braudel rozlišuje tři vrstvy hospodářského života: 1. materiální život, 2. ekonomický život (do němčiny překládáno Güntrem Rothem jako „Marktwirtschaft“ - čili tržní hospodářství, Braudel sám užívá: „vie économique“) a 3. kapitalismus.

<sup>25</sup> O teorii Georga von Belowa referoval v českém dějepisectví již Josef Pekař (Český časopis historický VII, 1901). Termínů „Gutsherrschaft“ a „Grundherrschaft“, resp. jejich nějakých českých ekvivalentů se však v české literatuře takřka neužívalo, snad jen s výjimkou „statkové hospodářství“ (pro „Gutsherrschaft“). Below soudil, že agrární vývoj Evropy lze rozdělit do dvou oblastí: západní, v níž panuje „Grundherrschaft“ (na panstvích nejsou velké vrchnostenské dvory, práva poddaných jsou lepší již tím, že část soudnictví zůstává v rukou silné zeměpanské moci), a východní, pro níž je charakteristické „Gutsherrschaft“ (velké vrchnostenské dvory, díky slabší zeměpanské moci se soudnictví nad poddanými dostává do rukou vrchností, je zpochybňováno zákupné právo poddaných, zavádějí se velké roboty).

„druhé nevolnictví“ („zweite Leibeigenschaft“, např. A. Pazderová, s. 51, M. Cerman, s. 174),<sup>26</sup> na stránkách sborníku vystupuje jak jako prostředek klasifikace, tak jako předmět diskuse. Je konstatováno, že jihozápadní hranice českých zemí leží na dělicí linii oblasti „Gruntherrschaft“ a „Gutsherrschaft“ (H. Zeitlhofer, s. 15). Jsou nalezeny některé charakteristické znaky „Gutsherrschaft“ pro frýdlantské a liberecké panství již od 16. století: zhoršování poddanského práva, nucená čelední služba v panských dvorech, zvyšování poddanské renty a zavedení výhostů (M. Cerman, s. 174-177), čemuž v demografické struktuře pol. 17. století odpovídá značné zastoupení vrchnostenské čeledi (E. Maur, s. 125). Zároveň se ukazuje, že vývoj směrem k „Gutsherrschaft“ nebyl všude zcela jednoznačný a stejně rychlý (pro panství Vyšší Brod H. Zeitlhofer, s. 15-17).

Jestliže závěry, že vývoj k „Gutsherrschaft“ lze v Čechách pozorovat již od sklonku 15. století (M. Cermann, s. 174-177), nejsou v zásadě překvapivé (Kamil Krofta tento vývoj po stránce právní představil již 1919), pak za přínosná lze považovat ta zjištění, která potvrzují určité odlišnosti českých poddanských poměrů od ostatních oblastí tzv. „Gutsherrschaft“. Jde (1.) o zachování zákupného práva poddaných, jež české poddané uvádělo do situace, která byla nejen lepší než v ostatních zemích střední a východní Evropy, ale také i v některých zemích západoevropských (M. Cermann, E. Maur, H. Zeitlhofer, s. 281-282).<sup>27</sup> Dále (2.) pak - a zde jde o zjištění nemalou měrou inovující - se ukázala značná autonomie poddanských aktivit jak v oblasti právní, tak v oblasti ekonomické (Sh. Ogilvie, s. 169-175, M. Cerman, E. Maur, H. Zeitlhofer, s. 282). V tomto smyslu (3.) konstatuje i Markus Cerman na základě rozboru vývoje frýdlantského a libereckého panství (s. 183-189),<sup>28</sup> že by neměla být nikterak přeceňována role vrchnosti (role „Gutsherrschaft“) pro rozvoj protoindustrializace (16.-18. stol.). Naopak doceněny by v tomto směru měly být poddanské aktivity.

<sup>26</sup> Nepovažuji to za příliš šťastné jak vzhledem k diskusím, zda poměry v českých zemích 17. a 18. století lze vůbec označit jako „nevolnictví“, tak především s ohledem na to, že termín „druhé nevolnictví“ je do značné míry vázán na marxistickou literaturu.

<sup>27</sup> Již na sklonku 60. let upozorňoval Anton Špiesz, že české země nelze zařazovat do oblastí klasického „druhého nevolnictví“, neboť se v nich uchovalo selské emfyteutické právo (A. Špiesz, *Vývoj agrárních pomerov ve strednej a východnej Europe v novoveku a problem existencie druhého nevolnictva na našom území*, Historický časopis, 1967, s. 517-559). V souladu s tím pak jsou i zjištění, že české vrchnosti nepodnikaly v oblasti obilnářské produkce, a tudíž neměly zájem na shánění poddaných z jejich půdy (J. Petráň, *Středoevropské zemědělství a obchod v 16. a na počátku 17. století (Úvaha o problémech a metodách)*, in: ČsČH XIX, 1971, s. 355-380; E. Maur, *Geneze a specifické rysy českého pozdně-feudálního velkostatku*, in: AUC Phil. et Hist. 1976, 1, Studia historica XIV, s. 229-258).

<sup>28</sup> M. Cerman, *Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutsherrschaft. Frýdlant und Liberec 16.-18. Jahrhundert*, s. 172-191.

Domnívám se, že právě tyto závěry jsou dalším podstatným podnětem, abychom neužívali termínu „Gutsherrschaft” (popř. „nevolnický systém”) ve snaze vystihnout jím veškerý život jednotlivých panství. Touto kategorií (1.) lze označovat pouze určitý okruh sociálních jednání (probíhajících většinou mezi vrchnostenskou stranou a poddanými v oblasti hospodářské a právní). Mimo tento okruh lze však tematizovat patrně i další relativně nezávislé okruhy sociálního jednání poddaných. To jsou např. právě ony „svobodné prostory poddanského řemesla”, o nichž mluví Markus Cerman (s. 189). Tyto další okruhy sociálního jednání je zapotřebí studovat právě v jejich autonomii a nesnažit se jejich povahu odvozovat z rázu vrchnostenského systému. S tím souvisí (2) potřeba se tázat, zda je oprávněné „Gutsherrschaft”, jakožto kategorii hospodářských, sociálních a právních dějin, užívat také jako kategorii dějin kulturních či dějin mentalit. Závěry uvedené v tomto sborníku nás přinejmenším v této otázce nabádají k opatrnosti.

### **5. Závěry zjištění, přínos**

Na základě svrchu uvedeného docházejí autoři sborníku k významnému obecnému závěru, že totiž české sociální dějiny 16. až 18. století vykazují kontinuitní vývoj, v němž ani třicetiletá válka nebyla výrazným přelomem (M. Cerman, E. Maur, H. Zeithofer, s. 273). Týká se to jak např. proto-industrializačního vývoje (zejména M. Cerman), tak ale i selského majetkového práva (D. Štefanová, A. Velková, H. Zeithofer) a smýšlení (Sh. Ogilvie). Tímto je sborník nesporným přínosem a tvoří soubor textů, jež jsou komplementární k dosavadním zjištěním historické demografie (z jejíhož hlediska se vývoj nejeví jako zcela kontinuitní co do poškození struktury obyvatelstva válkou).<sup>29</sup> Zároveň však nutno říci, že stále čekáme na studii, která by dosavadní poznatky doplnila o snahu porozumět mentalitní rovině českých sociálních dějin.

*Jan Horský*

### **J. Francek, Zločin a sex v českých dějinách. Manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku.**

Praha 2000, 256 stran.

Jak již název napovídá, obsahem knihy jsou manželské spory a mravnostní delikty zaznamenané v písemných pramenech ze 16. až 18. století. Zmíněná problematika je sledována v kontextu kulturní a společenské reality manželství a

---

<sup>29</sup> Srov. např. L. Dokoupil et al., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

rodiny, a to pohledem různých vrstev tehdejší společnosti. Autor knihy, jehož působištěm je Státní okresní archiv v Jičíně, ve své práci využil jednak vydané smolné knihy, dále vlastní archivní výzkum a rovněž dochovanou dobovou korespondenci, deníky, kroniky apod.

Knihy je rozdělena do dvou částí. V první části autor dokládá vliv církevní věrouky na formování převažujících názorů na manželství a rodinu, které byly plně akceptovány českou raně novověkou společností. Pomocí dochovaných pramenů ukazuje podobu manželství a rodiny ve šlechtických kruzích, v městském prostředí a na venkově. Také osvětluje možnosti a rozhodující faktory při výběru partnera či partnerky, dodržování svatebních zvyklostí i následný manželský a rodinný život v těchto vrstvách společnosti. Neopomíná zmínit hlavní znaky soudobé demografické situace v zemi. Na pozadí výkladu vývoje církevní organizace na našem území je přiblížen způsob řešení manželských sporů, a to proto, že teprve roku 1783 dochází k vydání manželského patentu, kterým byla prosazena v manželském právu nezávislost státu na církvi. Rozhodování manželských sporů příslušelo do této doby církevním soudům. Autor rovněž uvádí hlavní skupiny mravnostních trestných deliktů a jejich nejčastější rozsudky.

Druhou část knihy tvoří šedesát autentických případů manželských sporů a mravnostních deliktů, ke kterým došlo na území českých zemí mezi 16.-18. stoletím. Knihu uzavírá soupis pramenů a literatury, seznam použitých zkratk, slovníček méně obvyklých výrazů a seznam vyobrazení v publikaci.

Užité prameny a hlavně zpracované smolné knihy umožňují, jak sám autor podotýká v úvodní části knihy, hlubší poznání vývoje každodennosti, kultury, mentality, hospodářského a politického života, postihující projevy lidského jednání a psychiky v konfliktních situacích, a to i osob z neprivilegovaných vrstev. Rovněž umožňují větší pochopení motivů vedoucích k takovému konání, které bylo v rozporu mezi dobově prezentovanými etickými a právními normami a soudobou skutečností poddaných, svobodných měšťanů či šlechticů. Z řady ve společnosti uvedených sexuálních deliktů a z jejich postihu je patrné daleko tvrdší trestání žen než mužů, související mj. se zásadami katolické věrouky tehdejší společností silně uznávanými.

Snad jen poznámka na okraj. Uvádění demografických údajů by bylo vhodné doplnit kratší úvahou o možných vzájemných souvislostech, resp. důvodech převažujícího chování populace.

Knihy přináší zajímavé postřehy pro historiky, právníky, etnografy, psychology, ale i sociology, demografy či sexuology. K pěkné grafické úpravě přispívají i zdařile vybraná dobová vyobrazení v publikaci.

*Petra Brabcová*

**Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3, zpracovaly Lenka Matušíková a Alena Pazderová.**

Praha, Státní ústřední archiv v Praze 2001, 1156 s., 1 mapa.

Záslužná edice soupisu obyvatel podle víry z roku 1651, připravená pracovníci Státního ústředního archivu v Praze, se pomalu chýlí k závěru. Zatím posledním editovaným dílem je Chrudimsko, jehož obsáhlý materiál vydal na tři svazky. Chrudimský kraj patří k těm, které jsou pokryty soupisy podle víry na velké většině své rozlohy. Srovnání s berní rulou ukazuje, že se pro kraj nedochovaly soupisy pouze pro šest menších statků. Pro demografa jsou samozřejmě cenné soupisy z těch největších panství, které evidují dostatečně velké soubory obyvatelstva, jejichž zpracování pak je statisticky průkazné. Zde to jsou zejména ohromná panství Lanškroun, Litomyšl a Pardubice, každé s více než 8 tisíci obyvatel, respektive „duší“, protože seznamy z těchto tří panství bohužel vynechávají malé děti v předzpozdělém věku. Kvalita soupisů je, například ve srovnání s Bechyňskem, velmi dobrá. Jen v jednom případě zcela chybí věkové údaje (Bystré), jinak však bohužel nenajdeme v Chrudimsku žádný seznam evidující systematicky děti od narození. S jednou výjimkou jsou všechny soupisy psány česky, i když některá panství byla národnostně smíšená. Chrudimský díl soupisu je mimo jiné zajímavý i tím, že Chrudimsko bylo krajem, kde přežívala silná nekatolická minorita (na některých statcích to byla spíše majorita). Zaujmou proto jak údaje o náboženské příslušnosti, tak i informace o stavu katolické farní sítě, která se jen pozvolna probírala z totálního marasmu. Historického demografa a historika sociálních dějin zaujmou zejména ty soupisy, kde se jejich zhotovitelé nespokojili s předepsanou formou a přidali některé informace navíc. Například na jezuitském statku Žampach označovali důsledně všechny sirotky, což nám jednak poskytuje dobrou informaci o podílu této skupiny na celku populace, jednak nám zajímavě osvětluje charakter čelední služby, která se ve světle soupisu ze Žampachu do značné míry jeví jako sociální zaopatření sirotků. Ze 130 dětí a mladých lidí označených v soupisu jako pacholci, pohůnci, děvečky („děvky“), pastevcí a pastvice (včetně 1 „hříbka“) jich bylo 75, tj. 62 % označeno jako sirotci. Zřetelně se tak potvrzuje, že tzv. stavění sirotků a dětí poddaných mělo z hlediska vrchnosti dvě funkce: nejen zajistit pracovní síly pro dvory a pro osobní službu úředníků a samotné vrchnosti, ale také a snad především zajistit existenci pro početné sirotky, jejichž vysoký podíl v populaci byl důsledkem tehdejší vysoké úmrtnosti. V některých větších městech (Chrudim a Litomyšl) se nám nabízí zajímavá možnost studia

„celého domu“, neboť je tu výslovně uváděno, ve kterém domě zdejší podruzi žijí. Užitečná je i evidence poddanské příslušnosti cizopanských na některých statcích (Lhota u Přelouče), stejně jako členů vesnické samosprávy.

Edice byla připravena pečlivě, překlepy či obdobné nepřesnosti najdeme jen zcela výjimečně. Snad jen úzkostlivost, s níž editorky rozhodovaly, jak přepsat označení typu „Jíra Pacholek“, a která je vedla k tomu, že dávaly přednost interpretaci některých označení jako příjmení a nikoliv zaměstnání, je někdy přehnaná, neboť z kontextu vyplývá, že šlo spíše o povolání: „Jan Kuchař“, „Jan Pacholek“, „Václav Starší, nádvorník a Jiřík Mladší, nádvorník“ atp. Václav a Jiřík byli nepochybně starším a mladším nádvorníkem. Jinak editorky vybavily svazek velmi dobrou předmluvou, která důkladně seznamuje jak s obsahem jednotlivých soupisů a s možnostmi jejich využití, tak i s kvalitou pramene. Lituji jen, že poměrně malá péče byla věnována rejstříku a mapce. V rejstříku zarazí, že jsou systematicky uváděna jen dnešní jména obcí, zatímco jména vyskytující se v originálu jen výběrově. Protože pak nejsou dešifrována ani v textu, nezbývá badateli, který v edici narazí např. na lokalitu Könighausendorf (dnes Vítějeves) a chce zjistit, co to je, než aby hledal poučení v Doskočilově Popisu Čech nebo v jiné topografické příručce, nechce-li pročitat celý rejstřík. Je to škoda, protože stačilo jen přejmout údaje z Doskočila, kde jsou v rejstříku uváděny jak současné, tak i původní názvy, a eventuálně jeho údaje opravit podle současných lexikonů obcí. Také přiložená mapa je bohužel zcela nedostatečná. Vyslovil jsem již v recenzích předešlých svazků politování, že mapy zachycují jen obce, nikoliv však hranice jednotlivých evidovaných panství, takže uživateli příslušného svazku uniká, jak vlastně bylo území kraje pokryto jednotlivými dílčími soupisy. Chrudimský svazek však je na tom ještě hůře, mapa jen zakresluje hranice historického kraje do přehledné mapy uvádějící jen hranice dnešních okresů a okresní města. Je škoda, že se editorky nepokusily zakreslit jednotlivá panství do mapy, ušetřilo by je to mj. i několika omylů při identifikaci jednotlivých obcí, které bez kartografického zpracování snadno uniknou pozornosti. Tak *Malejov* evidovaný na str. 50 a 51 není stejnojmenná část obce Běstvína, ale dvůr a mlýn u obce Janovičky, západně od Zámrsku. Podobně *Podhrádj* evidované na str. 29, 30, 34-36 a 47 není Podhradí, obec Třemošnice, ale dnešní obec Nové Hradky u Litomyšle. U obce *Brozany* je třeba doplnit s. 768-770, *Limberk (Lymberg)* není část obce Pomezí, ale Pomezí je nový název této obce, dvůr *Luhy* u Choltic není uveden jen na str. 86, ale jako ves i na str. 89, pod jménem *Luby* (špatné čtení?). Dvůr *Žika* u vsi Trusnov na Pardubicku je uveden v edici jako dvůr *Jílovsky*, ale v rejstříku jako dvůr *Zilovský*, bez udání stránky, takže v textu zřejmě jde o nepřesné čtení. Vcelku

však je v rejstříku nepřesností a omylů velmi málo, rozhodně je jejich počet „v normě“.

Vydáním Chrudimska bylo dokončeno editování soupisu pro východní Čechy, pro které již dříve byly vydány seznamy z Boleslavska, Hradecka-Bydžovska a Čáslavska. To mj. umožňuje doplnit poznatky získané studiem soupisů z jiných krajů Čech v otázce terminologie pro označení jednotlivých kategorií čeledi, jíž jsem se zabýval ve studii otištěné v *Historické demografii* č. 23. Dříve vytvořený obraz se tím podstatně nemění, nicméně však přece jen doznává určité korekce, resp. se stává bohatším. Jak dokládají soupisy z Chrudimska, Hradecka a Čáslavka, případně Boleslavska, terminologie pro čelední vztahy se ve východních Čechách nijak zásadně nelišila od terminologie používané na převážném území Čech. I ve východních Čechách byly pro mužskou čeleď běžně používány termíny *pacholek*, *pohůnek*, *pachole*, *skoták*, *sviňák*, *hříbek* (někdy jen „říbek“) apod., pro ženskou čeleď *děvečka* nebo *děvka*, *děvče*, *skotačka* atd. Byly tu však i některé zvláštnosti. Tak pohůnkovi se v nejvýchodnějších oblastech východních Čech říkalo *pohonič*. V Chrudimsku máme tento tvar doložen na panstvích Nové Hradky, Litomyšl, Rychmburk (vedle pohůnek), Pardubice (řada vsí, ne však obecně) a výjimečně i na statku České Heřmanice, v Hradecku na panství Brandýs nad Orlicí a Kynšperk (na obou vedle pohůnka). Je to zřejmě velmi starobylý tvar, který se nám na opačném konci Čech, na Žatecku a Loketsku, dochoval v německých či spíše poněmčených oblastech ve tvaru *pohantsch*. Ve vsi Trnov na panství opočenském se setkáme i se zajímavým tvarem *pohončí*. Seznam z Hradecka mne také nutí poněkud opravit své starší tvrzení o četnosti výskytu německého výrazu *treiber* pro pohůnka. Soudil jsem původně, že šlo o nepříliš běžný výraz, spíše mechanický překlad českého slova pohůnek, protože v soupisech zpracovaných v mém článku se vyskytoval jen na panství Ledeč nad Sázavou v Čáslavsku, Družcov a Stránov v Boleslavsku a na statcích Dobříčany, Dobroměřice, Chrámce a Škrle v Žatecku. V těchto krajích ovšem byly na německých panstvích většinou užívány pro označení pohůnka jiné výrazy. Ukazuje se však, že v Hradecku to byl výraz dosti běžný, používaný ve všech německy psaných soupisech s výjimkou Heřmanových Sejfů, Trutnova a Vlčic, kde knechta doplňoval *jung*. Výraz *treiber* najdeme na panství Adršpach, Malá Bukovina, Černíkovice, Hostinné a Bělohrad, Křenov a Chvaleč, Lukavice, Bílé Poličany, Dolní Teplice, Žacléř a Žireč. Byl to tedy především název východočeský, užívaný v široké oblasti od Pojizeří až po Orlické hory. Tam, kde pro německé vesnice byl zpracován český seznam (např. panství Litomyšl nebo Bystré v chrudimském kraji), nám ovšem skutečně používaný výraz uniká, lze však předpokládat, že byl týž. Napovídá to zejména jeho použití v seznamu z panství



Ledeč nad Sázavou, kde byl seznam zhotoven německy. Poměrně často se ve východních Čechách také setkáme s tím, že místo tvaru pacholek se používá ve stejném významu tvaru *čeledín*. Tak tomu bylo zejména kolem Chrudimi, Pardubic, Hradce Králové a Žumberka, někde více, jinde jen ojediněle, nikdy však výlučně, takže občas najdeme oba výrazy použity v téže vsi. Pokud jde o označení nejběžnějšího typu ženské čeledi, používalo se střídavě tvaru *děvečka* a *děvka*. Jsou to termíny stejného významu, nicméně mají každý poněkud jiné sociální zabarvení. Tvarem *děvečka* byla označována zejména služebná v osobní službě majitele panství nebo úředníků, dosti byl rozšířen i ve městech a městečkách, poměrně zřídka se s ním setkáme na vesnici a prakticky nikdy ve dvorech, kde se používá systematicky tvaru *děvka*.

Zajímavý tvar se nám dochoval z východních Čech pro označení malých dětí ve službě, jejichž hlavním úkolem byla pastva dobytka. Na většině území Čech obývaného českým etnikem se pro ně používalo označení *skoták* a *skotačka*, a stejně tak tomu bylo i v západních oblastech Chrudimska a Hradecka. Na Podorlicku a v oblasti severní Českomoravské vrchoviny se však dochovalo pro tuto dvojici zajímavé označení *pastvec* (vzácně *pastevec*) a *pastvice* (panství Nové Hrady, Choceň, Bystré, Lanškroun, Heřmanův Městec a Stolany, Moravšice, Svojanov, České Heřmanice v Chrudimsku a Borovice, Brandýs nad Orlicí, Opočno - jen 3 vsi, Rychnov nad Kněžnou, Žampach v Hradecku.), vzácně i *pastečka* (město Kostelec nad Labem). Tvar *pastvec* však byl zřejmě na ústupu, takže se na řadě panství setkáváme běžně i s dvojicí *pastvice-skoták* (kolem Chrudimi a Poličky). Kromě toho existuje řada panství, kde se dochoval jen tvar *pastvice*, protože pastva skotu tu byla především záležitostí děvčat (Kostelec n. O., Kynšperk, Rychmburk, Skuteč, některé vsi na Pardubicku). Tvar *pastvice* tudíž přesahoval dále na západ než tvar *pastvec*, který se naopak samotný vyskytuje jen výjimečně (Borohrádek, Lhota u Přelouče). Mimo zmíněné oba kraje najdeme označení *pastvice* doloženo jen na panství Malešov v Čáslavsku, označení *pastvec* nikde, jde tedy o vysloveně východočeské termíny. Území, kde byly tvary *pastvec* a *pastvice* rozšířeny, se do značné míry krylo s oblastí, kde bylo rozšířeno označení *pohonič* pro *pohůnka*. Rozsah teritoria, kde se poslední tvar používal, byl však menší než v případě prvních dvou tvarů, takže s *pohoničem* se například nesetkáme na panství Skuteč, Bystré nebo Svojanov a v Železných horách, kde jinak termíny *pastvec* a *pastvice* byly zcela běžné. Z dalších zajímavých tvarů uveďme například označení *husařka* pro husopasku (Dvůr Králové), *kravák* (Vysoké Mýto a Litomyšl), *kravačka* (Chroustovice), *palenka* (Hradec Králové, pro vinopalku), *volař*, *husna*, *chovka*. Ve dvorech města Hradec Králové najdeme zajímavé rozlišení *předního* a *zadního pacholka*. Druhý tu byl nazýván též *zadník*. Poněkud kuriózní je označení pětasedm-

desátiletého starce sloužícího ve mlýně na předměstí Vysokého Mýta jako „*husní správce*“. Ve dvoře ve Lhotě u Přelouče zase sloužil jakýsi „*meďulán nájemní*“; význam tohoto slova mi uniká. Přívlastek *nájemní* – vedle *čelední* a *služební* – se u jednotlivých sloužících jinak vyskytoval dosti často. Z ojediněle se vyskytujících kategorií čeledi bych uvedl čtyři *krajkářky* na zámku v Rychmburku a dvě v Častolovicích, většinou mladá děvčata, v jednom případě (9 let) se teprve učící krajkářskému umění. Zajímavé je, že ve Vamberku dosud žádné krajkářky nenalezneme, zato však v blízkých Častolovicích. Na panství rychmburském se zase setkáme ve službě jeho majitelky paní Apoleny Lidmily Berkové, rozené Hornátecké z Dobrošovic, v řadách jejích osobních sloužících s padesátiletou *trpaslicí* Alžbětou N. Podobně tomu bylo ve Žluticích na západě Čech. Jinak je seznam nepřímo i zajímavým dokladem o stupni tehdejšího robotního zatížení. Na většině panství jsou dvory dobře vybaveny mužskou čeledí, tudíž dvorskými potahy. Zvlášť nápadné je to například na panství Litomyšl nebo Častolovice. Panství, kde mužská čeleď ve dvorech téměř zcela chyběla, ač šlo o velké dvory s početnou ženskou čeledí, je poměrně málo. Takovýto stav najdeme například na panství Lanškroun. Definitivní obraz regionálních zvláštností čelední služby a rozšíření jednotlivých termínů pro různé kategorie čeledi ovšem bude možno získat až po vydání zbývajících dílů soupisu (Plzeňsko), případně po dalším studiu v archivech velkostatků a měst pro ty kraje nebo jejich části, pro které se nám seznam ve Státním ústředním archivu nedochoval.

*Eduard Maur*

**Berní rula, 8-9 – Kraj boleslavský. Zpracovali PhDr. Aleš Chalupa, CSc., Prof. PhDr. Jaroslav Čechura, DrSc. a PhDr. Marie Ryantová, CSc.**

Praha, Státní ústřední archiv 2001, 441 s., 1 mapová příloha.

Po téměř půlstoleté odmlce se Státní ústřední archiv v Praze záslužně rozhodl pokračovat ve vydávání prvního českého katastru – berní ruly, jehož edice z let 1949-1955 zůstala torzem, pokrývajícím asi jednu třetinu území Čech. Jako první svazek nové edice vyšlo Boleslavsko, připravené do tisku kdysi dnes již zesnulým A. Chalupou, jehož elaborátu nyní dali definitivní podobu J. Čechura a M. Ryantová. Co do úpravy se nová edice zásadně neliší od dosud vydaných svazků, je jen o něco úspornější, nejsou například uváděny prázdné rubriky a písmo je menší, takže oba původně plánované díly části boleslavské ruly se nakonec vešly do jednoho svazku. Do edice tak byly přežaty všechny rubriky originálu i přípisky, jen některá pravidelně se opakující slova byla zkracována (např. *Vh. df. pro vyhořel, defalcírován*). Proti původnímu zá-

měru A. Chalupy však byl bohužel redukován původně velmi bohatý poznámkový aparát, k němuž A. Chalupa v rozsáhlé míře využil pozemkových knih, Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651, Tereziánského katastru a dalších pramenů. Pokud jde o číselné údaje, uvádí edice jejich součty pro jednotlivé lokality, nikoliv bohužel pro celá panství, případně pro celý kraj, což je jistě škoda, uvážíme-li, že čísla již byla v počítači. Text byl přepsán „moderně“, jak to označují editoři, s důrazem na zachování fonetické podoby textu a s ponecháním dialektických zvláštností. Česká křestní jména byla prepisována „moderně“ a jednotně, bez ohledu na různost psaní v originále, u německých byl více respektován pramen. Rovněž u českých příjmení byla volena spíše fonetická podoba, zatímco německá byla transliterována. Problém ovšem vzniká při výskytu např. německých příjmení v českých oblastech, kdy nevíme, zda jejich nositelé byli Němci, nebo již byli počestěni, zejména u příjmení jazykově neutrálních. Ve sporných a nejednoznačných případech byla dávána přednost transliteraci. Místní jména byla určena podle Retrospektivního lexikonu. Dělbá práce mezi původním editorem a jeho pokračovateli vypadala tak, že J. Čechura a M. Ryantová přepsali do počítače text připravený a opravený A. Chalupou, kolacionovali elaborát s originálem ruly a provedli některé doplňky a upřesnění. Znovu také provedli příslušné součty.

O významu vydání celého korpusu berní ruly není třeba se dlouze šířit, na toto téma bylo již napsáno více než dost. Jedna myšlenka však se přece jen vnucuje. Původní svazky edice berní ruly vyšly na přelomu čtyřicátých a padesátých let, v době, kdy se ve světě v historické vědě v rozsáhlé míře začínalo uplatňovat strukturální pojetí historické skutečnosti, jehož výzkum se opíral především o kvantitativní metody, jejichž použití bylo usnadněno i zaváděním samočinných počítačů. Kdyby byla bývala tehdy vydána v úplnosti, byla by tím vytvořena pozoruhodná základna pro nejrůznější statistická šetření, kterými se česká historická věda mohla důstojně připojit k světovému trendu. Zmíněná doba již skončila, metodicky průbojné bádání se nyní odvrací od strukturálního pojetí ke kulturně-antropologickému výkladu dějin, od masy obyvatel k jednotlivcům, k jejich chování, strategiím atd., a podle toho volí i novou pramennou základnu – soudní spisy a protokoly, petice a suppliky, korespondenci. Dokončení edice přichází tudíž poněkud pozdě. Kvantitativně pojaté výzkumy ovšem nekončí, a tak bude i nová edice jistě přivítána s povděkem.

Pokud jde o kvalitu zpracování edice, jen pár slov. Ve srovnání se Soupisem obyvatel podle víry jde o edici mnohem náročnější, která badateli podstatněji ulehčí jeho práci. Např. místní jména jsou v textu uváděna jak v originální podobě, tak i v současném úředním znění s uvedením lokalizace,

v záhlaví každé stránky se opakuje jméno panství a lokality. Při lokalizaci je použito odkazu k okresu, eventuelně (u místní části) k obci. Netajím se tím, že způsob, který kdysi zvolil ve svém indexu obcí k berní ruli K. Doskočil – uvádění blízké větší obce –, mi vyhovuje lépe, neboť se s jeho pomocí lokality snáze hledají na mapě. Editorův zvolený způsob je však běžný a nelze jim jej vyčítat. Díky tomu, že měli k dispozici Doskočilův index, je identifikace jednotlivých lokalit naprosto spolehlivá. Jen v několika případech, kdy autor v Opravách doplnil skutečnost, že pod názvem jedné vsi se ve skutečnosti skrývají drobné lokality dvě, editoři ponechávají jeho doplňky bez povšimnutí. (např. *Chloudov* nebo *Kobyłka* na panství Hrubý Rohozec). Za jistý nedostatek spíše považuji, že v rejstříku jsou uváděny jen jednotlivé vsi, města a městečka, nikoliv však sídla panství, pokud měla charakter samoty (zámky apod.). Hledá-li například někdo v edici panství *Hrubý Rohozec*, najde je jen tak, že vyhledá jednu ze vsí, která k němu patřila. Pokud ovšem nezná jméno žádné z nich a nemá k dispozici Doskočilův index, musí prolistovat celou edici. Ve vydaném svazku rovněž nebyl – na rozdíl od Doskočilova indexu – učiněn pokus o rekonstrukci ztracené části (nepříliš veliké); příslušná panství tu prostě nejsou. Editoři na to sice v úvodu upozorňují, vypuštěná panství však výslovně nezmiňují, což může někoho zmást. Výčet by zabral asi jeden řádek a byl by nesporně velmi užitečný.

Nepochybně velmi obtížně řešitelným problémem je přepis příjmení. V našem případě se nabízí pro ta panství, kde se pramen zachoval, srovnání s nedávno vydaným soupisem podle víry z roku 1651 pro Boleslavsko. Je nutno říci, že v naprosté většině podoba jména souhlasí, přece jen však najdeme dosti drobných odchylek. Některé jsou zřejmě dány odlišným způsobem zápisu, zdá se však, že často vznikly i nepřesným čtením jednotlivých editorů. Nekontroloval jsem přepis s originálem, ale logická úvaha nad významem jména, jeho častější výskyt v dané vsi i jeho obecná frekvence naznačují, že nepřesnosti padají na hlavu spíše editorům ruly než soupisu, například ve dvojicích (první tvar je vždy tvar edice berní ruly), *Makšura-Macura*, *Morek-Marek* (s. 16), *Holubiček*, *Hlubiček*, *Klobouček-Hlubuček* (s. 278), *Vyšuček-Vysuček* (s. 279), *Geinrich-Gemrich* (s. 146) ad. Ne vždy také editoři dodržují zásadu proklamovanou v úvodu, že *ss* bylo v německých jménech ponecháváno, zatímco v českých přepisováno na *š*, takže např. na frýdlantském a libereckém panství, jazykově německém, se můžeme setkat jak se *Schwartzem*, tak i *Švartzem*, stejně jako se *Šellerem*, *Štrauchem* nebo *Špringholtzem*. V daném kontextu působí tyto tvary poněkud neústrojně. To vše jsou ovšem jen drobnosti, které nijak nezpochybňují zásadní přínos edice, který je vskutku mimořádný. Editorům nelze než poděkovat za mravenčí práci a těšit se na další díly.

*Eduard Maur*

*Do sborníku přispěli:*

*Petra Brabcová, Český statistický úřad, Praha*

*Josef Grulich, Pedagogická fakulty jihočeské univerzity, České  
Budějovice*

*Eliška Čáňová, Komise pro historickou a sociální demografii, Praha*

*Sabina Dušková, Státní oblastní archiv Litoměřice*

*Ludmila Fialová, Přírodovědecká fakulta Karlovy univerzity, Praha*

*Václav Hofman, Přírodovědecká fakulta Karlovy univerzity, Praha*

*Michaela Holubová, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava*

*Jan Horský, Filozofická fakulta Karlovy Univerzity, Praha*

*Luďa Klusáková, Filozofická fakulta Karlovy Univerzity, Praha*

*Eduard Maur, Filozofická fakulta Karlovy Univerzity, Praha*

*Andrea Pokludová, Filozofická fakulta Ostravské Univerzity, Ostrava*

*Václav Štorek, Filozofická fakulta Karlovy Univerzity, Praha*

## Obsah

Úvod .....	3
<i>Eduard Maur, Václav Štorek, K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek).....</i>	<i>5-27</i>
<i>Eliška Čáňová, Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632-1700 .....</i>	<i>29-36</i>
<i>Michaela Holubová, Obyvatelstvo dobrovické farnosti v soupisu poddaných podle víry z roku 1651 .....</i>	<i>37-61</i>
<i>Marie Tošnerová, Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století .....</i>	<i>63-80</i>
<i>Václav Hofman, Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století.....</i>	<i>81-100</i>
<i>Andrea Pokludová, Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků .....</i>	<i>101-122</i>
<i>Josef Grulich, Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950 .....</i>	<i>123-146</i>
<i>Ludmila Fialová, Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik.....</i>	<i>147-166</i>
<i>Soupis archivních fondů vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu konanými na území České republiky od roku 1857 a uložených ve státních archivech .....</i>	<i>156-164</i>
<i>Kronika .....</i>	<i>191-195</i>
<i>Recenze a zprávy .....</i>	<i>197-218</i>

<i>Contens</i>	
<i>Introduction</i> .....	3
<i>Eduard Maur, Václav Štorek, Demography of the Czech Aristocracy in the 16<sup>th</sup> Century (Hynek Krabice of Wietmile and His Five Wives)</i> .....	5-27
<i>Eliška Čáňová, Puerperas´ Mortality in Broumov Parish between 1632 and 1700</i> .....	29-36
<i>Michaela Holubová, The Population of Dobrovice Parish in the Religious Census in 1651</i> .....	37-61
<i>Marie Tošnerová, The Population in the Town of Beroun at the End of 18<sup>th</sup> Century</i> .....	63-80
<i>Václav Hofman, Seasonal Nuptiality in Bohemia in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> Centuries</i> .....	81-100
<i>Andrea Pokludová, Intergenerational Social Mobility of the Knowledge Class in Opava at the Turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> Century (Based on the Church Marital Registers)</i> .....	101-122
<i>Josef Grulich, Historical Demography and Family History in Europe and the Czech Republic after 1950</i> .....	123-146
<i>Ludmila Fialová, Category “Domestic Servants” in Statistics at the Turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> Century – Czech Lands</i> .....	147-166
<i>List of the Archival Collections Created in Connection with the Population Census since 1857 in the Territory of the Czech Republic and Preserved in the State Archives</i> .....	167-189
<i>Chronicle</i> .....	191-195
<i>Reviews</i> .....	197-218

Název	Historická demografie 26
Vydavatel	Sociologický ústav AV ČR
Místo a rok vydání	Praha 2002
Počet stran	222
Náklad	300 výtisků
Distribuce	Sociologický ústav AV ČR